

А.С. Москальова, М. В. Москальов

***Методи психодіагностики в навчально-
виховному процесі***

А.С. Москальова, М. В. Москальов

***Методи психодіагностики в навчально-
виховному процесі***

Навчальний посібник для слухачів курсів підвищення кваліфікації
системи післядипломної педагогічної освіти

Київ - 2014

ББК (УКР) 88р6
А.82

Затверджено на засіданні вченої ради ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» НАПН України (протокол № _____ від _____)

Схвалено науково-методичною радою ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» НАПН України (протокол № _____ від _____ 2013р.)

Рецензенти:

О.І.Бондарчук доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології управління Університету менеджмента освіти НАПН України

Л.А. Колесніченко – кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки та психології Національного економічного університету ім. В. Гетьмана.

Москальова А.С. Методи психодіагностики в навчально-виховному процесі: Навч. посіб. /**А.С. Москальова, М.В. Москальов.** – 360с.

У навчальному посібнику вміщено методики для самостійного опрацювання слухачами курсів підвищення кваліфікації практичних завдань курсу «Методи психодіагностики в навчально-виховному процесі». До кожної теми подано узагальнений теоретичний матеріал, методики дослідження, аналіз результатів психологічного дослідження, питання для програмного контролю та самоконтролю, перелік рекомендованої літератури. Посібник висвітлює загальні принципи, методи, методики із зазначенням їх можливостей щодо розв'язання проблем, які є актуальними в навчально-виховному процесі.

Призначений для викладачів інститутів післядипломної педагогічної освіти, слухачів очно-дистанційної форми навчання в системі післядипломної педагогічної освіти та керівників загальноосвітніх навчальних закладів і педагогічних працівників для самоосвіти.

ББК (УКР) 88р6

С А.С. Москальова, М.В. Москальов
С УМО НАПН України, 2014

ЗМІСТ

	Стор.
<i>Передмова</i>	5
<i>Модуль I. Основні підходи до використання психодіагностики в навчально-виховному процесі</i>	7
Тема 1. Психодіагностика в навчально-виховному процесі.....	7
Тема 2. Класифікація та характеристика основних психодіагностичних методів.....	11
<i>Модуль II. Дослідження когнітивної сфери особистості в умовах навчання</i>	40
Тема 3. Чуттєві форми пізнання дійсності.....	40
Тема 4. Мнемічні властивості особистості.....	65
Тема 5. Характеристика уваги та аттенційних властивостей.....	85
Тема 6. Логічні форми пізнання дійсності.....	104
Тема 7. Властивості мови та мовлення.....	121
Тема 8. Особливості уяви та уявлення.....	130
<i>Модуль III. Дослідження регулятивних процесів особистості в навчальному процесі</i>	144
Тема 9. Емоції і почуття	144
Тема 10. Вольові процеси особистості.....	167
<i>Модуль IV. Особистість та її соціально-психологічні властивості в умовах навчально-виховного процесу</i>	191
Тема 11. Дослідження проявів соціально-психологічних властивостей особистості	191
Тема 12. Проективні методики дослідження соціально-психологічних властивостей особистості.....	208
<i>Модуль V. Індивідуально-психологічні властивості особистості та їх вплив на навчання і виховання</i>	253
Тема 13. Психологічні аспекти вивчення темпераменту.....	254
Тема 14. Дослідження характерологічних рис особистості.....	279
Тема 15. Дослідження здібностей особистості.....	310
<i>Тестові завдання для узагальненого контролю знань з курсу «Методи психодіагностики в навчально-виховному процесі» ..</i>	336
<i>Короткий термінологічний словник</i>	358

ПЕРЕДМОВА

Процеси суспільно-економічних та соціокультурних перетворень, які відбуваються в українському суспільстві, вимагають від керівників і працівників освітніх організацій бути готовими до змін, що супроводжують не тільки організації, й суб'єктів навчально-виховного процесу.

Навчальний посібник «Методи психодіагностики в навчально-виховному процесі» має сприяти подальшому розвитку базових психологічних знань, які допоможуть виявити, зрозуміти та пояснити деякі психологічні аспекти шкільного життя. В кожному конкретному випадку цим знанням надається практичний, операційно-методичний контекст.

Посібник допоможе керівникам та педагогічним працівникам загальноосвітніх навчальних закладів, удосконалити психологічні знання, уміння та навички; використовувати отримані результати з метою підвищення ефективності навчально-виховного процесу. Сприяти вдалій взаємодії з психологічною шкільною службою. Також посібник може бути використаний з метою самовдосконалення спеціалістів, які працюють у системі післядипломної педагогічної освіти.

Навчальний посібник побудований таким чином, що переходу слухачів до кожного нового модуля практичних занять передусе самотійне опрацювання рекомендованої літератури, щодо загальної характеристики методів, огляду методик, які використовуються в психології, їх сучасних модифікацій, а також основних досягнень експериментальних досліджень у тій чи іншій сфері психологічних знань.

Основною *метою* навчального посібника є підвищення рівня професійної підготовки щодо теорії та практики використання сучасних методів експериментального дослідження та розпізнавання індивідуально-психологічних особливостей учасників навчально-виховного процесу.

Опрацюючи методичну розробку, можна дізнатися не тільки про основні психічні функції, індивідуально-психічні властивості (риси

характеру, нахили, здібності тощо), а й про те, як ці властивості можуть бути об'єктивні та достовірно зафіксовані щодо кожної конкретної людини.

Здобуті знання, напрацьовані вміння під час дослідження нададуть можливість керівникам і педагогічним працівникам загальноосвітніх навчальних закладів розв'язати практичні завдання прикладної психології в таких основних формах:

- самостійне дослідження з розробленням практичних рекомендацій щодо їх застосування в навчально-виховному процесі;
- запровадження психодіагностичних методів у навчально-виховний процес;
- проектування особистісного розвитку особистості.

Навчальний посібник складається з п'яти модулів (розділів).

У першому модулі на основі аналізу зарубіжної та вітчизняної літератури розкрито основні підходи до використання методів психодіагностики в навчально-виховному процесі. Визначено сутність психодіагностики як основного напрямку в навчально-виховному процесі, виокремлено етапи та завдання психологічного дослідження. Подано класифікацію та характеристику основних психодіагностичних методик.

У другому модулі подано методики дослідження когнітивної сфери особистості учасників навчально-виховного процесу. Розглянуто важливі для навчання та виховання психологічні характеристики особистості, такі як: чуттєві форми пізнання дійсності; мнемічні властивості; характеристика уваги й аттенційних властивостей; логічні форми пізнання дійсності; властивості мови та мовлення; особливості уяви й уявлення. Запропоновано методики, завдяки яким досліджуються наведені психологічні процеси.

У третьому модулі розглядаються методики для дослідження регулятивних процесів особистості в навчальному процесі. Вони нададуть можливість дослідити емоції, почуття та вольові процеси.

У четвертому модулі розглянуто методики для дослідження проявів соціально-психологічних властивостей особистості та запропоновано низку

проективних методик, інтерпретація яких доповнює психологічні особливості учасників навчально-виховного процесу більш повною інформацією.

У п'ятому модулі приділено увагу вивченню індивідуально-психологічних властивостей учасників навчально-виховного процесу. Серед них: темперамент, характер, здібності.

Даний навчальний посібник апробовано на курсах підвищення кваліфікації у Центральному інституті післядипломної педагогічної освіти ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» НАПН України, за що щиро дякуємо керівництву цієї установи.

М о д у л ь I. Основні підходи до використання психодіагностики в навчально-виховному процесі

Т е м а 1. Психодіагностика в навчально-виховному процесі

Інформаційно-теоретичний блок. Психодіагностика в навчально-виховному процесі займає одне з провідних місць. На думку багатьох фахівців, виявлення індивідуально-психологічних особливостей особистості є необхідним для забезпечення ефективності як в навчальному, так і виховному процесі. Вчені по-різному підходили до визначення як самого поняття «психодіагностика», так і до предмета та об'єкта її вивчення. Проте розрізняють психодіагностику науково-дослідницьку та науково-прикладну, перша з яких орієнтується на різні запити суспільної практики, друга – на формування всебічно і гармонійно розвиненої особистості. Вони мають і різні завдання діагностичних досліджень: у першому випадку – це встановлення закономірностей психічного розвитку, в іншому – надати відповідь на конкретне запитання досліджуваного та виявити причину певного психічного явища. На розроблення діагностичних методик впливає внутрішня логіка розвитку науки (зокрема, необхідність уведення нових понять, які виникають у зв'язку з розвитком суміжних наукових дисциплін), та запити суспільства. Так, розробки деяких вчених мають безпосередній вплив на розвиток вітчизняної психодіагностики на сучасному етапі. До таких можна віднести: *генетико-моделюючий метод* (С. Максименко); *психодіагностика інтелекту та мислення* (Л. Бурлачук, О. Іванова, Е. Носенко, О. Самойлова, М. Смульсон, М. Холодної та ін.); *психодіагностика творчої особистості* (А. Коваленко, І. Маноха, В. Моляко, О. Музика, Н. Хазратова та ін.); *професійна психодіагностика* (Ж. Вірна, В. Колінька, В. Моргун, Н. Побірченко, І. Пов'якель, В. Рибалка, Б. Федоришин та ін.); *психодіагностичне забезпечення духовно-морального виховання особистості* (І. Бех, М. Боришевський, Е. Помиткін та ін.);

проблеми вікової та педагогічної психодіагностики (С. Болтівець, М. Дригус, О. Дусавицький, М. Заброцький, З. Карпенко, Ю. Машбиць, В. Панок, М. Савчина, В. Семиченко, Ю. Швалба та ін.); *соціально-психологічна діагностика* (Л. Журавльова, М. Корнева, В. Москаленко, Л. Орбан-Лембрик та ін.); *психодіагностика в організаціях* (Л. Карамушка, В. Казмиренко, Н. Коломінський); *нарративні психотехнології* (Н. Чепелева); *психодіагностика в консультативно-корекційному процесі* (О. Бондаренко, О. Кочарян, Т. Титаренко, Т. Яценко та ін.); *психодіагностика емоційної сфери особистості* (О. Саннікова, О. Чебикіна та ін.); *психодіагностика суб'єктів політичного процесу* (В. Васютинський, М. Слюсаревський, В. Татенко та ін.).

Такий стан справ декларує і різний підхід до визначення сутності поняття «психодіагностика» (див табл.1).

Узагальнюючи вказані трактування Моргун В.Ф. вказує, що **психодіагностика** – це психологічна науково-практична дисципліна, що розробляє якісні та кількісні процедури розпізнавання психічних особливостей особистості.

Досліджуючи цей психологічний феномен, вчені (В. Моргун, І. Тітов) зазначають, що **предметом психодіагностики** є способи і засоби виявлення (вимірювання) психічних процесів, властивостей, станів у їхній динаміці, кількісно-якісній специфіці, системних зв'язках і причинних відношеннях.

Таблиця 1

Різні підходи до визначення сутності психодіагностики

В. Блейхер, М. Кабанов, А. Личко, В. Смирнов, К. Гуревич	Вчення про методи класифікації та ранжування людей за психологічними та психофізіологічними ознаками
Л. Карпенко, А. Петровський, М. Ярошевський	Галузь психології – яка розробляє методи виявлення індивідуальних особливостей та перспектив розвитку особистості
Б. Анан'єв	Обстеження людини з метою визначення рівня

	розвитку й індивідуально-психологічних особливостей її психіки
О. Бодалев, В. Столін	Наука і практика постановки психологічного діагнозу
О. Шмельов	Галузь психологічної науки та одночасно найважливіша форма психологічної практики, яка пов'язана з розробленням і використанням різноманітних методів розпізнавання індивідуально-психологічних особливостей людини
Л. Бурлачук	Галузь психологічної науки, що розробляє теорію, принципи та інструменти оцінювання та вимірювання індивідуально - психологічних особливостей особистості

Щодо *суб'єкта психодіагностики*, то більшість дослідників вказують, що це група людей, організація, або окремий дослідник; *об'єктом* виступає індивідуальна композиція психічних процесів, станів та властивостей особистості досліджуваного як багаторівнева ієрархічна функціональна система психічної саморегуляції.

Також варто зазначити, що психодіагностичний метод конкретизується у трьох основних діагностичних підходах (Л. Бурлачук) – *об'єктивному* (діагностика здійснюється на основі успішності, результативності та/або способу, особливостей виконання діяльності), *суб'єктивному* (на основі повідомлених досліджуваним даних про себе, самооцінювання особливостей власної особистості або поведінки в тих чи інших ситуаціях) та *проективному* (на основі аналізу взаємодії із зовнішньонейтральним, який через свою невизначеність і слабкоструктурованість стає об'єктом проекції), – котрі практично вичерпують розмаїття відомих дослідницьких методик (див. рис. 1).

Р. Овчарова розглядає шкільну психодіагностику як самостійну галузь психодіагностики. *Предметом шкільної психодіагностики* як теоретичної дисципліни виступає, на думку автора, розроблення принципів, методів і процедур постановки психологічного діагнозу, а як експериментально-

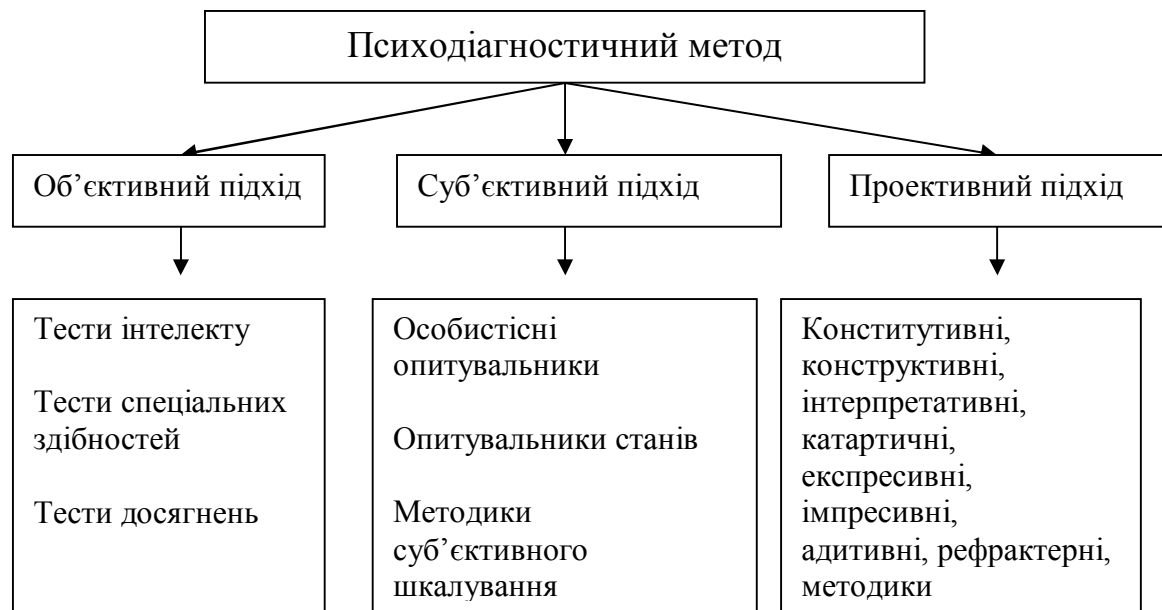

Рис. 1. Система «Психодіагностичний метод-підхід-методика (групи методик)» (за Л. Бурлачуком)

У шкільній психодіагностиці психологічний діагноз у широкому розумінні – це глибинний та всебічний аналіз особистості, спрямований на виявлення притаманних їй кількісно-якісних особливостей, які пов'язані з розкриттям певних причинно-наслідкових зв'язків і в кінцевому результаті спрямовані на розв'язання практичних задач подолання виявлених недоліків, підвищення рівня учбової і професійної діяльності, забезпечення гармонійного розвитку всіх психічних властивостей конкретної людини. У вузькому смислі під психологічним діагнозом розуміється виявлення конкретних причин недоліків або відхилень у навчальній або професійній діяльності окремих осіб (груп людей) з метою усунення цих причин через відповідні корекційні впливи психолого-педагогічного характеру.

Виділяють *етапи психодіагностичного дослідження*:

- 1) вивчення практичного запиту;
- 2) формулювання психологічної проблеми;

- 3) висування гіпотез про причини явищ, які спостерігаються;
- 4) вибір методу дослідження;
- 5) використання методу;
- 6) формулювання психологічного діагнозу, який повинен також мати й прогноз подальшого розвитку дитини;
- 7) розроблення рекомендацій, програми психокорекційної або розвивальної роботи з дітьми;
- 8) здійснення цієї програми, контроль за її виконанням.

У системі освіти серед основних психодіагностичних завдань можна виділити такі (В. Моргун):

- діагностика психологічної готовності до школи;
- контроль за інтелектуальним та особистісним розвитком учнів;
- виявлення причин дезадаптації дитини до умов шкільного навчання, неуспішності та труднощів у навчанні;
- діагностика порушень розвитку;
- відбір у спеціальні класи та школи (з поглибленим вивченням деяких предметів) на основі вивчення структури здібностей та інтересів конкретного учня;
- оцінка програм та методів навчання, ступеня та характеру їхнього впливу на розвиток учнів;
- оцінка ефективності роботи шкіл та вчителів;
- вирішення проблеми „складних дітей” (з делінквентною або девіантною поведінкою, підвищеною агресивністю або конфліктністю тощо);
- вибір профілю освіти, профорієнтація;
- вирішення різноманітних проблем міжособистісної взаємодії (порушення соціально-психологічного клімату в педагогічному колективі, конфліктні взаємини між учнями та вчителями, відсутність нормальної взаємодії серед школярів тощо).

Тема 2. Класифікація і характеристика основних методів дослідження

Метод – це шлях пізнання, спосіб, за допомогою якого досліджується предмет науки (С.Рубінштейн).

У сучасній психології не існує єдиного загальноприйнятого класифікатора методів, тому зупинимося на деяких характеристиках типологій психологічних методів

Класифікація методів дослідження за Б. Ананьєвим. Виділяють чотири групи методів дослідження.

1. Організаційні методи:

- порівняльний метод, коли зіставляються різні групи за віком, за діяльністю тощо;
- лонгitudний метод, який передбачає багаторазове обстеження одних і тих самих осіб, груп упродовж тривалого часу;
- комплексний метод, завдяки якому в дослідженні задіяні представники різних наук, що можуть вивчати таку саму ситуацію різними засобами, встановлювати зв'язки і залежність між явищами різного типу, наприклад, між фізіологічним, психологічним і соціальним розвитком особистості.

2. Емпіричні методи:

- спостереження і самоспостереження;
- експериментальні методи, психодіагностичні методи (тести, анкети, опитувальники, соціометрія, інтерв'ю, бесіда), аналіз продуктів діяльності, біографічні методи.

3. Методи опрацювання даних:

- кількісний – статистичний метод;
- якісний метод – це диференціація матеріалу за групами, аналіз.

4. Інтерпретаційні методи:

- генетичний метод – аналіз матеріалів у плані розвитку з виділенням окремих фаз, стадій, критичних моментів тощо;
- структурний метод, що встановлює структурні зв'язки між всіма характеристиками особистості.

Типологія методів за В.М. Дружиніним має дещо іншу специфіку.

1. *Емпіричні методи*, в основі яких є вивчення зовнішньої взаємодії суб'єкта й об'єкта дослідження, які можна подати у двовимірному вимірі, осі якого позначають дві специфічні ознаки психологічного дослідження:

- наявність чи відсутність взаємодії між випробуваним і дослідником та інтенсивність цієї взаємодії (максимально при експерименті і мінімально при самоспостереженні);
- об'єктивність і суб'єктивність процедури (крайніми варіантами є тестування і „чисте” розуміння поведінки іншої людини через інтерпретацію її дій).

2. *Теоретичні методи*, коли суб'єкт взаємодіє з уявною моделлю об'єкта (точніше – предметом) дослідження. Результат застосування цих методів представлений знанням про предмет у мовленнєвій, знаково-символічній чи просторово-схематичній формі. Серед них слід виокремити:

- дедуктивний (аксіоматичний і гіпотетико-дедуктивний), інакше – сходження від загального до окремого, від абстрактного до конкретного. Результат – теорія, закон тощо;
- індуктивний – узагальнення фактів, сходження від окремого до загального. Результат – індуктивна гіпотеза, закономірність, класифікація, систематизація;
- моделювання – конкретизація методу аналогій, умовиводу від частки до частки, коли як аналог більш складного об'єкта береться більш простий і/ чи доступний для дослідження. Результат – модель об'єкта, процесу, стану.

3. *Інтерпретаційно-описові методи.* При інтерпретації й описуванні суб'єкт „зовні” взаємодії зі знаково-символічним представленням об'єкта (графіками, таблицями, схемами).

Типологія методів за В.Ф. Морзуном базується на авторській концепції багатовимірного розвитку особистості та складається із п'яти зазначених інваріантів структури особистості, які взаємопов'язані між собою:

- *просторово-часові орієнтації* особистості розглядаються у двох можливих часових транспективах – власне піддослідного та дослідника. Залежно від погляду дослідника на певний віковий період у житті піддослідного можуть використовуватися *біографічний метод* (орієнтація на ретроспективу, минуле), метод *зрізів* (орієнтація на актуальну локалізацію у просторі і часі, „тут і тепер”) та *лонгитюдний*, або пролонгований метод (орієнтація на перспективу, майбутнє);

- *потребово-вольові переживання особистості* також залежать від ставлення піддослідного до психодіагностики, при цьому методи дослідження особистості поділяють на три групи – *прямі* методики (за адекватної мотивації піддослідного на умови дослідження, прозора роль піддослідного на умови дослідження), *непрямі*, або *проективні* (де справжня мета дослідження приховується) та *природні* (коли людина не підозрює про свою участь у дослідженні та мету);

- *змістова спрямованість діяльності особистості* досліджується також з урахуванням взаємодії дослідника й піддослідного та містить методи *експерименту* (з найбільш щільною й контрольованою дослідником взаємодією), *спостереження*, *опитування* (бесіда, інтерв'ю, анкетування) та *інтроспекції* (самоспостереження);

- *рівень опанування досвідом* може бути представлений *навчальним*, *констатувальним* і *розвивальним* методами. Перший і третій часто поєднують під назвою метод *формульованого експерименту*, що вимагає

принаймні двоетапної психодіагностики (до і після формувальних впливів);

- *форми реалізації особистістю діяльності* представлені такими методами: практично-інструментальними, перцептивно-демонстраційними, вербальними (словесними) та дослідження розумових дій (від розв'язування задач вголос до нейропсихологічного дослідження).

На думку В. Моргуна, кожна психодіагностична методика характеризується принаймні п'ятьма параметрами. Тобто певне опитування може бути водночас зрізовим, проєктивним, констатувальним і вербальним. Певний експеримент – лонгитюдним, природним, формувальним і моторно-праксичним тощо.

Методи психології, за допомогою яких виявляють певні факти, бувають основні та допоміжні. До **основних методів** можна віднести спостереження та експеримент.

Спостереження – це науковий метод дослідження, що не обмежується простою реєстрацією фактів, а науково пояснює причини того чи іншого психологічного явища виступає у двох формах: зовнішнє та внутрішнє (самоспостереження). Зовнішнє, об'єктивне спостереження полягає в спеціально організованому сприйманні явищ, які вивчаються. Об'єктом самоспостереження є психічні стани, дії самого суб'єкта. Залежно від мети, спостереження може бути *вибірковим* (фіксується на фактах, які стосуються вузького питання) та *суцільним* (фіксуються всі явища, котрі можна споглядати: особливості пам'яті особистості, мислення, уваги тощо). Залежно від ступеня включення дослідника в досліджуване середовище розрізняють спостереження: *включене*, коли має місце особиста участь спостерігача діяльності, що сприймається і реєструється ним (при цьому інші люди звичайно вважають його учасником подій, а не спостерігачем); *стороннє*, коли події відбуваються без особистої участі в них спостерігача, яке діє нібито «з боку». За характером взаємодії з об'єктом спостереження буває: *приховане*, за якого люди не знають, що за ними спостерігають;

відкрите, за якого люди інформовані про дослідження, що ведеться за ними. За часом перебігу розрізняють: *зріз* (однократне, короткочасне спостереження); *періодичне* (здійснюється впродовж певних проміжків часу); *лонгітюдне* (особлива тривалість, іноді впродовж кількох років). За ступенем стандартизованості процедур розрізняють: *вільне* (пошукове) спостереження, яке, хоча і пов'язане з певною метою, проте позбавлене чітких обмежень у виборі того, на що треба звертати увагу, які моменти фіксувати тощо, тут припустима зміна предмета дослідження і правил, якщо виникає в цьому необхідність; *структуроване* (стандартизоване), коли події, що відбуваються, фіксуються без найменших відступів від заздалегідь розробленої програми; при цьому чітко визначене правило спостереження, запропонований увесь зміст дослідницьких дій, введені однакові способи реєстрації й аналізу даних. За характером реєстрації даних спостереження поділяють на: *констатуюче*, коли завданням дослідника є добір фактів, чітка фіксація наявності і характеристика значущих форм поведінки; *оцінне*, де дослідник порівнює факти за ступенем їх виразності в будь-якому діапазоні, користуючись при цьому певною шкалою рейтингу.

Позитивною ознакою методу спостереження є збереження природності психічних проявів людини, запобігання викривлень у поведінці досліджуваних під впливом дослідника; можливість використання різноманітних технічних засобів, що покращать точність фіксації результатів спостереження. Негативною – те, що спостерігаючи, дослідник перебуває в пасивній позиції, чекаючи, коли відбудеться явище, яке його цікавить, а також суб'єктивність (адже результати багато в чому залежать від досвіду, наукових поглядів, кваліфікації, інтересів, пристрастей дослідника).

Основними вимогами до спостереження є: збереження природних умов трудової, навчальної або ігрової діяльності людини; цілеспрямованість (мета та завдання); системність; фіксація фактів у щоденнику; люди, за якими ведеться спостереження, не повинні знати про це; дослідник не має втручатися в діяльність обстежуваного.

Експеримент – активне втручання дослідника в діяльність піддослідного з метою створення умов, за яких виявляється психологічний факт. Експеримент може бути *лабораторним* (відбувається у спеціальних умовах, апаратура використовується за необхідності, дії обстежуваного визначаються інструкцією) та *природним* (здійснюється у звичайних умовах, застосовується з метою вивчення пізнавальних можливостей на різних вікових етапах).

Варто враховувати, що лабораторний експеримент сприяє глибокому і всебічному вивченню психічної діяльності людей. Успіхи сучасної наукової психології були б неможливі без застосування цього методу. Однак разом з перевагами лабораторний експеримент має і певні недоліки. Найбільш істотний недолік цього методу – його деяка штучність, котра за певних умов може призвести до порушення природного ходу психічних процесів, а отже, до неправильних висновків. Цей недолік лабораторного експерименту значною мірою усувається при організації природного експерименту. Тут зберігається природність умов спостереження і вводиться точність експерименту. Природний експеримент будується так, що піддослідні не підозрюють про те, що вони піддаються психологічному дослідженню – це забезпечує природність їхньої поведінки. При організації природного експерименту також можливо застосування технічних засобів (але за умови, що піддослідний не знає про це).

Експеримент може бути *констатувальним* (виявляє певні психічні особливості й рівні розвитку відповідної якості) та *формувальним* (передбачає цілеспрямований вплив на обстежуваного з метою формування у нього певних якостей). Формувальний експеримент, у свою чергу, може бути навчальним і виховним. Складовими формувального експерименту є: констатувальний експеримент, психолого-педагогічний вплив, а також психодіагностична процедура, яка проводиться з метою вимірювання властивостей, що формуються в різний час у досліджуваного. Залежно від ступеня розробленості проблеми розрізняють експерименти: *пошукові* –

спрямовані на отримання принципів результатів у малодослідженій сфері психічної реальності; *уточнюючі* експерименти – передбачають визначення меж, у яких діє закономірність через варіювання умов, методик, об'єктів дослідження; *критичні* експерименти – забезпечують можливість переходу до конкуруючих пояснень і, відповідно, до відхилення основної експериментальної гіпотези; *відтворюючі* експерименти – передбачають точний повтор попередніх експериментів з метою визначення достовірності і надійності результатів; *демонстраційні* експерименти – проводяться з метою демонстрування певних закономірностей психічної реальності. За кількістю досліджуваних експерименти бувають: *індивідуальними* і *груповими*, серед них виділяють такі, що проводяться з багатьма учасниками, але мають на меті встановлення закономірностей для кожного з них окремо, і власне групові, висновки яких стосуються групи в цілому. Залежно від критерію класифікації експеримент може бути: *складним* – коли зміна стану якогось елемента або зв'язку призводить до зміни стану багатьох інших елементів системи; *звичайним* (класичними) – коли експеримент включає експериментатора як суб'єкта пізнання, а також об'єкт чи предмет експериментального дослідження і ті засоби (інструменти, прилади і т. ін.), за допомогою яких здійснюється експеримент. У звичайному експерименті експериментальні засоби безпосередньо взаємодіють з досліджуваним об'єктом. *Змодельований* експеримент на відміну від звичайного має справу з моделлю досліджуваного об'єкта. Крім того розрізняють: *розумовий* експеримент – зняттям можуть бути уявні моделі досліджуваних об'єктів чи явищ (почуттєві образи, знакові чи образно-знакові моделі); *матеріальний* – у експерименті знаходять застосування матеріальні, а не уявні об'єкти дослідження; *пасивний* – експеримент передбачає вивчення тільки обраних для цього показників (параметрів, змінних) на основі спостереження за об'єктом без штучного втручання в його функціонування; *активний* – експеримент пов'язаний з вибором спеціальних вхідних факторів і контролем за тим, що відбувається з об'єктом дослідження під впливом цих факторів;

однофакторний – експеримент передбачає виділення потрібних для дослідження факторів і вивчення кожного з них окремо; *багатофакторним* – експеримент спрямовується на вивчення всіх виділених для дослідження факторів одночасно в їхній взаємодії та ін.

Вимогами до експерименту є: визначити проблему; сформулювати мету дослідження; написати план; і протокол експерименту; зробити кількісне та якісне опрацювання даних, графічне і схематичне їх зображення, висновки й запровадження даних у практику.

До *допоміжних методів* дослідження в психології належать: тести, анкети, бесіда, біографічний метод, метод близнюків, моделювання, соціометрія, прогноуючі та діагностуючі, аналіз продуктів діяльності. Проаналізуємо деякі з них.

Тест – (від англ. *test* – спроба, випробування, перевірка) у психодіагностиці – це стандартизоване, часто обмежене у часі випробування, призначене для визначення кількісних (і якісних) індивідуально-психологічних відмінностей. Тести можуть бути індивідуальні, групові, вербальні й дійові та розрізнятися за видами: *для визначення здібностей* (вимірюється рівень розвитку психічних властивостей – напрям властивостей пам'яті, мислення уяви, що забезпечують успіх діяльності), *успішності* (визначають ступінь готовності до певної діяльності, тобто вимірюють рівень засвоєння знань і навичок, необхідних для тієї чи іншої діяльності) та *проективні* (встановлюють наявність певних психічних властивостей у конкретної особи). *За змістом* розрізняють: *тести інтелекту*, коли досліджується рівень розвитку пізнавальних процесів людини; *тести здібностей*, за якими оцінюються можливості оволодіння знаннями, навичками, вміннями та рівень загальних і спеціальних здібностей; *тести досягнень*, що спрямовані на визначення успішності в різних видах діяльності, рівень знань, умінь, навичок у певній сфері (навчальній, професійній тощо); *тести особистості* або опитувальники, за якими відбувається оцінювання рівня розвитку особистості, насамперед

мотиваційної та емоційно-вольової сфер, особливостей поведінки за певних ситуацій, зокрема в міжособистісних стосунках.

Виділяють як переваги, так і деякі недоліки тестових методик. До переваг можна віднести: здатність одночасно дослідити велику кількість респондентів (різного віку, різних культур тощо); оперативність та мобільність; стандартизованість. До недоліків – результати його не враховують історію розвитку хвороби, втому, натренованість у розв'язуванні завдань подібного роду; невисока точність прогнозу на тривалий час (коли на зміну психічних показників може, наприклад, вплинути зміна мотивації людини); досліджувана людина за бажанням може свідомо вплинути на здобуті результати, особливо якщо вона заздалегідь знає, як влаштований тест і яким чином за його результатами будуть оцінювати її психологію й поведінку; втрата індивідуального підходу.

Анкета – методичний засіб для отримання первинної соціологічної та соціально-психологічної інформації на основі вербальної (словесної) комунікації. Анкети також розрізняються за видами: відкриті та закриті. У *відкритих* анкетах обстежувані самі формулюють відповіді на поставлені запитання, а у *закритих* – необхідно вибирати одну із наявних відповідей. Перевага відкритої анкети полягає в можливості отримати повніші дані про досліджуваних. Недолік – важке опрацювання через різноманітність відповідей. Закриті анкети є легкими для опрацювання, але їхні дані (відповіді) не виходять за задані наперед формулювання. Анкети також класифікуються залежно від: *змісту* (про знання; про факти; про мотиви, оцінки); *отриманих відповідей* (дихотомічні – відповідь лише "так" або "ні"), поліваріантні, шкальні – відповіді типу "скоріше так", "скоріше ні"); *цілей* (змістові; функціональні, які в свою чергу поділяються на фільтри, контрольні, контактні, буферні); *числа респондентів* (індивідуальне анкетування – один респондент, групове анкетування – кілька респондентів, масове анкетування – від сотні до тисяч респондентів); *повноти обсягу* (суцільне – опитування всіх представників вибірки, вибіркоче – опитування

частини вибірки); *типу контактів з респондентом* (очне – у присутності особи, яку анкетують; заочне – особа відсутня). Даний тип поділяється на: розсилання анкет поштою; публікацію анкет у пресі; публікацію анкет в Інтернеті; вручення і збирання анкет за місцем проживання, роботи тощо. *Надійність* даних анкетного опитування перевіряється двома шляхами: повторним опитуванням за тією самою процедурою тих самих осіб (так визначається стійкість інформації); контролем даних анкетного опитування іншими методами: опитування третіх осіб, спостереження, аналіз доступних документів.

Слід зазначити, що анкети мають як позитивну ознаку, так і негативну. Позитивною є можливість одержання великого за обсягом матеріалу, достовірність якого визначається законом “великих чисел”; негативною – неможливість зіставлення відповідей обстежуваних з їхньою реальною діяльністю і поведінкою .

Бесіда – метод пізнання психологічних явищ у процесі мовного спілкування за спеціально складеною програмою. Для ефективної бесіди треба заздалегідь сформулювати мету, написати план та чітко продумати запитання бесіди, які акуратно фіксуються. При цьому важливим компонентом є створення психологічної атмосфери взаємної довіри, толерантності та врахування індивідуальних особливостей досліджуваних. До *основних типів* бесіди можна віднести такі: стандартизована бесіда (стійкі програма, стратегія й тактика); частково стандартизована (стійкі програма і стратегія, тактика вільніша); вільна (програма і стратегія визначаються у загальних рисах, тактика зовсім вільна). Провідною ланкою даного методу і його основним інструментом є *запитання*. За їх допомогою можна: отримати інформацію від співрозмовника у тому напрямі, що відповідає програмі бесіди; взяти ініціативу у бесіді; активізувати співрозмовника, щоб від монологу перейти до діалогу, дати можливість співбесіднику проявити себе. Запитання у бесіді будуються алежно від потенційної відповіді. Характер запитань можна класифікувати за типами: заснована на широті очікуваної

відповіді: *закриті запитання* (відповідь «так» або «ні»); *відкриті запитання* («хто», «що», «як», «скільки»); *променювальні запитання* (звернення за уточненням того, що вже було сказано). Запитання будуються залежно від сенсу відповідей, що співвідносяться з ними: *закриті запитання*; *альтернативні запитання* (мають у собі можливий вибір); *вибіркові запитання* (задають коло предметів, з яких можна зробити вибір); *іксові запитання* (відповідь може бути будь-якою). Якщо в основі запитання лежить його функціональна роль у цілісній програмі бесіди, то розрізняють *приховані запитання* (дають змогу підняти проблеми, що явно не формулюються); *прямі запитання* (засіб реалізації прихованого запитання); *фільтруючі запитання* (виконують функцію контрольних). Якщо основою запитання є характер зв'язку запитань із предметом, що досліджується, то розрізняють: *прямі* (безпосередньо стосуються досліджуваного предмета); *непрямі* (більш опосередковані щодо предмета обговорення); *проективні* (стосуються тієї сфери, до якої належить досліджуваний предмет).

Соціометрія – метод психологічного дослідження міжособистісних взаємин у групі, колективі з метою визначення структури взаємовідносин і психологічного сумісництва. У психології соціометричну методику застосовують з метою вивчення групової диференціації, коли членам групи пропонують відповісти на запитання типу: "З ким ти хотів би приятелювати?", "Кого ти обрав би керівником групи?". Вибір може бути взаємно позитивним, взаємно негативним або позитивним (чи негативним) з боку члена групи та негативним (позитивним) з боку того, кого він обрав би. Кількість позитивних і негативних виборів фіксується на матриці, після чого розраховують їх відсоток.

Перевага методу – за допомогою соціометричного дослідження можна виявити реальне місце особистості в колективі за її діловими якостями, популярністю, міжособистісними стосунками.

Біографічний метод – метод дослідження, діагностика, корекція та проектування життєвого шляху особистості. Одержання інформації

відбувається за допомогою автобіографічних методик; завдяки анкетам, інтерв'ю, тестам; опитуванню близьких людей, очевидців, ровесників, сучасників тощо; аналізу щоденників і листів. Б. Ананьєв ставив такі завдання біографування, як: визначення витоків актуального психологічного статусу людей, що вивчаються; фаз і поворотних пунктів розвитку; особливостей характеру; структури здібностей; своєрідності внутрішнього світу особи.

Згідно з його задумом біографічний матеріал зіставлявся з даними, отриманими іншими методами. *Специфічними рисами* біографічного методу є такі характеристики: він є історичним за походженням, оскільки мігрував у психологію з історичних наук; біографічний метод поза сумнівом належить до генетичних (він аналогічний експериментальному лонгітюдному дослідженню); факти життєвого шляху, як правило, не можна відтворити в лабораторних умовах – їх можна тільки реконструювати (біографічний метод, спрямований на реальний процес життєдіяльності особи, відрізняється "природністю", біограф, як і спостерігач, не втручається в хід подій); біографічний метод, що оперує молярними одиницями – подіями, вчинками, обставинами і т. д., є синтетичним, а разом з тим значною мірою описовим; біографічний метод освітлює не тільки об'єктивний бік життя, а й переживання у внутрішньому світі, в якому теж є події (у своєму монографічному варіанті метод відрізняється інтимністю, якщо можна так назвати цю особливість).

Недоліками методу часто виступають: трудомісткість, описовість, ненадійність, недостатня об'єктивність, суб'єктивні спотворення.

Для підвищення надійності біографічного методу радять: проводити критику джерел, тобто визначити походження документа, авторство, умови створення, мотиви написання мемуарів і т. п.; встановити, чи виражає інформація документа ретроспективний погляд або враження теперішнього моменту, офіційні, чужі або особисті погляди автора; провести порівняння

джерел, щоб представити ступінь повноти, достовірності, суперечності інформації, викладеної в особистому документі.

Близнюковий метод допомагає виявити роль спадковості, середовища і виховання в психічному розвитку особистості.

Трудовий метод передбачає включення дослідника в конкретну діяльність (професійну, громадську тощо), оволодіння її технологією, входження у відповідну роль із метою глибокого вивчення її закономірностей. Ефективність трудового методу залежить від здатності дослідника до перенавчання, перевтілення, певного артистизму, рефлексії, об'єктивній фіксації одержаних даних.

Аналіз продуктів діяльності – це метод психологічного дослідження, який являє собою систему дослідницьких процедур, спрямованих на збирання, систематизацію, аналіз та тлумачення продуктів діяльності людини. Має на меті вивчення психологічних особливостей людей, які з певних причин не можуть підлягати безпосередньому спостереженню чи експериментуванню (наприклад, вивчення психологічних особливостей людей, що жили в минулі часи). Цей метод широко використовується для вивчення продуктів творчої діяльності людини, насамперед дітей, які часто не в змозі ще подати розгорнутий словесний звіт. Це можуть бути продукти трудової (виготовлені токарем деталі, проект інженера, картина художника), навчальної (написаний твір, розв'язана задача, виконане креслення), ігрової (споруджений з кубиків будинок, зроблена з піску фортеця і подібне) діяльності. За продуктом діяльності відтворюється процес виготовлення, при цьому відображається (проекується) ставлення людини до самої діяльності, навколишнього світу, природи, виявляється рівень розвитку розумових, сенсорних, моторних навичок. Метод аналізу продуктів діяльності ґрунтується на тому, що в результатах роботи людини виявляються її знання, вміння та навички, здібності, уважність і спостережливість, риси характеру. Отже, продукти діяльності дають можливість побачити в них

найрізноманітніші психічні якості та властивості особистості, рівень їх розвитку.

Цей метод поєднує в собі кілька дослідницьких та аналітичних процедур, диференціація яких відбувається за ознакою предмета пізнання кожної з них. Виділяють: *аналіз особистих документів* – листів, фотографій, щоденників, автобіографій тощо, якісно-кількісний аналіз яких дає цінний матеріал для психодіагностики, дослідження життєвого шляху особистості; *аналіз офіційних матеріалів групової, колективної та масової комунікації* – записи розмов, дискусій, нарад, різноманітні устами, накази, оголошення тощо – цей тип дослідницьких та аналітичних процедур застосовується, як правило, для вивчення соціальних процесів, явищ та їх проєкцій на індивідуальне буття особистості; *аналіз продуктів діяльності* – система процедур, спрямованих на дослідження та тлумачення змістових результатів діяльності людини – творчих, професійних, поведінкових, суспільних, самоорієнтованих тощо. *Вимоги до методу*: типовість (характерність) самої діяльності; типовість умов діяльності; аналіз різних продуктів діяльності.

Перевага методу полягає в тому, що можна час від часу повертатися до аналізу матеріалізованих продуктів діяльності. Недолік: не всі психічні якості можна розкрити в продуктах діяльності. Тому метод використовується як допоміжний.

Визначають етапи психологічного дослідження: *підготовчий*, де відбувається вивчення стану, визначення завдань, питань та робочої гіпотези дослідження, розроблення методики; *основний* – під час якого збираються фактичні дані, що забезпечують достовірність висновків, кількісне опрацювання даних дослідження, визначення середніх величин, міри розсіювання даних, коефіцієнтів кореляції та ін., побудова графіків, інтерпретація даних і формування висновків; *заключний* – під час якого відбувається підведення підсумків.

Для вивчення методів психології використано такі методики: “Дослідження особистості біографічним методом”, “Спостереження за

поведінкою та діяльністю учня на уроці”, “Оцінювання п’ятирічних інтервалів життєвого шляху”.

Психологічний практикум

Індивідуальна картка психологічного діагностування¹

Прізвище, ім’я і по-батькові _____
Число, місяць і рік народження
досліджуваного _____
Місце роботи або
навчання _____

Дата проведення
діагностування _____

Назва методики діагностування – «Дослідження особистості
біографічним методом»

Результат діагностування

Висновки та
рекомендації _____

¹ - За цим зразком оформлюються далі всі індивідуальні картки психологічного діагностування особистості

З а в д а н н я 1. Дослідження особистості біографічним методом

Мета дослідження	Матеріали та обладнання
Скласти характеристику особистості на підставі біографічного методу, що містить такі розділи: 1. Дані життєвого шляху. 2. Сходи соціалізації (ясла, дитячий садок, школа, ВНЗ тощо). 3. Середовище розвитку (місце проживання, навчальний заклад і т.ін.). 4. Інтереси та улюблені заняття в різні періоди життя. 5. Стан здоров'я (у тому числі перенесені захворювання).	Формалізована біографічна анкета, в основі якої лежать анкети й розробки з квантифікації та формалізації біографічного методу, запропоновані Н. Логиною; бланки анкет, бланки для протоколів; ручка або олівець.

Інструкція досліджуваному

Детально розкажіть історію вашого життя: у якій родині ви народилися, як пройшло ваше дитинство, як жила ваша родина, як її члени ставилися один до одного, які ваші найперші ранні спогади, а також спогади про ті часи, коли ви вчилися в школі; що вам там подобалося або що не подобалося. Як склалися ваші стосунки з батьками? Хто були ваші друзі? Чим ви цікавилися і що думали про майбутнє життя? Розкажіть про те, як ви жили, коли стали дорослою людиною, як обирали професію, яким чином ви проводили вільний час? Розповідайте про те, що, на вашу думку, є найцікавішим та важливим. Які ваші життєві плани?

Процедура проведення

Для проведення дослідження учасники утворюють пари, яких один виконує роль експериментатора, другий – роль досліджуваного. Досліджуваному пропонується біографічна анкета.

Текст формалізованої біографічної анкети

Дата народження..... Місце народження.....

Батько: Прізвище, ім'я, по батькові.....

Рік народження Освіта.....

Професія.....

Мати: Прізвище, ім'я, по батькові.....

Рік народження..... Освіта.....

Професія.....

1. Чи переїжджали ви на нове місце проживання?

№ зп	Куди?	Коли?	З ким?

2. Чи брали ви участь у діяльності громадських організацій?

№ зп	Громадські доручення	Організація	Коли?

3. Чи доводилося вам виступати по радіо.....

по телебаченню.....у пресі.....на зборах.....
(Якщо так, то вкажіть у який період життя, якому році і скільки разів)
.....

4. Чи брали ви участь у виставках наукової, технічної, художньої творчості, оглядах, конкурсах, спортивних змаганнях, КВВ? (Якщо так, то перелічіть і вкажіть у якому році)

5. Назвіть ваші улюблені та неулюблені шкільні предмети під час навчання в різних класах (Якщо їх небагато, то перелічіть їх в порядку уподобань).

Клас	Улюблений предмет	Неулюблений предмет

6. Чи брали ви участь в якомусь гуртку, секції, клубі та вкажіть у якому році?

7. Перелічіть ваші улюблені заняття і захоплення та вкажіть, у які роки це було.

8а. Назвіть ваші улюблені літературні твори.

№ зп	Назва твору	Коли прочитали вперше?	Скільки разів читали?

Підкресліть назви тих творів, над якими ви розмірковуєте дотепер і зміст яких заново переживаєте.

8б. Назвіть ваші улюблені фільми (документальні, художні, науково популярні).

№ зп	Назва фільму	Коли дивилися вперше?	Скільки разів дивилися?

Підкресліть назви тих фільмів, які справили на вас найбільше враження і про які ви довго думали.

8в. Назвіть ваші улюблені театральні вистави?

№ зп	Назва вистави	Коли дивилися вперше?	Скільки разів дивилися?	Режисер	Театральний колектив

Підкресліть назви тих спектаклів, які справили найбільше враження.

8г. Перелічіть, які художні виставки ви відвідували, в якому році це було? (Якщо ви багаторазово відвідували якийсь художній музей, то вкажіть у які роки?)

9. Чи були у вас поїздки за межі місця проживання (походи, екскурсії, відрядження, подорожі)? (Якщо так, то вкажіть куди, з ким і в якому році.)

10. Коли, чим і як довго ви хворіли? Ви перебували вдома чи в лікарні?

11. Назвіть хоча б ініціали тих людей, з якими ви підтримували дружні стосунки, проводили дозвілля, до яких зверталися за порадою, допомогою, підтримкою та вкажіть позицію взаємин: старші; молодші; ровесники.

№ зп	Ініціали	Стать	Вік	Рід заняття	Коли?	Позиція взаємин

12. Укажіть періоди або моменти свого власного життя, які ви вважаєте щасливими, і ті, які вважаєте нещасливими. Датуйте їх і коротко опишіть, чому ви так оцінюєте ці періоди. (Орієнтовно щасливий період можна розуміти як відрізок життя, коли все задумане вдавалося зробити, ви переживали відчуття задоволення собою, справами, навколишнім світом, у вас переважав радісний настрій і ви жили насиченим життям. Протилежне – як нещасливий період).

Напишіть свою думку із приводу щасливого і нещасливого періоду.....

13. Стисло опишіть або хоча б перелічіть ті факти власного життя, які ви вважаєте подіями. Укажіть дати подій і зазначте, коли ви усвідомлювали значущість цих подій для вашої долі – відразу ж, через деякий час чи тепер? Напишіть, що ви розумієте під подією.

14. Які ваші уявлення і прогнози щодо власного майбутнього? Як ви уявляєте навчання, кар'єру, особисте життя, дозвілля, побут тощо? Які межі уявного майбутнього для вас? На скільки місяців (років) уперед ви можете передбачати свою долю в цілому і за окремими її напрямками? Зверніть увагу, що питання стосується не стільки ваших життєвих планів, скільки ваших уявлень і пророкувань того ходу життя, що, ймовірніше, матиме місце у вашому майбутньому.

Опрацювання таї аналіз результатів

У результаті тестування складається хронологічна таблиця особистісного розвитку, куди в хронологічному порядку виписуються з усіх питань завдання дати, згадані досліджуваним, події, пов'язані із цими датами, переживання, що супроводжують їх.

Протокол заняття

Прізвище, ім'я, по батькові _____ Дата _____
Професія _____

Хронологічна таблиця особистісного розвитку

Основні дати	Події	Переживання

Далі відповіді опрацюються методом контент-аналіза. Інтерпретація результатів пропонує *аналіз*:

- соціальної ситуації розвитку особистості;
- основного сенсу емоційних переживань у різні періоди розвитку;
- ціннісних орієнтацій, спрямованості, інтересів, тенденцій середовища спілкування, соціальної активності особистості;
- основних конфліктів і рушійних сил розвитку особистості.

З а в д а н н я 2. Спостереження за поведінкою та діяльністю учня на уроці.

Мета дослідження	Матеріали та обладнання
Вивчити особистість учня методом спостереження	Протоколи спостереження; ручка або олівець

Процедура проведення:

Під час спостереження за учнем на уроці експериментатор може ставити перед собою різні завдання.

1. Спостерігаючи за ходом уроку, зверніть увагу на орієнтацію вчителя та учня на події та висловлювання, пов'язані з минулим, сучасним і майбутнім.

Звіт про спостереження

1. Об'єктивні дані про досліджуваного учня:

Прізвище _____ Ім'я _____ По батькові _____
 Школа _____ Клас _____ Урок _____
 Дата _____ Прізвище учителя _____
 Протоколіст _____ Група _____

Звіт заповнює експериментатор за результатами власних досліджень.

Оскільки дії учня й учителя можуть не збігатися (асінхронія), наприклад, учитель пояснює урок, а учень певний час розмовляє з товаришем, то тривалість подій варто зазначати не лише у другій колонці, а в кожній клітинці таблиці протоколу спостереження (окремо для учня й для учителя).

а) Форма протоколу спостереження (див. табл. 2).

б). Кількісний і якісний аналіз отриманих результатів.

в). Висновки.

г). Психолого-педагогічні рекомендації (учневі, вчителеві та батькам).

Таблиця 2

Протокол спостереження за часовими орієнтаціями учителя й учня на уроці

№ події	Тривалість події	Події та висловлювання на уроці, пов'язані з орієнтаціями					
		на минуле		на сьогодні		на майбутнє	
		учителя	учня	учителя	учня	учителя	учня
1.	3хв.	Попередження учня про перевірку домашнього завдання	Не слухає, а вчить урок (2хв)	Опитує іншого (3 хв)			
2.				Оцінює на "3"	Звертає увагу		
3.				Опитує учня	Відповідає блискуче		
4.				Оцінює			
Усього подій	Учителя	K=	K=	K=	K=	K=	K=
		T=	T=	T=	T=	T=	T=
	Учня	K=	K=	K=	K=	K=	K=
		T=	T=	T=	T=	T=	T=
	З них у взаємодії (учит.+учень)	K=		K=		K=	
		T=		T=		T=	
	Разом	K=		K=		K=	
		T=		T=		T=	

Примітка: *K* – кількість подій.

T – тривалість події.

2. Проаналізуйте емоції, які переживають учитель і учень під час уроку (див. табл. 3).

а). Форма протоколу спостереження (Об'єктивні дані див. вище у завданні1).

б) Кількісний і якісний аналіз.

в) Висновки.

г) Рекомендації.

3. Проаналізуйте тип спрямованості під час спостереження за учнями на уроці (див табл. 4).

Звіт про спостереження (див. у завданні 1).

Таблиця 3

Протокол спостереження за переживаннями учня та учителя на уроці

№ події	Тривалість події	Тип емоцій					
		негативні		врівноважені		позитивні	
		учителя	учня	учителя	учня	учителя	учня
1			Розпоч.	Опитує іншого			
2		Незадоволення	Незадоволення		Заспокоївся і чекає		
3 ...				Опитує Олену			З радістю відповідає
Усього	Учителя	К= Тривал.	К= Т=	К= Т=	К= Т=	К= Т=	К= Т=
	Учня	К= Т=	К= Т=	К= Т=	К= Т=	К= Т=	К= Т=
	З них у взаємодії (учит.+учень)	К= Т=	К= Т=	К= Т=	К= Т=	К= Т=	К= Т=
	Разом	К= Т=		К= Т=		К= Т=	

Таблиця 4

Протокол спостереження з метою виявлення ієрархії спрямованості особистості учня

№№ події	Тривалість події	Тип спрямованості					
		на справу		на спілкування		на себе	
		учителя	учня	учителя	учня	учителя	учня
1	3хв.		Готується самостійно	Опитує іншого			
2	10 сек.			Опитує учнів	Відповідає		
3 ...	2 хв			Оцінює			Буду старатися
4.	10 сек.			Оцінює "5"			Буду старатися
Усього	Учителя	К= Т	К= Т=	К= Т=	К= Т=	К= Т=	К= Т=
	Учня	К= Т=	К= Т=	К= Т=	К= Т=	К= Т=	К= Т=

	Узаємодії	K= T=	K= T=	K= T=	K= T=	K= T=	K= T=
	Разом	K= T=		K= T=		K= T=	

4. Проаналізуйте співвідношення рівнів оволодіння діями особистості учня на уроці (див.табл.5).

Форма звіту про спостереження (див. у завд.1).

5. Проаналізуйте співвідношення форм реалізації дій учня на уроці (див. табл. 6).

Форма звіту про спостереження (див. у завд.1).

У груповому аналізі цікаво обговорити не лише портрети особистостей учнів, а також і вчителя, тим більше, що для кожної з груп спостерігачів – студентів він один і той же самий: який тип особистості демонструє вчитель незалежно від теми уроку і формує його тим самим у дітей.

Порівняйте тип особистості вашої досліджуваної дитини і тип особистості вчителя.

За якими інваріантами типи збігаються, а за якими – ні?

Як це відбивається на взаєминах учителя й учнем?

Які рекомендації треба дати, щоб посилити ефективність діяльності учня, учителя і їх взаємодії?

Таблиця 5

Протокол спостереження з метою виявлення домінуючої форми дій

№ події	Тривалість події	Рівень оволодіння діями					
		навчання		відтворенн		творчості	
		учителя	учня	учителя	учня	учителя	учня
1	.		Повторює за книжкою	Опитує учнів			
2	10 с.		Робить висновки	Оцінює учня			
3	2 хв			Опитує інших	Відповідає		
...							
4	10 с.			Оцінює учнів			
Усього	Учителя	K= T=	K= T=	K= T=	K= T=	K= T=	K= T=
	Учня	K= T=	K= T=	K= T=	K= T=	K= T=	K= T=

	Узаємодії	K= T=	K= T=	K= T=	K= T=	K= T=	K= T=
	Разом	K= T=		K= T=		K= T=	

Таблиця 6

**Протокол спостереження з метою виявлення домінуючого в учня
рівня оволодіння діями**

№ події	Тривалість події	Форми дій					
		моторна		перцептивна		Мовно-розумовою	
		учителя	учня	учителя	учня	учителя	учня
1.	3хв			Опитує іншого учня	Читає завдання		
2.	10 с				Слухає		
3.	2 хв			Опитує учня			Відповідає
...							
4.	10 с					Оцінює учня	
Усього	Учителя	K= T=	K= T=	K= T=	K= T=	K= T=	K= T=
	Учня	K= T=	K= T=	K= T=	K= T=	K= T=	K= T=
	У взаємодії	K= T=	K= T=	K= T=	K= T=	K= T=	K= T=
	Разом	K= T=		K= T=		K= T=	

З а в д а н н я 3. Оцінювання п'ятирічних інтервалів життєвого шляху

Мета дослідження	Матеріали та обладнання
Виявлення багатомірної структури особистості та її “психологічного віку” за допомогою методики оцінювання п'ятирічних інтервалів життєвого шляху людини	Методика оцінювання п'ятирічних інтервалів життєвого шляху (ред.

Інструкція досліджуваному

Для з'ясування того, що переважає у вашому житті: спогади, сьогодення чи мрії про майбутнє. Отже, щоб у цьому розібратися виконайте таке завдання:

- напишіть, до скількох років ви хотіли б прожити (середній вік людини – 60–70 років);
- розподіліть запланований термін свого життя на п'ятирічні інтервали і напишіть, які найважливі для тебе події були, є чи будуть у майбутньому в кожному з цих періодів, зазначте події, які викликають позитивні або негативні переживання

Умови проведення

індивідуальне чи групове в позаурочний час.

Опрацювання результатів

1. Скласти п'ять таблиць (подібних до тих, які були у завданні на спостереження – (див. вище).

2. Обчислюється кількість подій у кожній третині життя і розробити висновок щодо ієрархії часових орієнтацій; а також підрахується показник реалізованості психологічного часу (ПРПЧ) за формулою:

$$\text{ПРПЧ} = \frac{\text{Кількість подій за прожите життя}}{\text{Кількість подій за життя в цілому}} \times 100\% .$$

Обчислити показник реалізованості біографічного часу (ПРБЧ), який визначається за формулою :

$$\text{ПРБЧ} = \frac{\text{вік дитини}}{\text{вік, який вона прагне прожити}} \times 100\% .$$

Можливі три випадки: ПЧ = БЧ; ПЧ > БЧ, це означає: дитина психологічно відчуває себе «старшою за свій вік»; ПЧ < БЧ, свідчить про «психологічний інфантилізм».

3. Зіставити показники ПРПЧ і ПРБЧ.

4. Підрахувати події, пов'язані спрямованістю (на справу, на спілкування, на себе); робиться висновок щодо спрямованості дій особистості.
5. Підрахувати події, пов'язані з навчанням, відтворенням та творчістю особистості.
6. Підраховуються події, які визначаються домінуванням моторних, перцептивних, мовно-розумових дій, зробіть висновок щодо індивідуальних особливостей дитини за формами реалізації дії.

П о р а д а. Проаналізуйте здобуті результати. Порівняйте їх з наслідками спостереження за дитиною на уроці. Якщо є великі розбіжності у деяких інваріантах, поміркуйте, чому це так.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Які існують вимоги до організації дослідження?
2. Назвіть основні етапи дослідження.
3. Які існують основні групи методів у психології?
4. Дайте визначення біографічному методу та проведіть дослідження за цим методом.
5. Що таке спостереження? Проведіть спостереження за учнем і оформіть протокол.
6. Які якості учня та вчителя можна дослідити завдяки методу спостереження?
7. Підготуйте план проведення бесіди та реалізуйте його (дослідження можливо організувати з особами різних вікових категорій).
8. Що таке анкета? Які бувають види анкет? Проведіть анкетування індивідуальне або групове та підготуйте аналіз результатів.
9. Що таке експеримент?
10. Порівняйте переваги та недоліки спостереження та експерименту.
11. Які основні умови проведення дослідження?

Література:

- Ананьев Б.Г. Комплексное изучение человека и психологическая диагностика / Б.Г. Ананьев // Вопросы психологи. – 1968. – № 6. С. – 21-33.
- Ассаджоли Р. Психосинтез: измерение принципов и руководство по технике / Р. Ассаджоли. – М., 1994. – 191 с.
- Бажин Е.Ф. Метод исследования уровня субъективного контроля. / Е.Ф. Бажин, Е.А. Галынкина, А.М. Эткинд. // Психологический журнал. – 1984. Т.5. – №3. – С.152–161.
- Блейхер В.М. Психологическая диагностика интеллекта и личности. / В.М. Блейхер, Л.Ф. Бурлачук. – К. : Вища школа, 1978. – 142 с.
- Бодалев, А.А. О направлениях и задачах научной разработки проблемы способностей / А.А. Бодалев // Вопросы психологии. – 1984. – №1. – С. – 119-124.
- Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика: ученик для вузов / Л.Ф. Бурлачук. – СПб. : Питер, 2005. – 351 с.
- Гласс Дж. Статистические методы в педагогике и психологии: / Дж. Гласс, Дж. Стенли. [пер. с англ.] – М. : Прогресс, 1976. – 495 с.
- Гуревич К.М. Современная психологическая диагностика : пути развития / К.М. Гуревич // Вопросы психологи. – 1982. – № 1. С. – 9 – 18.
- Дрозденко К.С. Загальна психологія в таблицях і схемах: навч. посіб./ К.С. Дрозденко. – К. : Професіонал, 2004. – 37–53 с.
- Кабанов М.М. Методы психологической диагностики и коррекции в клинике / М.М. Кабанов, А.Е. Личко, В.М. Смирнов. – М. : Медицина, 1983. – С. 3-155.
- Методи психодіагностики підлітків: навч. посіб. з пропедагтичної практики для студ. пед. спец. / за ред. О.Д, Кравченко, В.Ф. Моргуна. – Полтава, 1995. – С. 88 –96.
- Методы исследования межличностного восприятия: Спецпрактикум по социальной психологии / под ред. Г.М. Андреевой, В.С. Агеева. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С.72–81.

Моргун В.Ф. Основы психологической диагностики. навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів / В.Ф. Моргун, І.Г. Тітов. – К. : Слово, 2009. – 464 с.

Морозов С.М. Методы психологического исследования личности учащегося. / С.М. Морозов. – К. : УМК ВО, 1992. – 80 с.

Петровский А.В. Личность в психологии : парадигма субъектности. /А.В.Петровский. – Ростов н/Д. : Феникс, 1996. – 512 с.

Практикум по общей и экспериментальной психологии /под ред. А.А. Крылова, С.А.Маничева – 2 - е изд., доп. и перераб. – СПб. : Питер, 2005. – 559 с.

Психологические методы: в комплексном лонгитюдном исследовании студентов / [под ред. А.А. Бодалева]. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. – С.12–26.

Розвиток пізнавальних процесів дитини / упоряд. С. Максименко, К. Максименко, О. Главник. – К. : Мікрос-СВС, 2003. – С.29.

Сидоренко Е.В. Методы математической обработки в психологии. /Е.В. Сидоренко. – СПб. : Речь, 2004. – 350 с.

Столин В.В. Самосознание личности /В.В.Столин. – М. : Изд-во МГУ, 1983. – 284 с.

Тюрин Ю.Н. Анализ данных на компьютере /Ю.Н. Тюрин, А.А Макаров; под ред. В.В. Фигурнова. – М. : Финансы и статистика, 1995. – 384 с.

Шмелёв А.Г. Психодиагностика личностных черт / А.Г. Шмелёв. – СПб. : Речь, 2002. – 480 с.

Ярошевский М.Г. Развитие и современное состояние зарубежной психологии / М.Г. Ярошевский, Л.И. Анциферова. – М. : Педагогика, 1974. – 304 с.

М о д у л ь ІІ. Дослідження когнітивної сфери особистості в умовах навчання

Т е м а 3. Чуттєві форми пізнання дійсності

Інформаційно-теоретичний блок. До чуттєвих форм пізнання дійсності, які відіграють велику роль у навчально-виховному процесі, належить віднести такі пізнавальні процеси, як відчуття та сприймання.

Відчуття – це найпростіший психічний процес, який відображує окремі властивості предметів і явищ матеріального світу, а також внутрішніх станів організму при безперервному впливі матеріальних подразників на відповідні рецептори.

Відзначаючи роль відчуттів у житті людини, можна сказати: відчуття несуть інформацію про навколишній світ і внутрішній стан організму; вони є початковою формою розвитку пізнавальної діяльності та мають емоційне забарвлення, особливо відчуття, які йдуть від внутрішніх органів і визначають самопочуття людини, її емоційний тонус; відчуття забезпечують життєдіяльність організму. Класифікацію відчуттів зображена на рис.2.

Виникнення і протікання відчуттів підпорядковане деяким закономірностям: це – пороги чутливості, адаптація, взаємодія.

Пороги чутливості аналізатора – це ті межі в силі подразнень, у яких можуть виникати відчуття. Щоб викликати відчуття, подразник має досягти певної сили або відповідного порога. Розрізняють абсолютні та відносні пороги чутливості аналізатора. *Абсолютні пороги*, у свою чергу, поділяються на верхній та нижній.

Нижній поріг чутливості – мінімальна сила подразника, яка, діючи на аналізатор, викликає ледве помітне відчуття. Між чутливістю і величиною порога існує обернена залежність: чим нижчий поріг, тим чутливість вища і навпаки.

Верхній абсолютний поріг чутливості – максимальна сила подразника, яку ми здатні відчувати певним аналізатором.

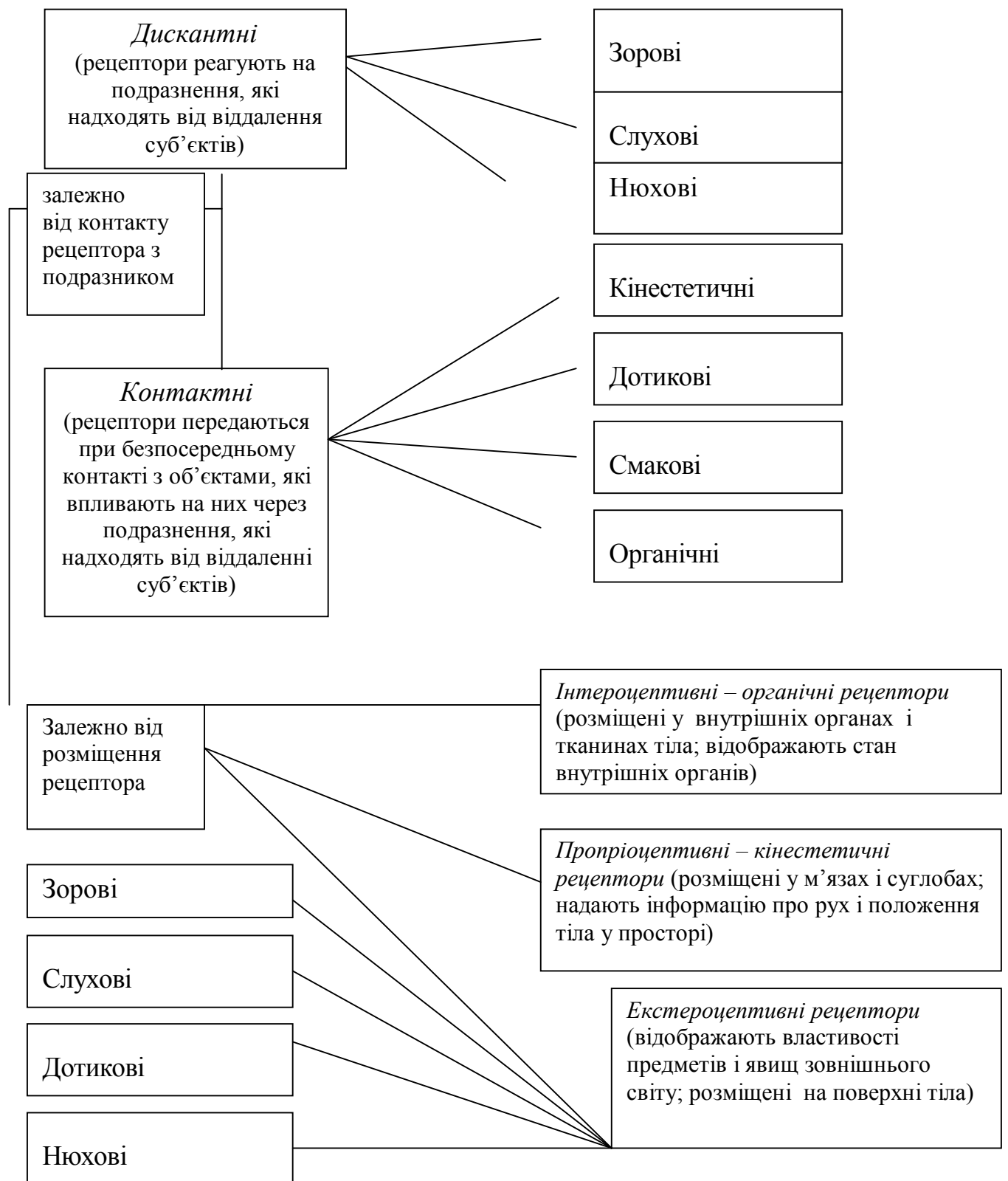

Рис. 1. Класифікація відчуттів

Поріг розрізнення або диференційований поріг – мінімальна різниця в силі двох подразників, яка викликає ледь помітну відмінність відчуттів. Якщо величину початкового подразника позначити через Π , а порівнюваного з ним збільшеного другого – через Π_1 , то сформульоване положення можна визначити за формулою:

$$\frac{\Pi_1 - \Pi}{\Pi} = \text{const.}$$

Це означає, що поріг розрізнення характеризується відносною величиною, постійною для даного аналізатора. За К. Дрозденко, величина абсолютного порога відчуття, що подана у вигляді умов, за яких виникає ледь помітне почуття даної модальності для органів чуття, має такий вигляд: зір – здатність сприймати полум'я свічки погожої темної ночі на відстані до 4,8 м від ока; слух – розрізнення цокання ручного годинника у повній тиші на відстані до 6 м; смак – відчуття присутності однієї чайної ложки цукру в розчині, який вміщує 8 л води; запах – відчуття парфумів за наявності лише однієї їх краплини у приміщенні, яке складається із 6 кімнат; дотик – відчуття руху повітря, здійсненого падінням крила мухи на поверхню шкіри з висоти близько 1 см.

Адаптація – це зміна чутливості аналізатора відповідно до сили подразника. Розрізняють три види цього явища: адаптація як повне зникнення відчуттів у процесі тривалої дії подразника (наприклад, аромат парфум через деякий час перестає сприйматись); адаптація як притуплення відчуття під дією сильного подразника (холодна вода, сильне світло). *Негативна адаптація* знижує чутливість; *позитивна адаптація* підвищує чутливість під впливом дії слабого подразника (адаптація до тиші).

Взаємодія відчуттів – це зміна чутливості аналізатора під впливом подразнення інших органів чуття. Доведено, що слабкі звукові подразники підвищують чутливість зорового аналізатора, однак при надмірно високому шумі (наприклад, авіаційного мотора) розпізнавальна можливість ока

погіршується. Це пояснює причину складності виконання певних завдань у приміщенні, де стоїть надмірний шум).

Сенсибілізація – це підвищення чутливості внаслідок взаємодії аналізаторів і вправлення (наприклад, розвиток музичного слуху).

Синестезія – виникнення під впливом подразнення одного аналізатора відчуття, характерного для іншого аналізатора (наприклад, під дією звукових подразників у нас виникають зорові образи).

Сприймання – психічний процес, який полягає у відображенні предметів і явищ об'єктивної дійсності внутрішнього стану організму при безпосередній дії подразника на відповідні органи чуття. Воно є якісно новим ступенем пізнання, який не зводиться до суми окремих відчуттів.

Особливостями сприймання є: предметність, цілісність, константність, структурність, свідомість і вибірковість. Коли сприймання включається у процес розв'язування завдань і стає компонентом мислення чи свідомості в цілому, тоді воно зазнає їхнього регулюючого й організуючого впливу. Результатом впливу є розвиток певних видів сприймання.

Види сприймання

Сприймання, що залежить від ведучого аналізатора	Зорові, слухові, нюхові, дотичні, смакові
Сприймання простору	Величини, форми, об'єму віддаленості предметів
Сприймання часу	Відображення довготривалості та послідовності явищ і подій
Сприймання руху	Напряму й швидкості просторового переміщення
Сприймання людини людиною	Дій, рухів, вчинків, діяльності людини; пізнання інтересів, почуттів, звичок, переконань, характеру, здібностей особистості
Сприймання, що залежить від мети та вольових зусиль	Довільне сприймання – свідомо спрямовується і регулюється особистістю; мимовільне сприймання – складається внаслідок взаємовідносин людини із середовищем незалежно від її свідомого наміру
Сприймання, що залежить від конкретного змісту об'єктів	Сприймання явищ природи, техніки, усної мови, наукової і художньої літератури, живопису, сценічних вистав, музики, кінофільмів тощо

Вищою формою сприймання є спостереження. *Спостереження* – це умисне, планомірне сприйняття, здійснюване з певною, чітко усвідомленою метою. Ось чому людину, яка досягла високого керування сприйманням, називають спостережливою. *Спостережливість* – це здатність помічати в предметах і явищах малопомітні, але водночас суттєві для певної мети властивості.

Працюючи з різними категоріями людей, необхідно враховувати такі їх індивідуальні типи сприймання:

- *синтетичний* – у таких осіб переважає схильність до узагальненого відображення явищ, вони зовсім не люблять деталізувати;
- *аналітичний* – це люди з нахилом до узагальнених характеристик явищ дійсності, але через деталізування;
- *аналітико-синтетичний* – такий тип людей здатний сприймати однаковою мірою як деталі, так і предмети в цілому, тому такі люди вважаються найбільш схильними до діяльності;
- *емоційний* – для цього типу людей найголовнішим є висловити свої переживання, що викликані якимось явищем, тому для них не важливо давати характеристику явищу чи його частинам.

Для дослідження відчуттів у нашому практикумі використано такі методики: “Дослідження зорових відчуттів”, “Дослідження м’язово-суглобових відчуттів”, “Дослідження пізнавального контролю під час сприймання”, “Дослідження відчуттів до кольорових контрастів”. Для вивчення різнорівневих властивостей сприймання передбачено методики дослідження спостережливості, сприйняття часу й характеру впливу пізнавального контролю на зорове сприймання. Для дослідження сприймання пропонуються такі завдання: “Дослідження спостережливості”, “Дослідження сприймання часу”, “Дослідження типологічних особливостей сприймання”, “Дослідження сприймання просторових властивостей предметів”.

Психологічний практикум до модуля II.

З а н я т т я 1.

З а в д а н н я 1. Дослідження зорових відчуттів (за описом Т. Пашукової, А. Допіри, Г. Дьяконова).

Мета дослідження	Матеріали та обладнання
Визначення величини абсолютного нижнього порога зорового відчуття й оцінка гостроти зору.	Вимірювальна рулетка і 5 стандартних плакатів із зображенням кільця Ландольдта (діаметр кільця 7,5 мм, товщина лінії 1,5 мм, розрив кільця 1,5 мм; важливо, щоб розриви кільця на плакатах були спрямовані у протилежні боки)

Інструкція досліджуваному

На відстані 6 м за вами встановлено плакат із зображенням кільця з розривом. За командою поверніться до нього і поступово наближайтеся. Коли побачите розрив, зупиніться.

У протоколі дослідження фіксуються самопочуття досліджуваного, а також результати трьох спроб. Якщо результат варіює в межах, більших за 1 м, то необхідно зробити ще одну спробу.

Процедура дослідження

Робоча група складається з експериментатора, досліджуваного і протоколіста. У приміщенні, де проводиться дослідження, має бути добре освітлення; довжина приміщення – не менше ніж 6,5 м.

У процесі експерименту досліджуваний, який стоїть спиною до плаката на відстані 6 м, за командою експериментатора повертається і наближається до нього, поки не побачить розриву у кільці. Експериментатор і протоколіст за допомогою рулетки визначають відстань від плаката до досліджуваного, з якої він правильно встановлює місце розриву кільця, а у протоколі записують результат – довжина в сантиметрах. Дослідження проводиться тричі, кожного разу з новим плакатом.

Опрацювання та аналіз результатів

Показником нижнього абсолютного порога зорового відчуття є середній результат трьох серій:

$$P_{зр} = \frac{(P_1 + P_2 + P_3)}{3}$$

де P_1, P_2, P_3 – величина відстаней, з яких досліджуваний правильно визначив характер розривів у кільці відповідної серії.

Чим більша відстань, з якої досліджуваний побачив напрям розриву, тим нижчий і, отже, кращий абсолютний поріг зорової чутливості та відповідно вища зорова чутливість.

Оцінювання гостроти зору проводяться за допомогою таблиці (див. табл. 7).

Якщо розрив у кільці визначено досліджуваним на відстані 5 м, то кут розрізнення дорівнює одному градусу, а зір перебуває в діапазоні середніх показників.

Таблиця 7

Оцінювання гостроти зору

	Оцінка гостроти зору в балах								
	9	8	7	6	5	4	3	2	1
Показник порога зорового розрізнення (в см)	640 і більше	621–640	591–590	551–590	501–550	431–500	331–430	201–330	200–і менше

Якщо гострота зору має показники 1, 2, 3 бали, це свідчить про ослабленість зору. У цьому разі, окрім звернення до офтальмолога, важливо, щоб досліджуваний проаналізував стан власного здоров'я і звернув увагу на режим праці та відпочинку, на чергування фізичної і розумової праці.

З а в д а н н я 2. Дослідження м'язово-суглобових відчуттів (за описом Т.І. Пашукової, А.І. Допіри, Г.В. Дьяконова)

Мета дослідження	Матеріали та обладнання
Визначення величини й оцінювання нижнього порога розрізнення м'язово-суглобових відчуттів.	Набір пластин неоднакової маси у грамах; аркуші паперу розміром 5 x 5 см; пов'язка для очей

Інструкція досліджуваному

На кожную долоню покладіть вантажки. Із зав'язаними очима визначте, в котрій з ваших витягнутих рук більша вага".

Процедура дослідження

Проводиться у групі, яка складається з трьох осіб: експериментатор, досліджуваний, протоколіст. У кімнаті для лабораторних занять одночасно можуть проводити свої дослідження кілька груп за умови, що кожна з них розташовується на відстані, не менше ніж 2,5 м від інших.

Досліджуваному одягають на очі пов'язку, пропонують витягнути руки вперед, не напружуючи їх, долонями догори. На долонях – аркуші паперу, на них експериментатор кладе предмети масою 4 і 5 г. Досліджуваному треба визначити, в якій руці предмет більшої маси. Якщо це важко зробити, то на руку з 5-грамовим предметом послідовно додають 1-, 2- і 3- граміві предмети, поки досліджуваний не зможе встановити масову відмінність. Дослід повторюють мінімум тричі. Якщо руки в досліджуваного втомлюються, йому слід дати відпочити впродовж 1,5–3 хв. після відповідного досліду. У кожному досліді руки, на які кладуть початкові 4- та 5-грамові предмети, міняють.

Опрацювання та аналіз результатів

Показником шкірно-суглобової чутливості є середній результат кількох дослідів. Для одержання показника спочатку для кожного досліду встановлюють різницю між масою у правій та лівій руці, визначеною

досліджуваним. Потім обчислюють показник порога розрізнявальної чутливості за формулою:

$$P_k = \sum_{n=1}^N P_n$$

де $\sum_{n=1}^N P_n$ – сума різниць в усіх проведених дослідках, а N – кількість дослідів.

Оцінку чутливості щодо розрізнення маси визначають за табл. 8. Чим вищий оцінний бал, тим краща шкірно-суглобова чутливість досліджуваного.

Тренування чутливості щодо розрізнення маси виробляє звичку усвідомлювати власні відчуття, що згодом поліпшує результати.

Оцінка розрізнявальної чутливості маси

Бал	Оцінка розрізнявальної чутливості маси								
	9	8	7	6	5	4	3	2	1
Розрізнявальна величина P_k , Г	1,0 – 1,9	2,0 – 2,4	2,5 – 2,9	3,0 – 3,4	3,5 – 3,9	4,0 – 4,9	5,0 – 6,9	7,0 – 7,9	8,0 – і більше

З а в д а н н я 3. Дослідження ролі відчуттів у пізнавальній діяльності людини (за описом Т. Пашукової, А. Допіри, Г. Дьяконова).

Мета дослідження	Матеріали та обладнання
Встановити, чим відрізняються відчуття від сприймання при тактильному розпізнаванні предметів	Набір дрібних предметів для тактильного розпізнавання (ключ, вата, кнопка тощо); пов'язка для очей; секундомір

Інструкція досліджуваному

Серія 1. Поверніть руку долонею догори. Під час дослідження ви відчуєте деякі впливи. Розкажіть про відчуття, які виникають.

Серія 2. Покладіть руку долонею догори. Під час дослідження ви відчуваєте деякі впливи. Можете здійснювати рухи рукою. Дайте словесний опис тих відчуттів, які будуть виникати при цих впливах і рухах долоні руки.

Процедура дослідження

Дослідження тактильних відчуттів складається з двох серій і проводиться індивідуально.

Серія 1. Завдання: встановлення особливості тактильних відчуттів (за словесним описом досліджуваного), викликаних предметами з набору під час почергового доторкання їх до нерухомої долоні.

Перед серією 1 досліджуваному зав'язують очі і дають відповідну інструкцію.

Експериментатор послідовно показує впродовж 10 с. предмети для тактильного розпізнавання їх досліджуваним. Після цього предмет забирають з руки, а у протоколі записують відповіді досліджуваного.

Серія 2. Завдання: встановлення особливостей тактильних відчуттів за словесним описом досліджуваного, коли предмети по чергово кладуть на його долоню для обстеження.

Серія 2 дослідження проводиться через 2-4 хв. після серії 1. Досліджуваному зав'язують очі і перед тим, як показати предмети набору, дають інструкцію.

У серії 2 експериментатор бере ті самі предмети з набору, зберігаючи послідовність та тривалість тактильного розпізнавання (10 с.) і записуючи звіт досліджуваного у протокол.

Протокол дослідження обох серій експерименту доцільно розмістити на одному загальному бланку.

Після виконання серій досліджуваний робить звіт про те, як він орієнтувався у впливах на долоню руки, коли було легше чи важче розпізнавати предмети.

Опрацювання та аналіз результатів

Мета цього процесу – визначення кількості відчуттів, що дасть змогу адекватно розпізнати предмет. Кількість названих відчуттів у серіях 1 та 2 буде вважатися показником розпізнавання: P_1 і P_2 .

Досліджуваний _____		Дата _____		
Експериментатор _____		Час _____		
№ з/п	Предмет	Словесний звіт		
		Серія 1	Серія 2	Примітка
1				
2				
...				
...				
<i>n</i>				

Аналізуючи результати, доцільно порівнювати величини показників тактильного розпізнавання і звертати увагу на те, що розпізнавання впливів різних предметів якісно розрізняються. Як правило, в серії 1 досліджувані звітують про окремі властивості предмета, за якими намагаються його визначити і назвати. У серії 2, коли є можливість обстежувати рукою, діє тактильне сприймання, тому більшість досліджуваних спочатку визначають предмет, називають його (наприклад, ключ), а потім роблять словесний опис властивостей цього предмета.

Тактильні відчуття в контактному орієнтуванні дуже важливі, оскільки вони дають можливість людині виживати і навіть навчатися, коли у неї немає слуху і зору, розширюють пізнавальні можливості індивіда.

З а в д а н н я 4. Дослідження відчуття щодо кольорових контрастів
(за описом Т. Пашукової, А. Допіри, Г. Дьяконова)

Мета дослідження	Матеріали та обладнання
Визначити відчуття щодо кольорових контрастів	Кольоровий папір 9x12 см зеленого, жовтого, червоного, синього кольору та цигарковий папір такого самого розміру; кільце з картону сірого кольору діаметром 8 і 4 см

Інструкція досліджуваному

Перед вами картка певного кольору, який ви маєте назвати. Але щоб його побачити, необхідно придивитися, бо він прикритий цигарковим папером. Якщо все зрозуміло, то дивіться уважно та назвіть колір, який перед вами.

Процедура дослідження:

Дослідження краще проводити при денному освітленні, індивідуально. На столі перед досліджуваним покладіть одну з карток певного кольору, зверху на неї – сіре кільце та цигарковий папір. Досліджуваним пропонується уважно дивитися на кільце через цигарковий папір, поки воно не змінить свій колір.

Оцінювання результатів

Нормою відчуття кольорового контрасту є бачення сірого кільця на зеленому фоні як червоного, на жовтому – як синього, на червоному – як зеленого, на синьому – як жовтого. Результати записуються в індивідуальну картку досліджуваного.

Запитання та завдання для самоперевірки

1. Під час дослідження звуковисотного слуху виявлено, що чутливість до малих висотних різниць у піаністів та скрипалів неоднакова. У кого чутливість вища? Чим пояснюється ця відмінність у рівні звуковисотної чутливості? (за Л. Василенко) .

2. Як називається здатність нервової системи зберігати впродовж незначного часу слід від подразника, що діяв перед цим? (за Т. Свінчук)

- а) Гострота чутливості.
- б) Адаптація.
- в) Явище післядії в аналізаторах.

3. У чому виявляється адаптація аналізатора до дії подразника?

- а) Підвищення чутливості.
- б) Зниження чутливості.
- в) Пристосування до дії подразника.
- г) Втрата здатності відчувати.

4. Відчуття та їх властивості. Визначте основні закономірності відчуттів.

5. Як, на вашу думку, відчуття кольорових контрастів впливає на діяльність особистості?

Література

Дрозденко К.С. Загальна психологія в таблицях і схемах : навч. посіб. / К.С. Дрозденко. – К. : Професіонал, 2004. – С.87–90.

Методика психодіагностики в учебно-воспитательном процессе /сост. : В.В. Гришин, П.В. Лушин. – М. : Москва, 1990. – С. 49.

Методики психодиагностики в спорте: учеб. пособ. для студ. пед. ин-тов / В.Л. Морищук, Ю.М. Блудов, В.А. Плахтиенко, Л.К. Серова. – 2-е изд. – М. : Просвещение, 1990. – С.139–140.

Пашукова Т.І. Практикум із загальної психології // Т.І. Пашукова, А.І. Допіра, Г.В. Дьяконов; за ред. Т.І. Пашукової. – К. : Т-во “Знання”, 2000. – С. 9–16.

Платонов К.К. Психологический практикум /К.К. Платонов. – М., 1980. – С. 6–10.

Практикум по общей и экспериментальной психологии /под ред. А.А. Крылова, С.А. Маничева. – 2 - е изд., доп. и перераб. – СПб. : Питер, 2005. – С.33–49.

Богословский А.И. Практикум по общей психологии /А.И. Богословский, Т.И. Бочкарева, А.И. Великороднова; под ред. А.И. Щербакова. – М. : Просвещение, 1979. – С.137–138.

Практикум по психологии /под ред. А.Н. Леонтьева, Ю.Б. Гиперрейтер. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1972. – С.145–151.

Практические занятия по психологии /сост. : Н.Б. Берхин, С.Ф. Спичак; под ред. А.В. Петровского. – М. : Просвещение, 1972. – С. 72.

Психология познавательных процессов : учеб.-метод. пособие для студ. ф–та мед. психол. /сост. : В.А. Мадорский, Н.И. Мельниченко, Р.Ф. Ихсанов, Л.И. Мостовая. – Самара : СМИ, 1992. – С.16–17.

Терлецька Л.Г. Шкільна психодіагностика /Л.Г. Терлецька. – К. : Редакція загальнопед. газет, 2003. – 116с.

Заняття 2. Дослідження сприймання

З а в д а н н я 1. Дослідження спостережливості (за описом

Т. Пашукової, А. Допіри, Г. Дьяконова).

Мета дослідження	Матеріали та обладнання
Встановлення рівня розвитку спостережливості	Два нескладних за сюжетом і кількістю деталей малюнки, однакові майже в усьому, крім заздалегідь передбачених малопомітних десяти відмінностей. Ці відмінності полягають у тому, що на одному з малюнків немає деяких деталей, або вони інакше розташовані. Папір для записів; ручка та секундомір

Інструкція досліджуваному

Уважно роздивіться два малюнки і знайдіть, чим вони відрізняються. Час сприймання малюнків обмежується однією 1 хв. Після команди "Стоп!" малюнки закрийте, і запишіть помічені вами розбіжності.

Після завершення роботи, досліджуваного просять визначити, наскільки чітко він бачить деталі малюнків і чи задоволений результатами своєї спостережливості.

Процедура дослідження

У дослідженні спостережливості може брати участь один досліджуваний або ціла група за умови, що малюнки для зорового сприймання будуть достатніх розмірів і їх можна прикріплювати на дошці чи на стіні. Обидва малюнки демонструються 1 хвилину.

Опрацювання та аналіз результатів

Метою заняття є визначення коефіцієнта спостережливості. Для цього дослідник підраховує загальну кількість відмінностей, від якої віднімає кількість допущених помилок, тобто вигаданих відмінностей. Отриману різницю треба поділити на кількість фактично наявних відмінностей, тобто на 10.

Аналіз результатів здійснюється через зіставлення отриманого коефіцієнта спостережливості з максимально можливим, тобто з одиницею.

Чим ближче коефіцієнт до 1,0, тим вищий рівень спостережливості досліджуваного. Коефіцієнт у межах 0,5 – 0,9 вказує на середній рівень спостережливості, менший 0,5 – спостережливість низька.

Спостережливість розвивається через тренування. Можна скласти програму розвитку, підбравши спеціальні вправи для поліпшення спостережливості. Основним моментом у таких вправах є установка на відшукування якомога більшої кількості ознак предметів, явищ у ситуації короткотривалого сприймання.

З а в д а н н я 2. Дослідження щодо сприймання часу

Мета дослідження	Матеріали та обладнання
Визначення ступеня точності сприймання коротких проміжків часу	Секундомір; таблиця-протокол дослідження

Інструкція досліджуваному

Не користуючись годинником і не рахуючи в думу, визначте час. Сигналом початку сприймання часу буде удар олівцем по столу, а завершення – піднімання руки чи команда "Стоп!"

Процедура дослідження

Дослідження щодо сприймання часу проводиться за допомогою досліджуваного та експериментатора і передбачає 10 дослідів, у кожному з яких досліджуваному пропонують визначити заданий інтервал часу без підрахунку і без використання годинника. Правильність оцінювання часу експериментатор визначає за допомогою секундоміра. Інтервали можуть бути, наприклад, такі: 30 – 60 – 120 с. та ін.

У таблиці-протоколі дослідження сприймання коротких проміжків часу експериментатор записує час, заданий для визначення і фактично названий досліджуваним.

Відрізок часу, запропонований для оцінювання, зазначається у секундах у графі *C*, фактичний час у – графі *A*.

Протокол дослідження сприймання коротких проміжків часу

<i>C</i>	<i>A</i>
30 с	
60 с	
120 с	

Опрацювання результатів

Точність визначення часу для кожного дослідю вимірюється окремо за формулою:

$$K_T = \frac{A}{C} \times 100\% ,$$

C

де K_T – коефіцієнт точності оцінки часу;

A – фактичний часовий інтервал, який минув з початку оцінювання досліджуваним заданого часового відрізка;

C – часовий інтервал, запропонований для оцінки.

Аналіз результатів

Під час аналізу результатів дослідження важливо визначити, в якому співвідношенні до 100% (менше чи більше) перебувають коефіцієнти точності оцінювання часу досліджуваного. Якщо в усіх досліджах досліджуваній має коефіцієнт, більший за 100%, то часові інтервали він недооцінює, а якщо його коефіцієнт менший ніж 100% – переоцінює. Чим ближче коефіцієнти до 100% (в інтервалі 80% – 110%), тим вищі точність оцінювання інтервалів часу.

На думку групи авторів (Т. Пашукова, А. Допіра, Г. Дьяконов), люди відрізняються за типологією оцінювання часових інтервалів, однак деякі з них переоцінюють короткі інтервали (до хвилини), а інтервали, більші за хвилину, навпаки недооцінюють.

Щоб встановити причини неправильного оцінювання часових інтервалів, радимо повторити дослідю, ускладнюючи їх інструкцією з додатковими вказівками. Наприклад, треба визначити заданий інтервал часу, називаючи при цьому букви алфавіту. Введення інструкцією ще однієї мети діяльності змінює оцінювання досліджуваним часових інтервалів. Час в цьому випадку для досліджуваних, як правило, стає менш помітним, тобто вони, займаючись іншою справою, його недооцінюють. Знаючи особливості сприймання та визначення інтервалів часу, можна розробити систему прийомів, корисних при вимушеному очікуванні транспорту, зустрічі, події

тощо. Знята при цьому психічна напруженість – один з моментів самовиховання і навчання саморегуляції.

З а в д а н н я 3. Сприймання просторових якостей предметів

Мета дослідження	Матеріали та обладнання
Визначення ступеня сприймання просторових якостей предметів	Стереоскоп, картки до нього; таблиця-протокол дослідження

Інструкція досліджуваному

Візьміть картку і уважно розгляньте малюнки на ній, а потім порівняйте малюнки з їх зображенням в стереоскопі. Послідовно та сама робота проводиться по чергово з кожною запропонованою картою

Процедура дослідження

Дослідження сприймання просторових якостей предметів проводиться досліджуваним та експериментатором і передбачає перегляд досліджуваним малюнків на картках через стереоскоп.

У таблиці-протоколі експериментатор фіксує хід проведення досліду.

Протокол дослідження сприймання просторових якостей предметів

№ з/п	Малюнок на картці		Зображення у стереоскопі
	лівий бік	правий бік	

Аналіз результатів

На основі аналізу одержаних спостережень роблять висновки (Т. Пашукова, А. Допіра, Г. Дьяконов):

- при бінокулярному зорі зображення падає на диспаратні, тобто на цілком відповідні цятки сітківки правого і лівого ока. Малюнки на лівому та правому боці карток відповідають зображенню того самого предмета на сітківці лівого та правого ока.
- стереоскоп сприяє збігові двох малюнків. Коли одночасно дивитися обома очима, відповідне збудження від правого та лівого ока

інтегрується в мозковій частині зорового аналізатора. Виникає враження об'ємності предмета, що сприймається.

З а в д а н н я 4. Дослідження типологічних особливостей сприймання

(за методикою Л.Венгера).

<i>Мета дослідження</i>	<i>Матеріали та обладнання</i>
Визначити типологічні особливості сприймання особистості молодшого школяра.	Картки, об'єднані в таблиці; таблиця-протокол

Інструкція досліджуваному

Перед вами бланки для проведення тестування. Уважно їх розгляньте. На кожній картці намальовано по три кружечки, що відрізняються один від одного розташуванням і внутрішніми деталями. Після того, як ви роздивитесь, я буду вам показувати картки окремо, а ви повинні відшукати їх у бланках (див. рис 2).

Процедура проведення

Дослід проводиться у два етапи з одним досліджуваним або з невеликою групою. Спочатку експериментатор показує першу таблицю, на якій зображено 8 карток (рис. 3, а).

Звертаємо увагу на те, що на кожній картці намальовано по три кружечки, які відрізняються один від одного розташуванням і внутрішніми деталями. Після цього психолог демонструє кожну картку, яку слід відшукати – в загальній таблиці (рис. 3, б).

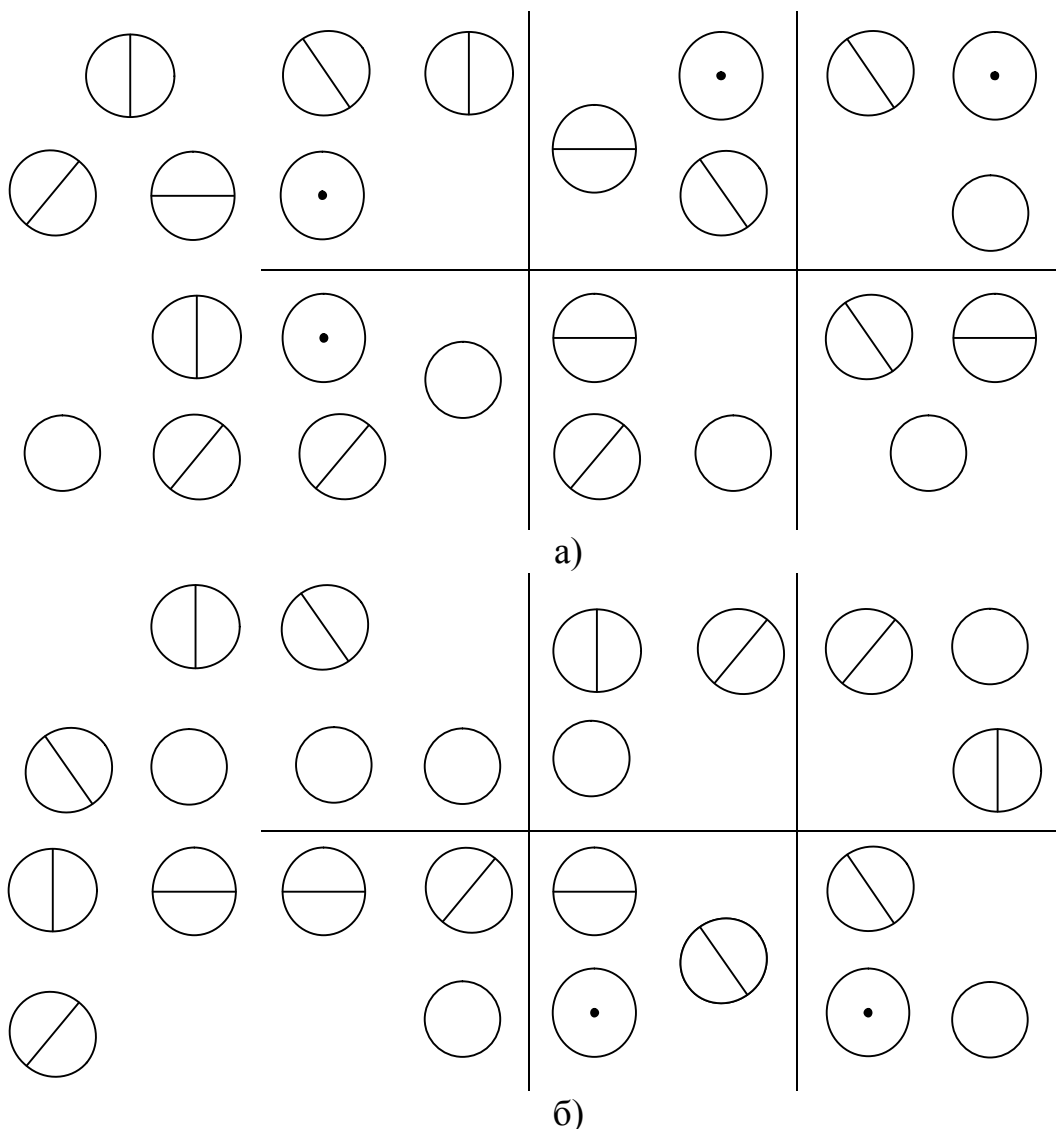

Рис. 3. Бланки для проведення тестування

Опрацювання результатів

Мета – визначити типи особливостей сприймання. Для цього експериментатор відслідковує у досліджуваних здатність сприймати предмети за ознаками: місцем розташування, внутрішніми деталями тощо. Так, досліджувані, які сприймали тільки розташування предметів, мають синтетичний тип сприймання; ті досліджувані, які помічали однакові деталі окремих кружечків, мають аналітичний тип сприймання; а ті, що однаково уважно розрізняють і деталі, і розташування кружечків, мають аналітико-синтетичний тип сприймання.

З а в д а н н я 5. Дослідження пізнавального контролю під час сприймання (за описом Т. Пашукової, А. Допіри, Г. Дьяконова)

Мета дослідження	Матеріали та обладнання
Визначення властивості пізнавального контролю при його впливі на процес зорового сприймання	Три таблиці, кожна з них має розмір стандартного аркуша паперу. <i>На першій</i> таблиці чітко написані слова чорним кольором, які означають назви чотирьох основних кольорів: червоний, синій, зелений, жовтий. <i>На другій</i> – зображено різнокольорові зірки тих самих основних кольорів. <i>На третій</i> – назви кольорів, але кольори, якими ці назви написано, не відповідають назвам кольорів. Наприклад, слово <i>червоний</i> написано жовтим чорнилом, слово <i>синій</i> – зеленим і т. д.

Інструкція досліджуваному

Серія 1. Якомога швидше прочитайте слова на таблиці. Час фіксується секундоміром. Якщо все зрозуміло і немає запитань, приготуйтеся читати слова.

Серія 2. Перед вами таблиця із зображенням зірок. Якомога швидше назвіть кольори цих зірок.

Серія 3. Перед вами таблиця з написаними на ній словами-назвами. Якомога швидше назвіть колір чорнила, яким написано ці слова. Якщо всім зрозуміло, приготуйтеся.

Процедура дослідження

Дослідження складається з трьох серій.

Серія 1. Після команди "Починаємо" експериментатор показує першу таблицю і фіксує час, витрачений досліджуваним на читання слів.

Серія 2. Другу серію проводять безпосередньо після першої серії.

Затрачений час на відповідь досліджуваного експериментатор фіксує так, як і в першій серії.

Серія 3. Третю серію проводять безпосередньо після другої.

Після зачитування інструкції досліджуваному показують третю таблицю і фіксують час, за який досліджуваний встигає назвати колір чорнила, яким написано ці слова.

Опрацювання та аналіз результатів

Результатами даного дослідження є показники часу виконання досліджуваним завдань кожної серії: T_1 , T_2 , T_3 . Для визначення впливу пізнавального контролю на зорове сприймання треба вирахувати величину показника інтерференції за формулою $I = T_3 - T_2$, де T_2 і T_3 – показники часу виконання завдань відповідних серій.

Пізнавальний контроль при зоровому сприйманні є умовою виконання завдань зі спостереження. Його функціонування робить сприймання довільним і наближає перцептивні процеси до мисленневих.

Пізнавальний контроль, що актуалізується в даному дослідженні, необхідний для перетворювання інтерференції зорового сприймання першої серії, в якій досліджуваний читав слова, і другої серії, в якій він називав колір зірок. Чим більша часова різниця виконання досліджуваним третьої і другої серій, тим більша інтерференція, а отже, тим більша вузькість, ригідність пізнавального контролю у сприйманні. І, навпаки, чим ближчий показник I до нуля, тим об'ємніший, гнучкіший вплив пізнавального контролю.

Величина показника пізнавального контролю залежить від часу виконання серії. Якщо досліджуваний не був у стані готовності за командою "Починаємо!" виконувати завдання другої серії за інструкцією, то показник I може бути близьким до нуля у разі такої готовності в третій серії. Нарешті, якщо I буде зі знаком мінус, тобто час третьої серії (T_3) менший за час виконання другої серії (T_2), це засвідчує: досліджуваний не дотримувався вказівок експериментатора називати колір зірок якомога швидше. У цьому разі дослідження слід повторити.

Допоміжним засобом для встановлення причини відхилення показника у мінусовий бік може стати порівняння часу виконання досліджуваним першої і другої серій.

Показник інтерференції, тобто впливу, відображає незалежність функції навчання і зорового сприймання. З виявленням ригідності потрібно дослідити властивості мислення і розробити комплекс розвивальних вправ, які б дали змогу змінити когнітивний стиль особистості (Т. Пашукова, А. Допіра, Г. Дьяконов).

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Розкрийте зміст поняття «сприймання».
2. Які види сприймання ви знаєте?
3. Яке з наведених означень поняття «апперцепція» є правильним?
 - а) Апперцепція – це негативний вплив попереднього досвіду на сприймання.
 - б) Апперцепція – це позитивний вплив попереднього досвіду на сприймання.
 - в) Апперцепція – це залежність сприймання від попереднього досвіду людини.
 - г) Апперцепція – це залежність сприймання від об'єктивних властивостей об'єкта.
4. Дайте характеристику особливостям сприймання.
5. Яка роль у процесі пізнання належить предметності сприймання?
6. Охарактеризуйте шляхи виховання спостережливості.
7. Розкажіть про процеси сприймання часу, простору і руху.
8. Як впливають особливості типів сприймання особистості на діяльнісну саморегуляцію людини в суспільстві?
9. Що таке ілюзія?

Література

Авраменко А.И. Практикум по общей психологии / А.И. Авраменко, А.А. Алексеев, А.И. Богословский; под ред. А.И. Щербакова. – 2-е изд. – М. : Просвещение, 1990. – С.154.

Богословский А.И. Практикум по общей психологии / А.И. Богословский, Т.И. Бочкарева, А.И. Великороднова; под ред. А.И. Щербакова. – М. : Просвещение, 1979. – С.154–155.

Дрозденко К.С. Загальна психологія в таблицях і схемах : навч. посіб. / К.С. Дрозденко. – К. : Професіонал, 2004. – 92–96 с.

Колга В.А. Дифференциально-психологические исследования когнитивного стиля и обучаемости: дис. ... канд. психол. наук /В.А. Колга. – Л., 1976.

Методики психодиагностики в спорте : учеб. пособие для студ. пед. ин-тов / В.Л. Морищук, Ю.М. Блудов, В.А. Плахтиенко, Л.К. Серова. – 2-е изд. – М. : Просвещение, 1990. – С.151.

Пашукова Т.І. Практикум із загальної психології / Т.І. Пашукова, А.І. Допіра, Г.В. Дьяконов; за ред. Т.І. Пашукової. – К. : Т-во “Знання”, 2000. – С.17–21.

Практикум по общей и экспериментальной психологии /под ред. А.А. Крылова, С.А. Маничева. – 2-е изд., доп. и перераб. – СПб. : Питер, 2005. – С.52–75.

Практические занятия по психологии /сост. : Н.Б. Берхин, С.Ф. Спичак; под ред. А.В. Петровского. – М. : Просвещение, 1972. – С. 78-79.

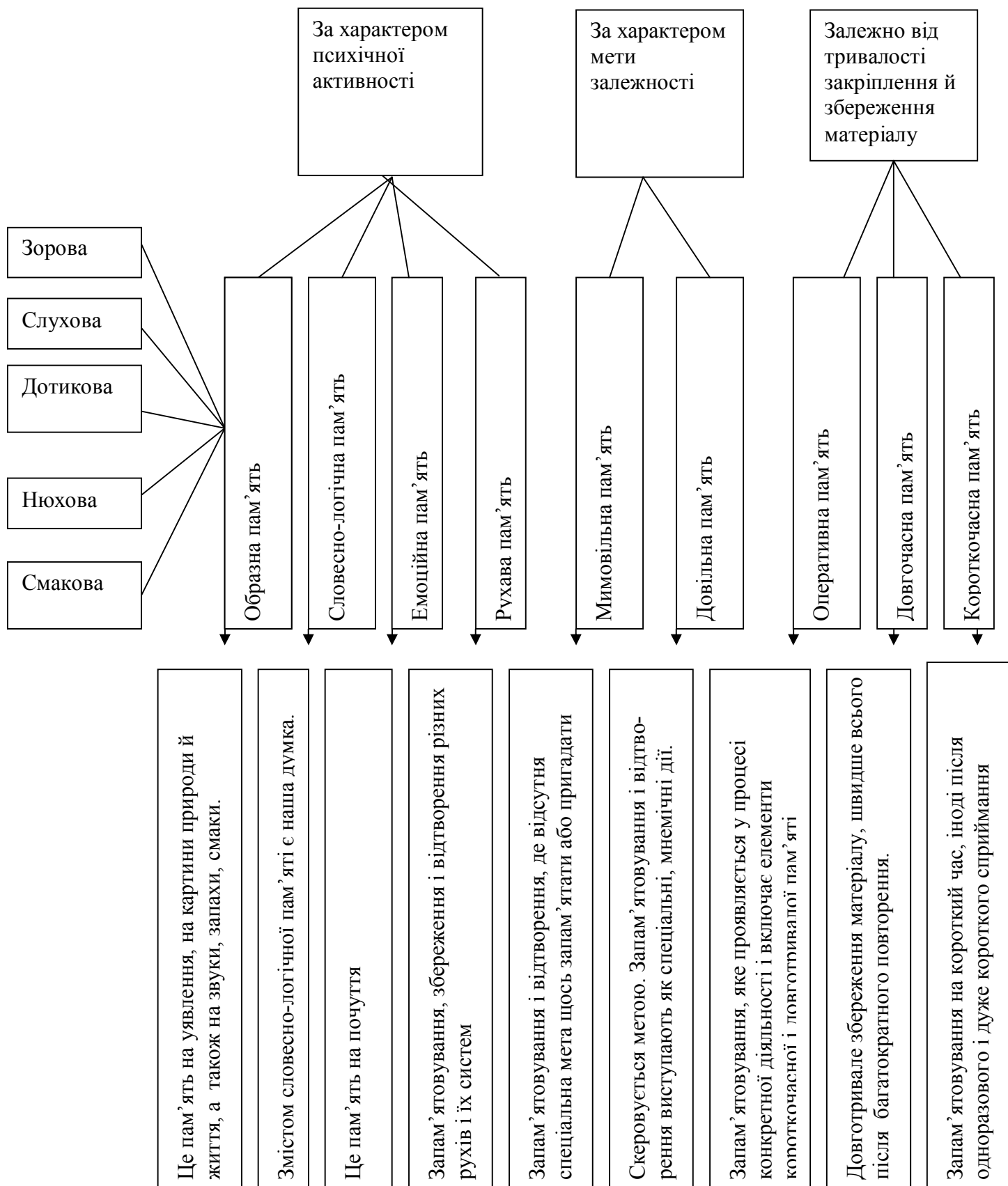
Фридман Л.М. Изучение личности учащегося и ученических коллективов : кн. для учителя / Л.М. Фридман, Т.А. Пушкина, И.Я. Каплунович. – М. : Просвещение, 1988. – С.88.

Холодная М.А. Когнитивные стили как проявление своеобразия индивидуального интеллекта / М.А. Холодная. – К. : УМК ВО, 1990. – С.17–18.

Т е м а 4. Пам'ять. Мнемічні властивості особистості.

Інформаційно-теоретичний блок. Пам'ять – це фіксація, збереження і наступне відтворення людиною її досвіду. Вона є важливою підсистемою в цілісній структурі психіки людини, а саме: пам'ять є основою психічного життя особистості; без пам'яті неможливе функціонування ні особистості, ні суспільства; пам'ять є базою для протікання психічних процесів; вона лежить в основі наших знань, умінь і навичок, забезпечує єдність і цілісність людської особистості; багатство діяльності людини значною мірою залежить від багатств пам'яті; пам'ять виконує важливі функції в житті людини (К. Дрозденко). Як психічний процес пам'ять забезпечує об'єднання всіх пізнавальних, емоційних та вольових процесів, психічних станів і властивостей людини.

Запам'ятовування може бути представлено кількома формами психічного відображення та видами пам'яті (рис. 4). Кожна з названих форм пам'яті має свої рівні, а саме: *короткочасна пам'ять* – характеризується негайним запам'ятовуванням та відтворенням інформації, проте водночас і коротким її зберіганням; *оперативна пам'ять* – завдяки якій процеси запам'ятовування, зберігання та відтворення є активними лише після досягнення власної мети діяльності суб'єкта; *довготривала пам'ять* – забезпечує тривале зберігання закріпленого матеріалу. Для вивчення деяких особливостей запам'ятовування пропонуються такі завдання: “Дослідження обсягу короткочасної пам'яті”, “Дослідження продуктивності опосередкованого запам'ятовування”, “Дослідження та визначення переважаючого типу запам'ятовування”, “Порівняння дослідження безпосереднього та опосередкованого запам'ятовування абстрактних понять”, “Дослідження слухової, зорової, моторно-слухової пам'яті”.

Психологічний практикум.

З а в д а н н я 1. Дослідження обсягу короткочасної пам'яті (за описом Т. Пашукової, А. Допіри, Г. Дьяконова)

Мета дослідження	Матеріали та обладнання
Визначення обсягу короткочасного запам'ятовування за методикою Джекобсона	Бланк з чотирма наборами рядів чисел; аркуш для записів; ручка і секундомір

Інструкція досліджуваному

Я назву Вам кілька цифр. Слухайте уважно і намагайтеся запам'ятати їх якнайбільше. За моєю командою "Пишіть!", записуйте те, що запам'ятали, у тій послідовності, за якою вони подавалися.

Процедура дослідження

Дослід можна проводити з одним досліджуваним або з групою (6 – 8 осіб). Він містить чотири аналогічні серії. У кожній з них експериментатор зачитує досліджуваному один з наведених наборів цифрових рядів.

Перший набір

5241
96023
254061
7842389
34682538
598374623
6723845207
Другий набір
7543
23586
675130
9562751
69307172
578611730
6861821488

Третій набір

1372
64805
725318
0759438
52186355
132697843
3844528716
Четвертий набір
7106
89934
856086
5201570
82744525
715843413
1524836897

Елементи рядів подаються з інтервалом 1 с. Після прочитування кожного ряду через 2–3 с. за командою "Пишіть!" досліджувані на аркуші паперу відтворюють елементи ряду з тією послідовністю, за якою вони подаються експериментатором. У кожній серії, незалежно від результату, зачитуються всі сім рядів. Інструкція для всіх серій експерименту однакова. Інтервал між серіями становить 6–7 хв.

Опрацювання результатів

У цьому процесі треба встановити:

- ряди, відтворені повністю і з тією послідовністю, якою вони показувалися дослідником. Для зручності їх позначають знаком (+);
- найбільшу довжину ряду, який досліджуваний в усіх серіях відтворив правильно;
- кількість правильно відтворених рядів, більших за той, який відтворено досліджуваним у всіх серіях;
- коефіцієнт обсягу пам'яті, який обчислюють за формулою:

$$P_k = A + \frac{C}{n},$$

де P_k – обсяг короткочасної пам'яті;

A – найбільша довжина ряду, правильно відтвореного досліджуваним в усіх серіях;

c – кількість правильно відтворених рядів, більших за A ;

n – число серій досліду (в даному дослідженні 4).

Аналіз результатів

Для цього користуються показниками рівнів обсягу короткочасного запам'ятовування.

Аналізуючи результати дослідження, слід звернути увагу на крайні варіанти отриманих рівнів запам'ятовування. Запам'ятовування, яке дорівнює 10, як правило, є наслідком використання досліджуваним логічних засобів або спеціальних прийомів мнемотехніки. В окремих випадках таке запам'ятовування є феноменальним (табл. 9).

Оцінювання короточасного запам'ятовування

Шкала оцінювання короточасного запам'ятовування	
Коефіцієнт обсягу пам'яті (P_k)	Рівень короточасного запам'ятовування
10	Дуже високий
8–9	Високий
7	Середній
6–5	Низький
3–4	Дуже низький

Якщо отримано дуже низький рівень запам'ятовування, то дослідження пам'яті досліджуваного слід повторити через кілька днів. У здорової людини показник пам'яті 3–4 зумовлюється неприйняттям інструкції.

Низький і середній рівні короточасного запам'ятовування можна підвищувати завдяки систематичним тренуванням пам'яті за спеціальними програмами мнемотехніки.

З а в д а н н я 2. Дослідження продуктивності опосередкованого запам'ятовування (за описом Т. Пашукової, А. Допіри, Г. Дьяконова)

Мета дослідження	Матеріали та обладнання
Визначення впливу системи допоміжних засобів на запам'ятовування конкретних понять	Набори слів тесту для запам'ятовування; протокол дослідження; папір, ручка, секундомір

Інструкція досліджуваному

Серія 1. Слухайте уважно ряди слів і спробуйте запам'ятати їх. За командою "Говоріть!" назвіть слова, які ви запам'ятали в тій послідовності, в якій вони Вам пригадуються.

Серія 2. Слухайте уважно слова і намагайтеся запам'ятати друге слово кожної пари. Потім слухайте перші слова і у відповідь на назване перше слово відповідайте другим словом пари, яке ви запам'ятали.

Процедура дослідження

Дослідження складається з двох серій і проводиться з одним досліджуваним.

Серія 1. Завдання: – визначення обсягу пам'яті досліджуваного при запам'ятовуванні словесного матеріалу без попередньо заданої системи зв'язків.

У досліді використовується класичний метод. Експериментальний матеріал включає 20 не пов'язаних між собою простих слів, які складаються з 4–6 букв. Перед досліджуваним ставиться завдання запам'ятати запропоновані слова і за командою записати їх на папері. Експериментатор має читати слова чітко і швидко з паузами 2 с. Через 10 с. після закінчення читання слів досліджуваному пропонується відтворити вголос або записати на папері запам'ятовані слова з будь-якою послідовністю. Експериментатор зазначає у протоколі правильно відтворені слова. Допущені помилки фіксуються у примітці.

Протокол дослідження

Досліджуваний _____ Експериментатор _____		Дата _____ Час досліді _____	
№ з/п слова	Пред'явлено	Відтворено	Примітка
1.			
2.			
3.			
...			
...			
20.			
Словесний опис досліджуваного про запам'ятовування і відтворення слів			

Спостереження експериментатора

Слова для запам'ятовування (серія 1)

1.Риба	6.Зуби	11.Білка	16.Земля
2.Гиря	7.Вогонь	12.Пісок	17.Вовк
3.Хліб	8.Цегла	13.Влада	18.Завод
4.Нога	9.Бант	14.Вікно	19.Лілія
5.Сіно	10.Стіна	15.Ручка	20.Пиріг

Після закінчення серії досліджуваний робить словесний звіт про те, яким способом він намагався запам'ятати слово. Цей звіт та спостереження експериментатора записують у протокол.

Серія 2. Завдання: – визначення обсягу пам'яті досліджуваного під час запам'ятовування словесного матеріалу із заздалегідь заданою системою смислових зв'язків.

У досліді використовують метод утримування пар слів. Досліджуваному дається завдання прослухати пари слів і запам'ятати друге слово кожної пари. Інтервал зачитування експериментатором пар слів – 2 с. Після закінчення читання наведених далі пар слів для запам'ятовування експериментатор через 10 с. знову зачитує перше слово кожної пари, а досліджуваному пропонує пригадати друге слово цих пар. У протоколі другої серії зазначають правильно виділені слова, причому помилки фіксують у примітці.

Слова для запам'ятовування (серія 2)

1	Курка – яйце	11	Перо – папір
2	Кава – чашка	12	Закон – декрет
3	Стіл – стілець	13	Грам – міра
4	Земля – трава	14	Сонце – літо
5	Ложка – їжа	15	Дерево – листок
6	Ключ – замок	16	Голос – радіо
7	Зима – сніг	17	Очі – книжка
8	Корова – молоко	18	Машина – дорога
9	Вино – склянка	19	Річка – берег
10	Піч – дрова	20	Місяць – ракета

Після закінчення досліду експериментатор записує у протокол словесний звіт досліджуваного та свої спостереження про особливості запам'ятовування слів.

Опрацювання результатів

У кожній серії підраховують кількість правильно відтворених слів і кількість помилок. Дані заносять у зведену таблицю (табл. 10):

Таблиця 10

Слова відтворено	Серія 1	Серія 2
Правильно		
Неправильно		

Аналізуючи результати запам'ятовування у двох серіях і порівнюючи кількісні показники, важливо звернути увагу на словесні звіти досліджуваного та на спостереження експериментатора.

Якщо запам'ятовування в першій серії у досліджуваного було безпосереднім, то його обсяг буде в межах 5–9 слів, що запам'яталися. Коли ж він запам'ятав більше, ніж 9 слів, то використав певні мнемотехнічні прийоми і зумів за короткий проміжок часу придумати певну систему зв'язків, які полегшують відтворення.

Одним із моментів аналізу може стати порівняння правильності відтворення матеріалу залежно від порядку поданих слів у першій та другій серіях. Більшість досліджуваних запам'ятовують краще початок та кінець ряду, іноді середину ряду. Враховуючи це, бажано скласти рекомендації щодо поліпшення пам'яті.

Якщо в дослідженні брали участь кілька осіб, то після попередження щодо правил дотримання можна запропонувати учасникам показати ті прийоми, які було використані ними для запам'ятовування, виділивши прийнятніші з них. Серед таких прийомів найімовірніші – візуалізація відповідного предмета, уявлення ситуацій, що утворюють зв'язки між словами, наприклад: "Фунт риби, зав'язаний бантиком".

Ці прийоми якраз і можуть послужити початком складання рекомендацій для оволодіння мнемотехнікою.

З а в д а н н я 3. Порівняльне дослідження безпосереднього та опосередкованого запам'ятовування абстрактних понять

<i>Мета дослідження</i>	<i>Матеріали та обладнання</i>
Встановлення ролі системи допоміжних піктографічних знаків у розширенні обсягу понять	Набори слів; тестовий бланк для піктограм на стандартному аркуші, наперед поділений на 20 клітинок; протокол дослідження; папір; олівець або ручка для записування і малювання, секундомір

Інструкція досліджуваному

Тест 1. Слухайте уважно 20 слів і запам'ятайте їх. Коли я скажу: "Пишіть!", записуйте у протоколі ті слова, які ви запам'ятали, зберігаючи за можливості послідовність їх подолання.

Тест 2. Я прочитаю вам 20 слів. Це абстрактні поняття. Слухайте їх уважно. Щоб краще запам'ятати, намалюйте кожне слово у відповідній клітинці запропонованого вам бланка. Якість малюнків значення не має, але писати слова, букви та цифри в клітинках забороняється. Коли будуть прочитані і намальовані всі 20 слів, переверніть бланковий аркуш, щоб не

бачити своїх малюнків. За команду "Пишіть!" переверніть бланк на лицевий бік і в кожній клітинці запишіть ті поняття, котрі, згідно з малюнком, ви запам'ятали.

Процедура дослідження

Дослідження складається з двох тестувань, які проводяться з одним досліджуваним.

Тест № 1. Завдання: визначення обсягу пам'яті досліджуваного на абстрактні поняття класичним методом утримування слів ряду.

Матеріалом для запам'ятовування є 20 абстрактних понять рівних обсягів. Експериментатор чітко зачитує під час тестування слова-поняття, роблячи між кожними з них коротку паузу на 10–12 с. Після зачитування всіх 20 слів пауза триває 5 хв., потім досліджуваному пропонується у протоколі в письмовій формі занотувати слова, за можливості зберігаючи їхню послідовність.

Після тестування у протокол записується звіт досліджуваного про спосіб, який він використовував для запам'ятовування, та спостереження експериментатора.

Слова для запам'ятовування (тест 1)

1. Санкція	11. Відречення
2. Фантазія	12. Мислення
3. Надбудова	13. Простір
4. Узагальнення	14. Створення
5. Імовірність	15. Законність
6. Естетика	16. Самотність
7. Інтуїція	17. Упізнавання
8. Упевненість	18. Здібність
9. Терпіння	19. Індукція
10. Поняття	20. Творення

Тест 2. Завдання: визначення обсягу пам'яті досліджуваного на абстрактні поняття за умови утримування слів ряду методом піктограм.

Друге тестування проводиться не раніше ніж через 30 хвилин після закінчення першого. Експериментальним матеріалом, як і в першому тесті, є абстрактні поняття такої ж кількості.

У цьому досліді досліджуваному дають тестовий бланк для малювання в його клітинках запропонованих для запам'ятовування понять. У цих же клітинках досліджуваний може потім їх відтворити. Зачитувати їх експериментатор зобов'язаний чітко, роблячи паузу між кожним словом для замальовування не довше 10–12 секунд. Після зачитування всіх 20 понять пауза триває 5 хвилин. Потім за командою "Пишіть!" досліджуваний відтворює запам'ятовані поняття і звітує про те, як він пов'язував їх з малюнками.

Бланк для малювання дають досліджуваному перед інструкцією. Це стандартний аркуш паперу, поділений на 20 пронумерованих у лівому верхньому куті клітинок.

Слова для запам'ятовування(тест 2)

1. Ерудиція	11. Покликання
2. Сприймання	12. Відчуття
3. Базис	13. Відображення
4. Абстракція	14. Руйнування
5. Можливість	15. Невігластво
6. Етика	16. Ставлення
7. Констанція	17. Ейфорія
8. Авантюризм	18. Схильність
9. Байдужість	19. Аналогія
10. Роздуми	20. Судження

Опрацювання та аналіз результатів

Показником обсягу пам'яті на абстрактні поняття є кількість правильно відтворених у кожному тесті слів. Оскільки помилково відтворені слова використовуються для аналізу процесу опосередкованого запам'ятовування, то і правильно відтворені слова, і показники помилково відтворених заносяться у зведену таблицю (див. табл. 11):

Таблиця 11

Узагальнення результатів відповідей

Слова відтворено	Тест 1	Тест 2
Правильно		
Неправильно		

Зіставляючи результати обох тестів за кількісними показниками і словесним звітом, потрібно встановити відмінності в безпосередньому та в опосередкованому запам'ятовуванні. Під час їх аналізу важливо показати доцільність малювання як засобу запам'ятовування.

В обговоренні результатів бажано простежити характер зв'язку запам'ятованого зі змістом малюнків, особливо, якщо відтворення було успішним. Використання малюнків, тобто піктограм, для запам'ятовування абстрактного матеріалу можливе при розвинутому мисленні людини. На цій підставі можна виділити типологію малюнків. Люди з переважаючим абстрактним мисленням частіше малюють у клітинках символи, наприклад, хвилясті лінії, набори крапок, математичні знаки тощо. Ті, в кого переважає образне мислення, малюють конкретні речі: квіти, дерева, антропоморфізовані об'єкти та ін.

Якщо в обох тестах даного дослідження брала участь група, то можна порівняти малюнки досліджуваних і встановити, коли і які саме малюнки сприяли запам'ятовуванню, а які приводили до помилкових відтворень. Якщо ж досліджувані брали участь ще й у дослідженні 8, виникає підстава для

узагальнень і висновків стосовно значення допоміжних засобів, тобто щодо смислових зв'язків і малюнків для утримання та відтворення слів (Т. Пашукова, А. Допіра, Г. Дьяконов).

З а в д а н н я 4. Дослідження та визначення переважаючого типу запам'ятовування (за описом Т. Пашукової, А. Допіри, Г. Дьяконова)

Мета дослідження	Матеріали та обладнання
Виявлення переважаючого обсягу пам'яті за допомогою різних типів подолання словесного матеріалу	Чотири набори слів, які виражають конкретні поняття. один з наборів, виконаний на окремих картках; чотири невеликих аркуші паперу для записів; ручка; секундомір

Інструкція досліджуваному

Серія 1. Слухайте уважно слова і запам'ятовуйте. За командою «Пишіть!» на аркуші паперу запишіть ті слова, які ви запам'ятали.

Серія 2. Я покажу Вам картки з написаними на них словами. Уважно читайте і запам'ятовуйте їх. За сигналом «Пишіть!» на аркуші паперу записуйте те, що запам'ятали.

Серія 3. Слухайте уважно слова і «записуйте» в повітрі ручкою. За сигналом «Пишіть!» на аркуші паперу записуйте те, що запам'ятали.

Серія 4. Я читаю Вам слова, а Ви їх записуйте й запам'ятовуйте. Після того, як я прочитаю останнє слово, аркуші переверніть і за сигналом «Пишіть!» записуйте на звороті те, що запам'ятали.

Процедура дослідження

Переважаючий тип пам'яті встановлюють через подання слів кількома способами. Дослідження складається з чотирьох серій. У першій серії зачитують слова для запам'ятовування (слухове сприймання). У другій – показують слова для зорового сприймання, причому кожне слово має бути чітко написане на окремій картці. У третій – використовують моторно-слухову форму поєднання слів і в четвертій – комбіновану, яка поєднує в собі слухове, зорове та моторне сприймання матеріалу.

Щоб не було перенавантаження під час визначення типу пам'яті, для кожної серії досить підготувати ряд із 10 слів.

Серія 1. Експериментатор виразно з інтервалом 3 с. читає слова для запам'ятовування. Перед зачитуванням слів подається інструкція.

Слова для запам'ятовування (серія 1)

Машина, яблуко, олівець, весна, лампа, ліс, дощ, квітка, каструля, горобець.

Після паузи в 10 с. подається команда «Пишіть!»

Серія 2. Цю серію можна проводити через 5 хв. після закінчення першої.

У цій серії експериментатор послідовно показує слова, написані на окремих картках. Інтервал між словами 3 с.

Слова для запам'ятовування (серія 2)

Літак, груша, ручка, зима, свічка, поле, горіх, сковорідка, качка, блискавка.

Після дочитування слів і паузи на 10 с. подається команда: «Пишіть!»

Серія 3. Проводиться після 5-хвилинної перерви.

Експериментатор пропонує слухати слова і "записувати" їх ручкою в повітрі, щоб забезпечити моторну форму сприймання матеріалу. Інтервал між зачитуванням слів 3 с., а швидкість читання така сама, як і в першій серії.

Слова для запам'ятовування (серія 3)

Корабель, слива, лінійка, літо, ліхтар, річка, грім, ягода, тарілка, гусак.

Пауза перед сигналом «Пишіть!» у третій серії триває 10 с.

Серія 4. Після 10-хвилинної перерви, коли закінчено третю серію, проводять четверту серію. Темп читання експериментатором слів та паузи між словами залишаються такими самими, як і в попередніх серіях. Щоб забезпечити комбінований тип сприймання матеріалу, досліджуваному не тільки зачитують слова, а й пропонують відразу записувати їх на окремому аркуші. Після записування останнього слова аркуші перевертають і за командою «Пишіть!» піддослідний на звороті відтворює запам'ятоване.

Слова для запам'ятовування (серія 4)

поїзд, вишня, зошит, осінь, абажур, галявина, злива, гриб, чашка, курка.

Сигнал «Пишіть!» подається, як і в усіх попередніх серіях, через 10 с.

Опрацювання та аналіз результатів

Показником обсягу пам'яті в цих серіях є кількість правильно відтворених слів. Результати заносяться в табл. 12.

Переважаючий тип пам'яті під час подання словесного матеріалу визначають через порівняння кількості правильно відтворених слів у кожній з чотирьох серій.

Типи пам'яті

Кількість правильно відтворених слів	ТИП ПАМ'ЯТІ			
	слуховий	зоровий	моторно- слуховий	комбінований

Нормальним обсягом безпосередньої пам'яті слід вважати запам'ятовування 5–9 слів. Якщо в якійсь серії той, кого досліджували, запам'ятав 10 слів, він використав якусь систему засобів, про яку бажано дізнатися із самозвіту та спостережень.

Провідний тип пам'яті пов'язаний з відповідною репрезентативною системою уявлень особистості. Її виявлення допоможе зробити багатопланові рекомендації досліджуваному, особливо у плані запам'ятовування ним найціннішої інформації (Т. Пашукова, А. Допіра, Г. Дьяконов).

З а в д а н н я 5. Методика дослідження слухової, зорової, моторно-слухової пам'яті для дітей молодшого віку (за Л.Г. Терлецькою).

Мета дослідження	Матеріали та обладнання
Встановити обсяг пам'яті особистості	Набір з 10 слів; папір; ручка

Інструкція досліджуваному

Серія 1. Я називаю 10 слів. Ви повинні їх запам'ятати, а потім відтворити.

Серія 2. Я показую 10 слів. Ви повинні їх уважно сприйняти очима, запам'ятати, а потім назвати.

Серія 3. Я називаю 10 слів, а Ви повинні синхронно записувати їх у повітрі, а потім у зошиті.

Процедура проведення

Цей дослід можна проводити як з однією особою, так і з групою до 10 осіб, проте всі учасники мають виконувати завдання самостійно і не заважати іншим. Методика складається з трьох серій. У кожній серії завдання експериментатора дослідити обсяг пам'яті (слухової, зорової, моторно-слухової) особистості за допомогою подання 10 слів. Експериментатор повинен заздалегіть підготувати таблицю результатів, де буде зазначатись обсяг пам'яті досліджуваного в кожній серії. Здобуті результати всіх завдань фіксуються у протоколі.

Протокол

Прізвище, ім'я і по батькові _____

Дата проведення діагностування _____

Експериментатор _____

У протоколі зазначають правильність відтворення поданих слів, де кожна цифра відповідає слову, відповіді фіксуються експериментатором у вигляді: правильно "+", неправильно "-" (табл. 13, 14).

Серія 1. Завдання: визначити об'єм слухової пам'яті досліджуваного.

Таблиця 13

Правильність відтворених слів

№ завдання	Відповідність відтворених слів цифрам									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1										
2										
3										

Слова для запам'ятовування (серія 1):

Літак, лампа, яблуко, олівець, гроза, качка, млин, папуга, листок, обруч.

Після проведення першої серії експериментатор заповнює отримані результати у протокол.

Правильність відтворених слів (у балах)

Досліджувані	Оцінка (у балах)		
	1 – ше завдання	2 – ге завдання	3 – те завдання

Серія 2. Завдання: визначити обсяг зорової пам'яті досліджуваного.

Слова для запам'ятовуванні (серія 2)

Щур, поле, море, казка, камінь, коса, дзвоник, куці, кора, сарай.

Після закінчення експериментатор також записує у протокол результати дослідження.

Серія 3. Завдання: визначити обсяг моторно-слухової пам'яті досліджуваного.

Слова для запам'ятовування (серія 3)

Тіло, пісок, книжка, лампа, собака, загадка, куля балкон, гілка, невід.

Опрацювання аналіз результатів

Згідно з нормою, люди запам'ятовують з першого разу 4–5 слів, а всі 10 слів – в середньому через 3–5 повторень. Нормальним є «ефект краю» (перший раз краще відтворюють перші та останні слова), а також збільшення числавідтворених слів з кожним повторенням (зворотне явище свідчить про швидку виснаженість пам'яті). Тому 6 правильно відтворених слів у першій серії свідчать про достатній розвиток слухової короткочасної пам'яті, а в другій – про задовільний розвиток зорової пам'яті.

Після закінчення дослідження експериментатор заповнює таблицю результатів та пише висновки щодо досліджуваного або групи досліджуваних.

Запитання і завдання для контролю та самоперевірки

1. Яке значення в житті людини має пам'ять?
2. Назвіть ті особливості пам'яті, які визначають її продуктивність.

3. Визначить зміст поняття «ремінісценція».
4. Охарактеризуйте типи пам'яті.
5. Від чого залежить успішність пам'яті людини?
6. В якому з рядків подано правильну класифікацію пам'яті за характером психічної активності?
 - а) Образна, рухова, словесно-логічна, емоційна.
 - б) Образна, рухова, зорова, словесно-логічна, короткочасна.
 - в) Слухова, довільна, образна, рухова, словесно-логічна, емоційна.
 - г) Образна, рухова, словесно-логічна, дотикова.
7. Дайте характеристику механізмам пам'яті.
8. Які основні умови продуктивності запам'ятовування?

Література

- Авраменко А.И. Практикум по общей психологии /А.И. Авраменко, А.А. Алексеев, А.И. Богословский и др. //под ред. А.И. Щербакова. – 2-е изд. – М. : Просвещение, 1990. – С.169–170.
- Богословский А.И. Практикум по общей психологии // А.И. Богословский, Т.И. Бочкарева, А.И. Великороднова //под ред. А.И. Щербакова. – М. : Просвещение, 1979. – С.171–172.
- Головань Н.О. Ми готові до школи? – Кіровоград, 1994. – С.12–13.
- Дрозденко К.С. Загальна психологія в таблицях і схемах: навч. посіб. /К.С. Дрозденко. – К. : Професіонал, 2004. С. – 97–113.
- Методи психодіагностики підлітків: навч. посіб. з пропедевт. практики для студ. пед. спец. / за ред. О.Д. Кравченко, В.Ф. Моргуна. – Полтава, 1995. – С. 7–10.
- Морозов С.М. Методы психологического исследования личности учащегося. – К. : УМК ВО, 1992. – С. 79–80.
- Общий практикум по психологии: психологический эксперимент. – Ч.III : Метод. указания /под ред. М.Б. Михалевской, Т.В. Корниловой. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987. – С. 24–29.

Пашукова Т.І. Практикум із загальної психології /Т.І. Пашукова, А.І. Допіра, Г.В. Дьяконов; за ред. Т.І. Пашукової. – К. : Т-во «Знання», 2000. – С. 23–34.

Практикум по общей и экспериментальной психологии /под ред. А.А. Крылова, С.А. Паничева. – 2 – е изд., доп. и перераб. – СПб. : Питер, 2005. – С.88–120.

Практикум по психологии /под ред. А.Н. Леонтьева, Ю.Б. Гиперрейтер. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1972. – С. 128 – 138.

Практические занятия по психологии /сост. : Н.Б. Берхин и С.Ф. Спичак; под ред. А.В. Петровского. – М. : Просвещение, 1972. – С. 91–94.

Процицкая Е.Н. Выбирайте профессию: учеб. пособие для ст. кл. ср. шк. / Е.Н.Процицкая. – М. : Просвещение, 1991. – С. 61– 63.

Розвиток пізнавальних процесів дитини / уряд. : С. Максименко, К.Максименко, О. Главник. – К. : Мікрос- СВС, 2003. – С. 38 – 48.

Терлецька Л.Г. Психодіагностика пам'яті молодшого школяра: наук.-метод. рекомендації для практик. психологів системи освіти /Л.Г. Терлецька. – К. : Навч. посібники. – 1998. – Вип.2. – 24с.

Учебные задания и методические рекомендации по теме «Память» практикума по общей экспериментальной психологии: для студ. отделения психологии философского факультета. – К. : Изд-во КГУ, 1986. – 102 с.

Т е м а 5. Увага. Дослідження уваги та атенційних властивостей особистості

Інформаційно-теоретичний блок. Увага – це процес зосередження психіки (свідомості) на певних об'єктах, який забезпечує його особливо чітке відображення і супроводжується підвищеним рівнем сенсорної, інтелектуальної або рухової активності. Увага проявляється у спрямованості й зосередженості психічної діяльності людини. Завдяки увазі можлива виборна активність психічних процесів.

Основні функції уваги – регулююча і контрольна. Залежно від рівнів психічної регуляції, зумовлених параметрами стимулів, що впливають, наявністю або відсутністю цілей і вольових зусиль, вона може здобувати вид довільної, мимовільної або післядовільної уваги (табл. 15).

Таблиця 15

Види уваги та її порівняльні характеристики

Види уваги	Умови виникнення	Основні характеристики	Механізми
Мимовільна	Дія сильного, контрастного або значущого подразника, який викликає емоційний відгук	Мимовільність, легкість виникнення і переключення	Орієнтований рефлекс або домінанта, яка характеризує більш або менш стійкий інтерес особистості
Довільна	Постановка (прийняття) завдання	Спрямованість відповідно до завдання. Вимагає вольових зусиль, стомлює	Ведуча роль другої сигнальної системи
Післядовільна	Входження в діяльність та інтерес, який у зв'язку з цим виникає	Зберігає цілеспрямованість, знімається напруження	Домінанта, яка характеризує інтерес, що виникає у процесі даної діяльності

Увага людей відрізняється силою, широтою й динамікою. До найважливіших його характеристик належить: вибірковість, стійкість, нестійкість, концентрація, розподіл і переключення, обсяг (табл. 16).

Таблиця 16

Характерні особливості уваги

№ з/п	Назва	Визначення	Фізіологічні основи	Умови
1	2	3	4	5
1	Стойкість	Тривало підтримувана спрямованість діяльності свідчить про стійкість уваги людини. Ця її особливість характеризується часом, упродовж якого діяльність людини зберігає свою цілеспрямованість	Відносна стабільність тих співвідношень процесів збудження і гальмування, які утворюються в корі великих півкуль під впливом певних умов	Багаті за змістом, рухливі, динамічні різноманітні об'єкти привертають довготривалу увагу до себе. Стойкість залежить від успішної діяльності людини в подоланні труднощів, мотивації діяльності, та вміння працювати
2	Нестойкість	Нестойкість уваги виявляється в її відвертанні, або відволіканні іншими об'єктами, тобто у зміні під їх впливом спрямованості діяльності людини	Негативна індукція збудження і гальмування в корі великих півкуль, викликана побічними для даної діяльності подразниками	Раптові, сильні, різкі, динамічні, зовнішні подразники, а також сильні зміни в органічних станах
3	Переключення	Довільна зміна людиною спрямованості її діяльності. Тут людина свідомо переходить від одного завдання до іншого, сама спрямовує свою увагу на нові об'єкти відповідно до змінених умов її роботи	Переміщення, рухливість осередку оптимального збудження	За наявності зв'язку між змістом попередньої і наступної діяльності; якщо об'єкт наступної діяльності є більш цікавим для людини; коли виконання попереднього завдання закінчено

1	2	3	4	5
4	Концентрація	Полягає в більшій чи меншій заглибленості в діяльність, яку людина виконує в даний момент. Чим більше концентрована увага, тим швидше гальмується вплив побічних імпульсів. Зміни концентрації уваги називається її коливанням	Концентрація уваги пов'язана з її стійкістю і має ту саму фізіологічну основу і залежність від тих самих умов, які визначають останню. Зміна збудливості відновлених ділянок кори великих півкуль	Ступінь концентрації уваги на певному об'єкті не залишається однаковим упродовж часу: він то збільшується, то зменшується
5	Розподіл	При концентрації уваги людини зберігається можливість її розподілу, що виявляється в одночасному виконанні людиною двох або іноді навіть трьох видів діяльності	При розподілі уваги людина буває більше зайнята однією певною діяльністю, по'язаною з наявним в цей час осередком оптимального збудження в корі великих півкуль. Інша діяльність відбувається автоматично, забезпечуючись менш діяльними в даний момент ділянками кори	Достатнє володіння людиною певними видами діяльності, засобами її виконання; коли виконання принаймні однієї з робіт більш чи менш автоматизоване.
6	Обсяг	Кількість об'єктів, актуально усвідомлюваних людиною в даний момент. Під обсягом розуміють кількість об'єктів, яку людина може сприйняти з певною якістю і чіткістю в одному акті сприймання за найкоротший час		Кількість об'єктів, що відображає мозок, залежить від змісту матеріалу, його смислових зв'язків, інтересу особистості до нього та вольових зусиль людини, яка працює в певній галузі

У даний практикум увійшли методики діагностики вибірковості, концентрації і переключення уваги та досліді розподілу і коливання уваги.

Психологічний практикум

З а в д а н н я 1. Дослідження вибіркової уваги

Мета дослідження	Матеріали та обладнання
визначити рівень вибіркової уваги.	тестовий бланк, олівець і секундомір.

Інструкція досліджуваному

Вам видається тестовий бланк, де надруковані в рядках без інтервалів букви та слова. Відшукайте і підкресліть там слова. Намагайтеся не пропустити жодного слова і працювати швидко, оскільки час фіксується.

Процедура дослідження

Дослідження проводить експериментатор в парі з досліджуваним. Експериментатор зачитує досліджуваному інструкцію, видає тестовий бланк і фіксує час виконання завдання.

Досліджуваний _____

Експериментатор _____

Тестовий бланк

бсолнцевтргоцрайонзгуцновостьхэьгчафактуекэкзаментроч
ягшгцпрокуроргцрсеабестеорияентсджзбьамхоккейтронцыуршро
фшуйгзхтелевизорболджшзхюэлгшьбпамятьшогхеюжиидрошлптсл
хэнздвосприятиейцукендшизхьвафыапролдблюбовьябфырплослдкн
есласпектаклячсимтьбаюжюерадосьтвуфцпэждлорпнародшмвть
лижьхэгнеекуыфйшрепортажзждорлафывюэфбдьдконкурсзжшнапт
йфячыцувскапрличностьэхжэьеюдшшглоджэпрплаваниедтлжккваы
эзбьтрлшшжнпркывкомедияшлджкуйфотчаяниейфрячатлджэтьбюн
хтьфтасенлабораториягшдшнруцргшцтлроснованиезшэрэмитдт
нтаопрукгвмстрпсихиатриябплмстчьфяомтзацэантзахтдкнноп.

Після тестування досліджуваний звітує про виконання запропонованого йому завдання.

Опрацювання та аналіз результатів

Показниками вибірковості уваги в цьому дослідженні є час виконання завдання і кількість пропусків під час відшукування слів. Усього в даному тесті 25 слів: *сонце, район, новина, факт, іспит, прокурор, теорія, хокей, трон, телевізор, пам'ять, сприймання, любов, спектакль, радість, народ, репортаж, конкурс, особистість, плавання, комедія, рознач, лабораторія, підстава, психіатрія*. Результати оцінюються за допомогою шкали оцінювання, в якій бали нараховуються залежно від часу, витраченого на пошук слів. За кожен пропуск слова віднімається по 1 балу.

Шкала оцінювання

Час (у с.)	Бал	Рівень вибірковості уваги
250 і більше	0	I низький
240– 249	1	I низький
230– 239	2	I низький
220– 229	3	I низький
210– 119	4	I низький
200– 209	5	I низький
190– 199	6	I низький
180– 189	7	II середній
170– -179	8	II середній
160– 169	9	II середній
150– 159	10	II середній
140– 149	11	II середній
130– 139	12	II середній
120– 129	13	III високий
110– 119	14	III високий
100– 109	15	III високий

90– 99	16	III високий
80– 89	17	III високий
70– 79	18	III високий
60– 69	19	III високий
Менше 60	20	Дуже високий

Бали в запропонованій шкалі оцінювання дають можливість встановити абстрактні величини якісних оцінок рівня вибіркової уваги. Коли у досліджуваного від 0 до 3 балів, то важливо на основі самозвіту та спостереження експериментатора за ходом досліду з'ясувати причину слабкої вибіркової. Її можуть викликати: стан сильного емоційного збудження; зовнішні перешкоди, які призвели до фрустрації досліджуваного; приховане небажання тестуватися та ін.

У більшості даних бачимо зв'язок між результатами тестування та індивідуальним досвідом і діяльністю досліджуваного.

Вибірковість уваги піддається тренуванню. Можна запропонувати вправи, подібні до даного тесту, для її покращення.

Дуже високий рівень вибіркової уваги є одним з проявів феноменальної психічної активності людини.

З а в д а н н я 2. Дослідження концентрації уваги (за описом Т. Пашукової, А. Допіри, Г. Дьяконова)

Мета дослідження	Матеріали та обладнання
Визначити рівень концентрації уваги	Бланк тесту П'єрона – Рузера; олівець; секундомір

Інструкція досліджуваному

Вам пропонується тест із зображеними на ньому чотири геометричними фігурами: квадрат, трикутник, коло і ромб. За сигналом «Починаємо!» розставте якомога швидше і без помилок у ці фігури такі знаки: у квадрат – плюс, трикутник – мінус, коло – нічого, ромб – крапку.

Розставляйте знаки послідовно в кожній фігурі по рядках зліва направо. Час на виконання завдання – 1 хв. (60 с.). За командою «Стоп!» припиняйте роботу.

Процедура дослідження

Дослідження можна проводити з одним досліджуваним або з групою у 5–9 осіб. Головні умови в роботі з групою – зручно розмістити досліджуваних, забезпечити кожного бланками тестів, олівцями і дотримуватися тиші у процесі тестування.

Протокол дослідження

Досліджуваний _____ Дата _____

Експериментатор _____ Час _____

Тест

Експериментатор під час дослідження контролює роботу за допомогою секундоміра і надає команди «Починаємо!», «Стоп»".

Надійність результатів дослідження досягається повторними тестуваннями, які краще проводити через значні проміжки часу.

Опрацювання та аналіз результатів

Результатами даного тестування є: кількість опрацьованих досліджуваним за 1 хв. геометричних фігур з урахуванням кола та кількість допущених помилок.

Бланк із геометричними фігурами тесту П'єрона-Рузера зображено на рис.4.

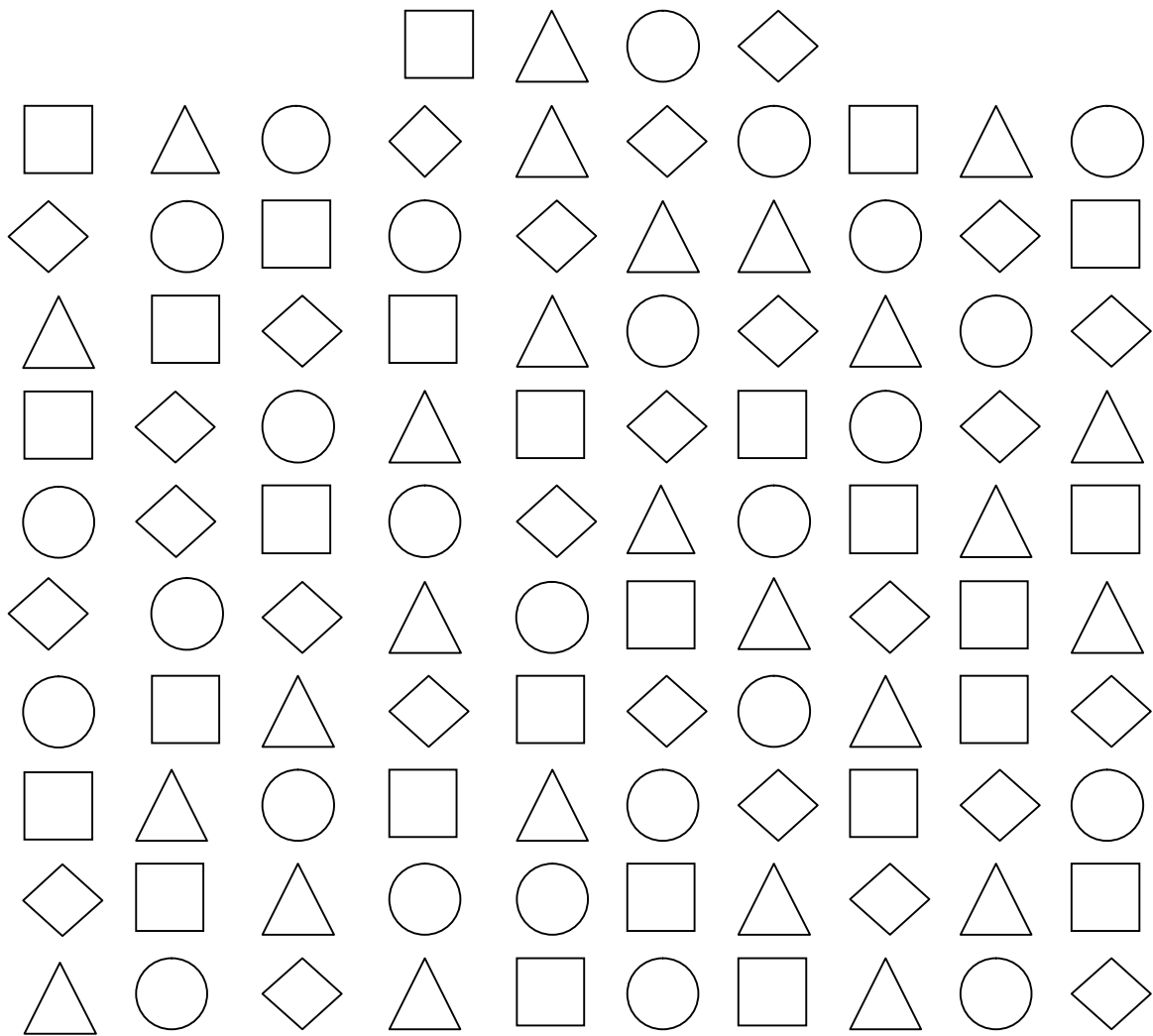

Рис.4. Бланк з геометричними фігурами тесту П'єрона-Рузера

Рівень концентрації уваги визначають за табл. 16.

Таблиця 16

Рівень концентрації уваги

Число фігур	Ранг	Рівень концентрації уваги
100	1	Дуже високий
91–99	2	Високий
80–90	3	Середній
65–79	4	Низький
64 і менше	5	Дуже низький

За допущені під час заповнення помилки ранг знижується. Якщо 1—2 помилки, знижується на одиницю ранг, якщо 3—4 – на два, а якщо помилок більше ніж 4, то концентрація уваги вважається гіршою на три ранги.

Аналізуючи тести, слід встановити причини, які призвели до таких результатів. Серед них важливе місце належить установці готовності досліджуваного виконувати інструкцію і заповнювати фігури знаками якомога швидше або його орієнтації на безпомилковість виконання тесту. Інколи випадків показник концентрації уваги може бути меншим від можливого через дуже велике бажання особистості проявити свої здібності, досягти максимального результату (тобто через своєрідне змагання). Зниження концентрації уваги можуть спричинити поганий зір, хвороба, втомленість.

З а в д а н н я 3. Дослідження переключення уваги (за описом Т. Пашукової, А. Допіри, Г. Дьяконова)

Мета дослідження	Матеріали та обладнання
Визначити рівень переключення уваги	Секундомір; модифікована Ф. Горбовим цифрова таблиця Шульте. На таблиці із 49 квадратів розміщені числа чорного і червоного кольорів у випадкових комбінаціях, які виключають можливість запам'ятовування. Розміри квадратів-клітин із цифрами – 5x5 см; розташовані вони рядами: 7 – за горизонталлю та 7 –за вертикаллю. Лінії, які поділяють аркуш на клітини, тонкі, чорного кольору

Інструкція досліджуваному

. **Серія 1.** Візьміть указку і на таблиці з червоними і чорними цифрами якомога швидше і без помилок знайдіть та вкажіть усі чорні цифри в порядку зростання від 1 до 25. Колір називати не потрібно, тільки число.

Серія 2. На цій самій таблиці відшукайте і вкажіть всі червоні цифри в порядку зменшення від 24 до 1. Намагайтеся працювати швидко і без помилок. Колір називати не треба, називайте тільки саме число.

Перед початком кожної серії роблять перерву тривалістю 3–4 хв. для відпочинку досліджуваного.

Серія 3. На таблиці червоно-чорних чисел якомога швидше і без помилок знайдіть, назвіть і вкажіть то чорні, то червоні числа по чергово. Чорні мають при цьому послідовно зростати, а червоні – спадати. Починайте з 1-ї чорної та 24-ї червоної цифр. Колір цифр називати не треба, тільки числа.

Процедура дослідження

У тестуванні беруть участь три особи: експериментатор, досліджуваний і спостерігач-протоколіст.

Дослідження складається з трьох серій, які йдуть одна за одною. У першій серії досліджуваному пропонують назвати і вказати чорні цифри у порядку зростання, у другій – червоні цифри в порядку спадання, а у третій він називає і показує чорні та червоні цифри по чергово, причому чорні, як і в першій серії, називаються в порядку зростання, а червоні – спадання.

Досліджуваному пропонують сісти зручно за стіл і дають невелику указку. Завдання експериментатора: перед кожною серією дослідження інструктувати досліджуваного, подавати команду «Починаємо!», стежити за секундоміром.

Картка з червоно-чорними цифрами виглядає так:

15	17	13	6	7	3	1
4	2	8	22	20	14	20
19	18	24	4	18	10	16
6	23	9	13	25	5	7
2	21	21	16	10	14	22
11	3	9	23	1	19	11
17	5	12	15	8	12	24

Спостерігач-протоколіст допомагає експериментаторові визначити помилки, допущені досліджуванним під час виконання завдання, а також веде протокол дослідження.

Протокол дослідження

Досліджуваний _____ Дата _____

Експериментатор _____ Час _____

Протокол дослідження

Серія 1		Серія 2		Серії 1 і 2	
Час	Помилки	Час	Помилки	Час	Помилки

Таблицю показують досліджуваному в кожній серії тільки після інструкції за сигналом «Починаємо!», щоб досліджуваний завчасно не шукав розміщення відповідних цифр.

Якщо досліджуваний у процесі виконання завдань будь-якої із серій помиляється, то він сам повинен знайти помилку. У деяких найскладніших випадках можлива підказка спостерігача-протоколіста. Секундомір при цьому не зупиняють.

Після проведення всього дослідження досліджуваний робить самозвіт. За його допомогою визначають стратегію пошуку цифр і особливості виконання завдання.

Опрацювання та аналіз результатів

1. Побудувати графік часу, затраченого досліджуванним на виконання трьох серій досліду.
2. Встановити час переключення уваги, що обчислюють як різницю часу між третьою серією і сумою першої та другої серій. Показник часу переключення уваги T визначають за формулою:

$$T = T_3 - (T_1 + T_2),$$

де

T_1 – час, затрачений досліджуваним на виконання першої серії;

T_2 – час, затрачений на виконання другої серії;

T_3 – час, затрачений на виконання третьої серії.

Рівень розвитку переключення уваги у досліджуваного визначається за допомогою табл. 17. Оскільки швидкість виконання завдань першої та другої серій суттєво впливає на кінцевий показник переключення уваги, то якщо досліджуваний виконував завдання в першій чи в другій серіях менше ніж 33 с., кінцевий показник слід збільшити, піднявши ранг на 1 чи на 2. Якщо в першій або другій серіях досліджуваний на пошук цифр затрачав понад 60 с., то ранговий знак збільшується на 1 або на 2, тобто рівень переключення визначається як низький.

Таблиця 17

Рівень розвитку переключення уваги у досліджуваного

Час переключення T , с.	Ранг	Рівень переключення уваги
Менш, ніж 60	1	Високий
66–90	2	Високий
91–100	3	Середній
101–120	4	Середній
121–150	5	Середній
151–180	6	Середній
181–200	7	Середній
201–250	8	Низький
251 і більше	9	Низький

Якщо час переключення є меншим або дорівнює 0, то дослід треба повторити. Це означає, що досліджуваний не сприйняв інструкції у першій чи другій серіях.

Аналізуючи результати, важливо простежити специфіку пошуку досліджуваним чисел, особливості виходу зі складних ситуацій, коли число з

певних причин одразу знайти не вдається. Одні люди відчують труднощі, коли число, яке шукають стоїть поряд із тільки-но знайденим, а інші – якщо воно стоїть далеко від нього.

На основі аналізу кількісних показників, графіка часу виконання трьох серій, кількості зроблених помилок, словесного звіту досліджуваного, спостережень експериментатора і протоколіста можна описати характер переключення уваги, враховуючи особливості концентрації, і запропонувати рекомендації щодо його розвитку. Студенти можуть переключати увагу, міняючи види діяльності, чергуючи самопідготовку з навчальних дисциплін. Адекватними будуть вправи, спрямовані на переключення уваги з одного об'єкта спостереження на інші, по черзі виконуючи різноманітні дії.

Досліди на демонстрацію розподілу та коливання уваги

Завдання 4. Демонстрація розподілу уваги.

Мета роботи	Матеріали та обладнання
Демонстрація розподілу уваги	Бланк-протокол; дошка; крейда

Інструкція досліджуваному

Швидко пишiть в зошитi числа вiд 1 до 20 та водночас рахуйте вголос вiд 20 до 1.

Процедура проведення

Дослiд демонстрацiї розподiлу уваги проводиться експериментатором у парi з досліджуваним.

Дослiджуваному пропонується швидко писати на дошцi числа вiд 1 до 20 та водночас рахувати вголос вiд 20 до 1. Вiд присутнiх вимагають тишi. Протоколіст у бланку-протоколi фiксує кiлькiсть помилок, зупинок, допущених пiддослiдним.

Аналіз результатiв

Проводиться на основi одержаних даних та робиться висновок щодо умов, необхідних для розподiлу уваги.

З а в д а н н я 5. Демонстрація коливання уваги.

Мета роботи	Матеріали та обладнання
Демонстрація коливання уваги	Бланк-протокол, годинник, секундомір

Інструкція досліджуваному

Під час досліду заплющіть очі, Вам підноситимуть на невелику відстань до вуха годинник, а Ви повинні уважно слухати звук годинника та повідомляти про те, як його чути: однаково, голосніше, тихіше, зовсім не чути.

Процедура проведення.

Дослід проводиться за участю експериментатора, протоколіста та досліджуваного. Експериментатор пропонує досліджуваному закрити очі і підносить на невелику відстань до його вуха годинник, а учень уважно слухає звук годинника й весь час повідомляє про те, як його чути: однаково, голосніше, тихіше, зовсім не чути. Протоколіст фіксує та записує у протокол результати.

Аналіз результатів

Робиться на основі зафіксованого протоколістом за допомогою секундоміра проміжку часу, впродовж якого відбувається коливання уваги досліджуваного. Це виявляється в тому, що інтенсивність звучання годинника здається різною, або й зовсім зникає.

З а в д а н н я 6. Дослідити концентрацію уваги за методикою “Переплутані лінії”.

Мета роботи	Матеріали та обладнання
Дослідити рівень концентрації уваги	Бланк-протокол; малюнок «Переплутані лінії»

Інструкція досліджуваному

Перед Вами малюнок з переплутаними лініями (рис. 5). З лівого боку під відповідним номером знаходиться початок кожної лінії. Справа вже під іншим номером – її кінець. Упродовж 7 хв. лише поглядом вам необхідно відшукати кінець кожної лінії. До початку роботи приготуйте листок відповідей з нумерацією від 1 до 25, що позначає початок ліній, і поряд записуйте номер, що позначає кінець переплутаної лінії.

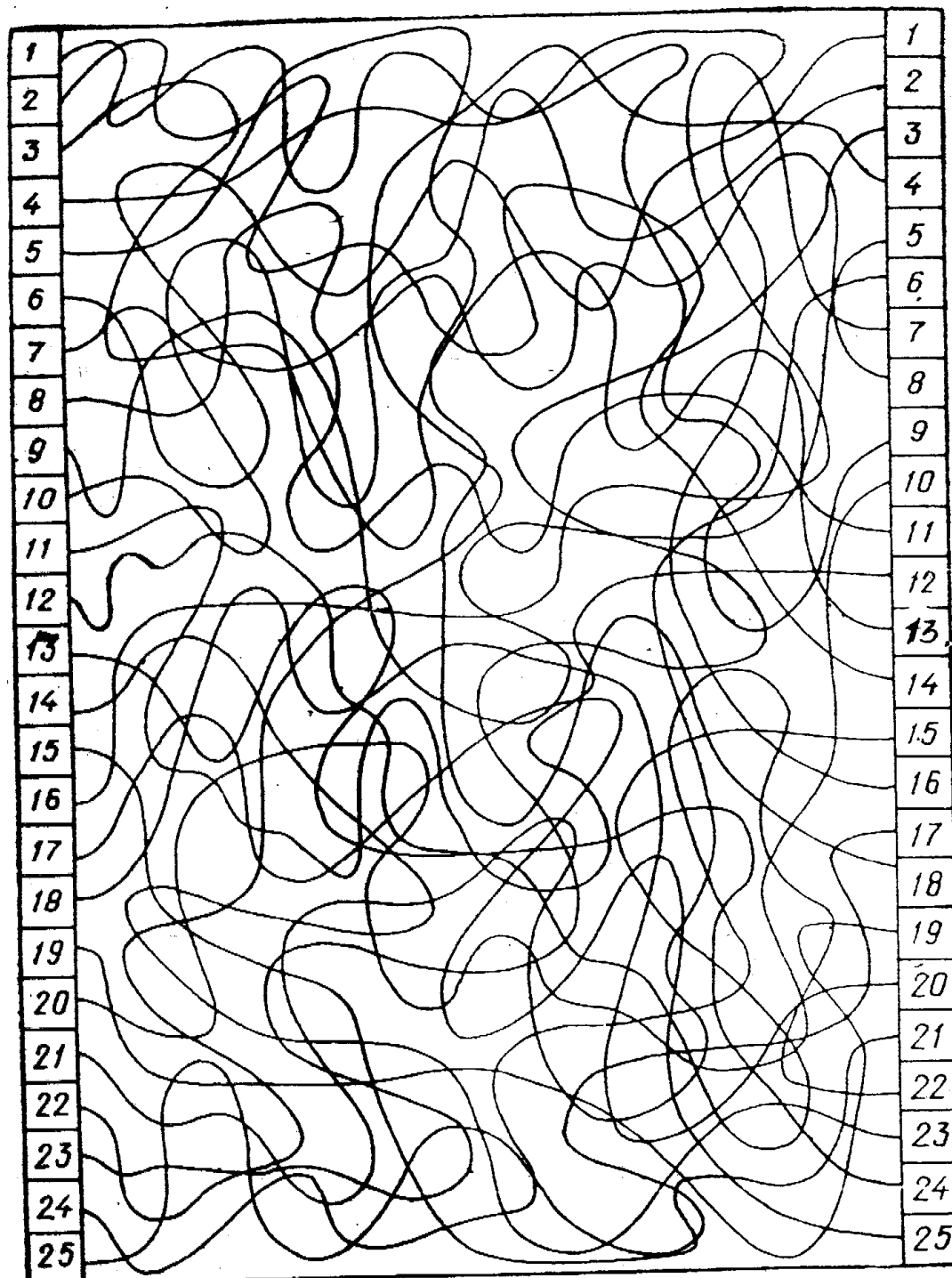

Рис. 5. Переплутані лінії

Концентрація уваги – це властивість нашої уваги протягом певного проміжку часу зосереджувати свідомість на певних об’єктах чи діях при одночасному відволіканні від інших.

Процедура проведення

1. Виконайте завдання відповідно до інструкції.

2. Опрацюйте отримані результати, порівнявши їх з наведеними ключами:

№	Відповідь	№	Відповідь	№	Відповідь	№	Відповідь	№	Відповідь
1	16	6	1	11	12	16	7	21	6
2	14	7	8	12	15	17	25	22	4
3	2	8	11	13	24	18	20	23	3
4	9	9	5	14	23	19	19	24	22
5	18	10	13	15	21	20	10	25	17

3. Визначте за поданою таблицею рівень розвитку концентрації уваги та проаналізуйте здобуті результати з огляду на подану інтерпретацію:

<i>№</i>	<i>Кількість правильних відповідей</i>	<i>Рівень прояву якості</i>
1	0 – 7	Низький
2	8 – 14	Нижче за середній
3	15 – 18	Середній
4	19 – 21	Вище за середній
5	22 – 25	Високий

Саме завдяки високому рівню концентрації уваги є можливим безпомилкове виконання завдань, що потребують точності. Високий рівень концентрації уваги є професійно важливою якістю для більшості професій економічного профілю – бухгалтера, фінансового аналітика, економіста тощо. Низький рівень концентрації уваги може бути причиною помилок при розрахунках, складаннях звітів тощо. Чим вищий рівень концентрації уваги, тим успішніше людина здатна виконувати роботу, що вимагає точності, сконцентрованості на змісті.

4. Напишіть висновок, зазначивши: а) рівень прояву досліджуваної якості та її характеристику, б) як Ви самі оцінюєте рівень розвитку концентрації власної уваги, в) яке значення має концентрація уваги для навчальної та майбутньої професійної діяльності.

Запитання та завдання для самоперевірки

1. Розкрийте сутність і природу виникнення уваги.
2. Які характерні особливості уваги?
3. Чи залежить коливання уваги від характеру діяльності людини?
 - а) Не залежить, а настає закономірно через 2–3 с.
 - б) Залежить лише від якості подразника, що діє.
 - в) Залежить від характеру діяльності людини, якості подразників, що діють, і виявляється закономірно через однаковий інтервал часу (за В.Г. Лобачовою).
4. Який мотив сприяє виникненню уваги у Лариси і Тані на уроці? За якими ознаками можна це встановити?

Знайомлячи дітей з перелітними птахами, я повісила на дошку картину із зображенням багатьох птахів. Розповідаючи про ластівку, я почула розмову Лариси і Тані. Показуючи на картинку, вони говорили досить голосно:

- Поглянь, який хвостик красивий.
- А ось та пташка: в неї довжелезний дзьобик а груди які зелені.
- А ця яка малюсінька. Поглянь-но, Таню!
- Яка?
- Ось та, на гілці.
- Бачу, це, мабуть, вівчарик. А ось журавель.

Доки дівчатка розглядали вівчарика й журавля, я розповідала про шпака, жайворонків... Але Лариса і Таня нічого не дізналися про цих птахів, бо, не слухаючи моєї розповіді, розглядали усіх птахів, намальованих на картинці (за Е.Ш.Натанзон).

5. У яких видах діяльності людині необхідна увага?
6. Які чинники сприяють збільшенню й концентрації уваги?
7. Визначте, що є фізіологічною основою уваги та зіставте її з видами та властивостями уваги.

Література

Авраменко А.И. Практикум по общей психологии / А.И. Авраменко, А.А. Алексеев, А.И. Богословский и др. //под ред. А.И. Щербакова. – 2-е изд. – М. : Просвещение, 1990. – С.127–130.

Атлас для экспериментального исследования отклонений в психологической деятельности человека /Под ред. А.И.Полищука, А.Е.Видренко. – 2-е изд. – К. : Здоров'я, 1980. – С. 28, 122.

Горбов Ф.Д. О помехоустойчивости оператора //Инженерная психология / Ф.Д. Горбов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1964. – С. 342–347.

Дрозденко К.С. Загальна психологія в таблицях і схемах : навч. посіб. /К.С. Дрозденко. – К. : Професіонал, 2004. – С. 145–154.

Лабораторные занятия по общей психологии: методолог. рекомен. для студ. 1 курса /сост. И.Ю. Шуранова. – Кировоград : КГПИ, 1988. – С.18–19.

Лучшие психологические тесты для профотбора и профориентации: описание и руководство к использованию /отв. ред. А.Ф. Кудряшов. – Петрозаводск : Петроком, 1992. – С.11–12.

Методи психодіагностики підлітків: навч. посіб. з пропедагичної практики для студ. пед. спеціальностей /за ред. О.Д. Кравченко, В.Ф. Моргуна. – Полтава, 1995. – С. 12–22.

Пашукова Т.И. Практикум із загальної психології / Т.И. Пашукова, А.І. Допіра, Г.В. Дьяконов; за ред. Т.І. Пашукової. – К. : Т-во «Знання», 2000. – С. 38–48.

Практикум по общей и экспериментальной психологии /под ред. А.А.Крылова, С.А.Маничева. – 2 – е изд., доп. и перераб. – С.Пб. : Питер, 2005. – С.126–136.

Практикум по психологии /под ред. А.Н. Леонтьева, Ю.Б. Гиперрейтер. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1972. – С. 101–104.

Психологія та педагогіка : навч.-метод. посіб. для самост.вивч.дисц. /Л.В. Музичко, А.В. Тімакова, Л.В. Корват та ін.; за ред. Л.В. Музичко. – К. : КНЕУ, 2008. – 304.

Психологические методы : комплексное лонгитюдное исследование студентов /отв. ред. А.А. Бодалев. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. – С.124–126.

Розвиток пізнавальних процесів дитини /упоряд. : С. Максименко, К. Максименко, О. Главник. – К. : Мікрос-СВС, 2003. – С. 29–36.

Терлецька Л.Г. Психодіагностика уваги молодшого школяра.: наук.-метод. рекомен. для практ. психологів системи освіти / Л.Г. Терлецька. – К.: Навч. посібники, 1998. – Вип.2, – 16 с.

Увага дитини /упоряд. : С. Максименко, Л. Терлецька, О. Главник. – К.: Мікрос- СВС, 2004. – 112 с.

Т е м а 6. Мислення. Дослідження мисленнєвих процесів

Інформаційно-теоретичний блок. Мислення – психічний процес відкриття (можливо суб'єктивного) повного знання, розв'язання проблем за допомогою інформації.

Мислення виникає й розвивається разом із практичною діяльністю людини на основі безпосереднього почуттєвого пізнання. Завдяки мисленню відбуваються істотні властивості та взаємозв'язки предметів і явищ дійсності опосередковано в узагальненому вигляді.

Залежно від ступеня участі в мисленні психічних і нейрофізіологічних підсистем воно може здобувати наочно-діючу, наочно-образну або абстрактно-логічну форму; за характером розв'язування задач може бути теоретичне (понятійне, образне), практичне (наочно-образне, наочно-дійове).

Виділяють послідовні фази мислення. На першій фазі суб'єкт усвідомлює проблему, на другій – процес мислення відбувається у вигляді аналізу, синтезу, порівняння чи узагальнення, на третій – як результат продукується нова інформація (у судженнях, поняттях, висновках).

Розумовий акт завершується контролем, оцінюванням й рефлексивною перевіркою передбачуваних причинно-наслідкових зв'язків і способів розв'язування проблеми. Хоча в основі мислення лежать операції аналізу й синтезу, однак кожний акт мислення являє собою єдність знань, розумових дій і відносин людини до чинної діяльності (Т. Пашукова, А. Допіра, Г. Дьяконов). Продуктивність розуму залежить від якості сформованості складових (див. рис. 6)

При вивченні мислення необхідно враховувати найважливіші характеристики розуму: *самостійність* мислення (незалежність власної думки), *критичність* мислення (об'єктивне оцінювання себе та інших людей), *глибину* думки (здатність аналізувати, порівнювати, знаходити суттєве), *гнучкість* думки (вміння знаходити шляхи розв'язування задач),

допитливість думки (потреба завжди шукати найкращий розв’язок),
послідовність мислення (істотна властивість правильного мислення).

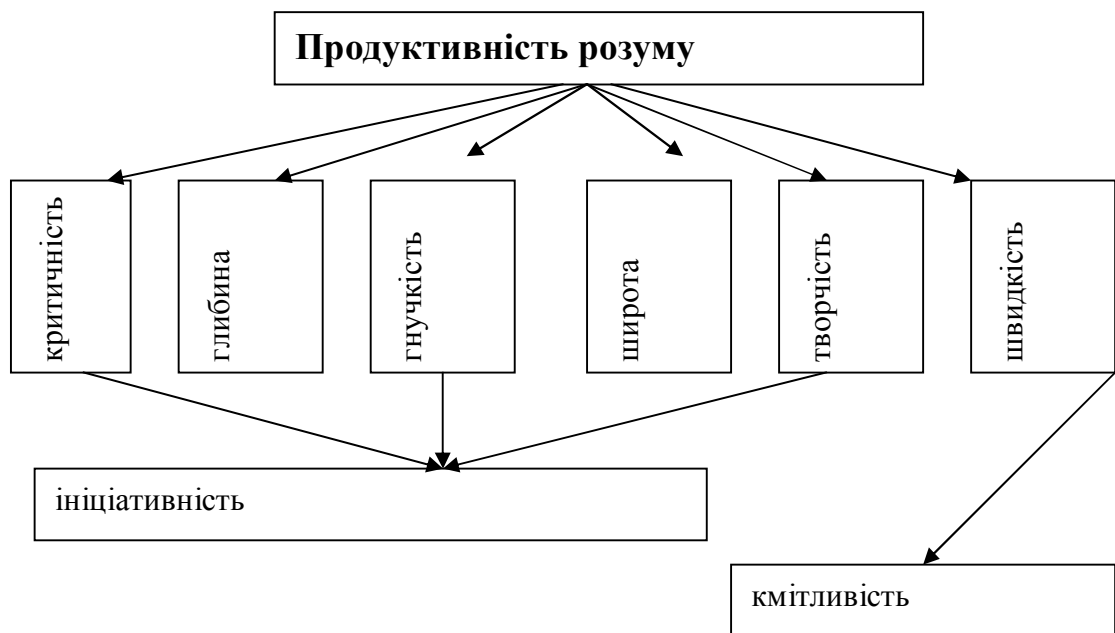

Рис. 6. Складові продуктивності розуму

К. Юнг запропонував одну з класифікацій типів розумової діяльності за ознаками екстраверсії й інтроверсії, домінування ірраціонального, емоційного і логічного у процесах мислення, а саме: *інтуїтивний* тип (характеризується перевагою емоцій над логікою і домінуванням правої півкулі головного мозку над лівою); *мислительний* тип (йому властиві раціональність і перевага лівої півкулі мозку над правою – логіка над інтуїцією і почуттям).

Для засвоєння даної теми були запропоновані такі завдання: “Дослідження впливу установки на спосіб розв’язування завдань”, “Дослідження аналітичності мислення”, “Дослідження рефлексивності мислення”, “Дослідження вербально-логічного мислення”.

Психологічний практикум

З а в д а н н я 1. Дослідження впливу установки на спосіб розв'язування задач (за описом Т. Пашукової, А. Допіри, Г. Дьяконова)

Мета дослідження	Матеріали та обладнання
Визначити ступень чутливості досліджуваного до установки, особливостей фіксування установки і наявності гнучкості чи ригідності мислення	10 аркушів паперу 10x8 см для кожного досліджуваного; ручка; секундомір.

Інструкція досліджуваним

Вам пропонуються арифметичні задачі. Кожну з них розв'язуєте на окремому аркуші паперу. Всі дії, які Ви робите під час розв'язування задачі, записуєте на цьому аркуші. Аркуш з розв'язаною задачею переверніть. Перевернутий аркуш – це знак експериментаторові про те, що ви дане завдання виконали. Час розв'язування задач контролюється і обмежується: 2 хв. Через 2 хв. за командою «Стоп!» припиніть розв'язання. Для розв'язування наступного завдання беріть новий аркуш паперу.

Процедура дослідження

Дане дослідження можна проводити з одним досліджуваним або з групою, де не більше ніж 9 осіб. В останньому випадку учасникам дослідження слід зручно розміститися за столами в такий спосіб, щоб забезпечити самостійність виконання завдань. Умови кожної задачі експериментатор записує на дошці чи заздалегідь на окремих плакатах.

Арифметичні задачі експериментатор має подавати, строго дотримуючись послідовності.

Задачі

1. Дано три посудини об'ємом 37, 21 і 3 л. як відміряти рівно 10 л. води?
 2. Дано три посудини об'ємом 37, 24 і 2 л. як відміряти рівно 9 л. води?
 3. Дано три посудини об'ємом 39, 22 і 2 л. як відміряти рівно 13 л. води?
 4. Дано три посудини об'ємом 38, 25 і 2 л. як відміряти рівно 9 л. води?
 5. Дано три посудини об'ємом 29, 14 і 2 л. як відміряти рівно 11 л. води?
 6. Дано три посудини об'ємом 28, 14 і 2 л. як відміряти рівно 10 л. води?
 7. Дано три посудини об'ємом 26, 10 і 3 л. як відміряти рівно 10 л. води?
 8. Дано три посудини об'ємом 27, 12 і 3 л. як відміряти рівно 9 л. води?
- Дано три посудини об'ємом 30, 12 і 3 л. як відміряти рівно 15 л. води?
10. Дано три посудини об'ємом 28, 7 і 5 л. як відміряти рівно 12 л. води?

Специфіка даного дослідження передбачає, що експериментатор стежитиме за часом, витраченим досліджуванним на розв'язання кожної задачі, фіксуючи його у протоколі, і зможе, не нав'язуючись, порівняти записи розв'язання перших п'яти задач. За потреби надається індивідуальна підказка тим, у кого виникають труднощі в розв'язуванні або в запису перших п'яти задач.

Суть підказування полягає в тому, щоб нагадати досліджуванним, що воду можна тільки доливати та відливати за допомогою посудин. Отже, арифметичні операції, які відображають дії з водою, – це додавання та віднімання. Якщо досліджуваний записує дії в дужках, то це означає: він користується іншими посудинами, що дорівнюють за об'ємом числу в дужках, а це – порушення умови задачі. Всіх потрібно попередити про те, що використання дужок, коли записується розв'язання даних задач, заборонено. Також числа не можна ділити та множити. Всі дії складаються з доливання та відливання води за допомогою посудини вказаних об'ємів.

Під час розв'язування досліджуваними задач 6–10 підказувати нічого не можна, також не бажано перевіряти спосіб їх розв'язування. Час розв'язування досліджуваними кожної задачі контролюється експериментатором за допомогою секундоміра під час перевертання

досліджуваним наступного аркуша з розв'язанням запропонованої задачі і фіксується в окремому протоколі.

Опрацювання результатів

Здійснюється зіставленням способів розв'язування досліджуваним експериментальних задач з можливими способами розв'язування. На підставі цього зіставлення визначають: характер установки, чутливість до установки, особливості її фіксації, гнучкість чи ригідність мислення. Додатково можна охарактеризувати швидкість, мислення. Для цього використовують показник швидкості.

Показник швидкості мислення виводиться як середньоарифметичний час, витрачений на розв'язування задач. Середньоарифметичний час розв'язування перших 5 задач характеризує швидкість вироблення установки, а середньоарифметичний час розв'язування решти 5 задач показує залежність пошуку розв'язування від установки. У цьому разі важливо враховувати, розв'язана задача 10 чи ні .

Характер установки визначається тим, як досліджуваний розв'язував перші п'ять задач і з якою швидкістю він це робив. Якщо досліджуваний третю, четверту і п'яту задачу розв'язував швидко набутим способом, від більшого обсягу віднімав менший і без підказування, то вироблення установки вважають оптимальним. Коли ж досліджуваному підказували або він сам змінював запис розв'язування задачі, а також спостерігався великий показник швидкості мислення при розв'язуванні перших 5 задач, то вироблення установки було неоптимальним, проходило з ускладненнями.

Ступінь чутливості досліджуваного до установки перевіряють через аналіз розв'язування задач 6 і 7. Якщо ці задачі розв'язано установочним способом, тобто від більшої величини віднімали меншу, то ступінь чутливості до установки високий.

Коли одну із задач розв'язано відповідно до установки, а другу – всупереч установці, то чутливість до установки середня. Наприклад, задачу 6

можна розв'язувати так: $14 - 2 - 2 = 10$, а задача 7 взагалі не вимагає розрахунків, бо воду відразу можна налити об'ємом 10 л.

Якщо обидві задачі розв'язано способом, який не відповідає установці, то можна стверджувати, що в досліджуваного слабка чутливість до установки.

Особливості фіксації установки визначаються за способом розв'язування досліджуваними задач 8 і 9. Коли обидві задачі розв'язані установочним способом, то установка фіксована, а ступінь її фіксації високий.

Якщо одна із задач розв'язувалася способом установки, а друга – іншим способом, то ступінь фіксованості установки характеризується як середній. Наприклад, задачу 8 можна розв'язати так: $12 - 3 = 9$, а задачу 9 легко розв'язати додаванням, яке за логікою переливання води за допомогою посудин означає доливання, тобто $12 + 3 = 15$.

Коли обидві задачі розв'язано не способом установки, то це засвідчує, що немає фіксації установки. Однак таке ствердження буде правомірним, якщо у досліджуваного слабка чутливість до установки. В іншому разі фіксація установки слабка.

Визначення ригідності та гнучкості мислення проводиться за результатом розв'язання задачі 10. Ця задача має одне правильне розв'язання, протилежне установці: $7 + 5 = 12$. Якщо досліджуваний розв'язав задачу, то його мислення – гнучке, незалежно від чутливості чи фіксованості установки, оскільки він зміг переорієнтуватися на пошук нового. Якщо останню задачу досліджуваний не розв'язав і далі діє через віднімання від більшого меншого, то його мислення ригідне.

Аналіз результатів

Важливо правильно проаналізувати взаємозв'язки між швидкістю мислення, характером установки, ступенем чутливості до установки, особливостями фіксації та ригідністю або гнучкістю мислення.

Активізуючи умови, в яких виробляється установка досліджуваного, слід звернути увагу на їхню сталість, з одного боку, і на кількість

повторюваності одного й того самого способу розв'язування, з іншого. Це стосується й особливостей фіксації установки.

На думку Т. Пашукової, А. Допіри, Г. Дьяконова, у разі виявлення ригідності мислення, необхідно продумати рекомендації щодо розвитку його гнучкості. Багато задач розв'язується кількома способами. Пошук різноманітних способів розв'язування – це вже ознака творчості. Можна налаштувати себе на цей пошук. Добре допомагають у розвитку гнучкості зміни уявлення і розв'язування спеціальних творчих завдань. Для досліджуваних з повільним протіканням мисленневих процесів складаються формули настроювання на швидку роботу. Показники швидкості мислення поліпшуються з досвідом змагальної взаємодії з іншими людьми. Однак слід мати на увазі, що отримані результати швидкості мислення можуть залежати від самопочуття досліджуваного під час експерименту і від його зацікавленості дослідженням.

З а в д а н н я 2. Дослідження аналітичності мислення (за описом
Т. Пашукової, А. Допіри, Г. Дьяконова)

Мета дослідження	Матеріали та обладнання
Визначити рівень розвитку аналітичності індуктивного мислення в умовах обмеженого часу	Бланк із 15 рядами чисел, складеними за певною закономірністю (варіант VI субтесту шкали Р. Амтхауера); ручка; секундомір.

Інструкція досліджуваним

Перед Вами на бланках надруковані ряди чисел. Спробуйте встановити, за якою закономірністю складено кожен із 15 запропонованих числових рядів. Згідно з цією закономірністю продовжіть кожен ряд, дописавши в ньому ще два числа. На виконання завдання відводиться 7 хв. Не затримуйтеся довго на одному ряді. Якщо не можете правильно встановити закономірність, переходьте до наступного ряду, а якщо залишиться час – знову поверніться до важкого для Вас числового ряду.

Через 7 хв. подається команда «Стоп! Дописування припинити!»

Процедура дослідження

Це дослідження експериментатор може проводити як з одним досліджуваним, так і з невеликою групою, за умови, що кожен з них отримає індивідуальний бланк з надрукованою таблицею рядів чисел. Слід також забезпечити цілковиту самостійність роботи.

До початку дослідження бланки належить розкласти перед учасниками тестування на добре освітленому столі текстом донизу, щоб до зачитування інструкції вони їх не розглядали і не ознайомлювалися з ними.

Бланк із надрукованою на ньому таблицею рядів чисел має такий вигляд:

№ з/п	Числові ряди
1	2 4 6 8 10 12 14
2	6 9 12 15 18 21 24
3	3 6 12 24 48 96 192
4	4 5 8 9 12 13 16
5	22 19 17 14 12 9 7
6	39 38 36 33 29 24 18
7	16 8 4 2 1 1/2 1/4
8	1 4 9 16 25 36 49
9	21 18 16 15 12 10 9
10	3 6 8 16 18 36 38
11	12 7 10 5 8 3 6
12	2 8 9 27 30 90 93
13	8 16 9 18 11 22 15
14	7 21 18 6 18 15 5
15	10 6 9 18 14 17 34

Опрацювання результатів

Проводиться за допомогою ключа-таблиці з правильними відповідями (табл. 18). Під час опрацювання результатів підраховується кількість правильно дописаних досліджуваним рядів. Якщо досліджуваний записав у якомусь ряді тільки одне число, хоча воно і було правильним, число рядів вважається недописаним.

Аналіз результатів

Рівень розвитку аналітичності мислення визначається за кількістю правильно дописаних рядів чисел.

Ключ для опрацювання результатів завдання "Числові ряди"

Номер ряду	Продовження ряду	Номер ряду	Продовження ряду	Номер ряду	Продовження ряду
1	16; 18	6	11;3	11	1; 4
2	27; 30	7	1/8; 1/16	12	279; 282
3	384; 768	8	64; 81	13	30; 23
4	17; 20	9	6; 4	14	15; 12
5	4; 2	10	76; 78	15	30; 33

Про дуже високу або відмінну аналітичність мислення свідчать заповнені 14–15 рядів; високу або добру – 11–13; середню або задовільну – 8–10; низьку або погану – 6–7; дуже низьку або дуже погану – 5 і менше.

На думку групи авторів (Т. Пашукова, А. Допіра, Г. Дьяконов), аналітичність є важливою характеристикою мислення. Вона являє собою готовий компонент здатності теоретизувати, відшукувати причинно-наслідкові зв'язки між явищами, є основою загальних здібностей і необхідна для успішного оволодіння різними видами діяльності.

Аналітичність активно розвивається в юнацькому віці, її формуванню сприяють науки, які вивчають у ВНЗ: логіка, вища математика та ін. Тому можна зіставити результати тестування з відповідних дисциплін. Інтерпретуючі результати, бажано враховувати особливості темпераменту досліджуваного, а також навички роботи із числами.

З а в д а н н я 3. Дослідження рефлексивності мислення (за описом Т. Пашукової, А. Допіри, Г. Дьяконова).

Мета дослідження	Матеріали та обладнання
Визначити рівень сформованості рефлексивності мислення.	Бланк із 15 анаграмами; папір для записів; протокол дослідження; ручка; секундомір

Інструкція досліджуваному

Вам пропонується анаграми (слова, в яких переставлено букви). Відтворіть ці слова, не викидаючи і не додаючи нових букв анаграмам. Намагайтеся працювати швидко: час розв'язування кожної анаграми фіксується. Розв'язування записуйте на аркуші паперу.

Процедура дослідження

Це дослідження краще проводити з одним досліджуваним. Перед початком дослідження досліджуваному дають бланк з анаграмами:

1	еноб	6	еравшн	11	окамднри
2	раяі	7	ркдети	12	ивнсвоко
3	упкс	8	ашнррі	13	отгрвіял
4	итрг	9	едатьл	14	офмрлуря
5	укср	10	акемра	15	ахарткре

Експериментаторові слід потурбуватися про те, щоб зручно розмістити досліджуваного за столом, а самому контролювати час розв'язування ним кожної анаграми, фіксуючи його у протоколі дослідження.

Протокол дослідження

Експериментатор		Дата
Досліджуваний		
№ анаграми	Час	Самозвіт досліджуваного про розв'язування анаграм
1		
2		
3		
...		
...		
15		

Після закінчення досліду експериментатор запитує досліджуваного про те, яким способом він розв'язував анаграми, чи встановив при цьому послідовність розміщення букв і яку саме. Відповідь досліджуваного фіксується у протоколі.

Опрацювання результатів

Під час опрацювання результатів необхідно отримати показник сформованості рефлексії, показник часу розв'язування завдань і ранговий показник складності розв'язування анаграм.

Щоб отримати показник сформованості рефлексії, за кожне правильно розв'язане завдання нараховується один бал і ще по одному балу додають за ті завдання, які було розв'язано із встановленою досліджуваним послідовністю переставляння букв анаграм.

Правильність розв'язування анаграм можна встановити за таблицею-ключем (табл. 19). Порядок переставляння букв позначено відповідною цифрою, яка означає номер букви анаграми.

Таблиця 19

Ключ до розв'язування анаграм

№ анаграми	Порядок переставляння букв								
1–5	2	1	4	3					
6 – 10	2	1	4	3	6	5			
11–15	2	1	4	3	6	5	8	7	

Коефіцієнт сформованості рефлексії визначають діленням отриманих досліджуваним балів на їхню максимальну кількість. У даному разі вона дорівнює 29.

Показником часу є середній арифметичний час, затрачений на розв'язування анаграм. А показник рангу відповідає номеру найскладнішої із розв'язаних анаграм.

Аналіз результатів

У першу чергу важливо визначити стратегію розв'язування досліджуваним завдань, з'ясувавши, наскільки змістовно проходить у нього процес мислення. Стратегія розв'язування (Т. Пашукова, А. Допіра, Г. Дьяконов) може бути:

- хаотичною, неупорядкованою, коли розв'язування характеризується безсистемним пошуком і висуненням значної кількості задумів, логічно не пов'язаних між собою. Висунуті в цьому разі гіпотези не піддаються остаточній перевірці;
- формально-алгоритмічною, коли маємо послідовне перебирання можливих варіантів розв'язування з окремими поверненнями до раніше розглянутих, при цьому домінує продуктивний рух у змістовому плані і явно недостатнє регулювання у смисловому;
- змістово-адаптивною, коли є логічно пов'язаний рух за семантично вагомими ознаками, коли ведучим є рух думки в рівнях, що утворюють смислову сферу, а саме – в особистісному та в рефлексивному;
- згорнутою, коли бачимо скороченість оцінних дій і злиття їх з пошуковими, що дає змогу досить швидко знаходити правильне розв'язання.

Рефлексія мислення допомагає під час розв'язування завдань виробити найефективнішу стратегію та прискорити мислительну діяльність. У запропонованій методиці рефлексивність проявляється у зміні стратегії розв'язування під час виконання завдання. При цьому потрібно звернути увагу на вплив розв'язання попередньої анаграми на наступні.

Важливо враховувати в навчанні роль мислення. Високий рівень розвитку властивостей мислення, що входить у структуру навчання, забезпечує легкість і швидкість аналізу й узагальнення ознак, суттєвих для розв'язування проблеми. Цей рівень рефлексивності виконує функції контролю й оцінювання людиною власних розумових дій, дає можливість виявляти і враховувати свої помилки, оцінювати правильність пошуків нових

шляхів розв’язування завдання. У дослідженні на цей рівень вказує показник рангу, не нижчий за 12 –13.

Рівень сформованості рефлексивності мислення встановлюють за допомогою табл. 20, в якій літерою *K* позначено коефіцієнт сформованості рефлексії.

Таблиця 20

Рівні сформованості рефлексивності мислення

<i>K</i>	Рівень сформованості рефлексивності мислення
0 – 0,3	Низький
0,31 – 0,7	Середній
0,71 – 1,0	Високий

На основі даних про рівень сформованості рефлексивності мислення, аналізу стратегії розв’язування анаграм і показника швидкості розумових процесів складають рекомендації досліджуваному щодо поліпшення його навчальної діяльності, враховуючи при цьому індивідуальні особливості темпераменту, властивості характеру і навички роботи з літерами.

З а в д а н н я 4. Дослідження вербально-логічного мислення у молодшого школяра (за описом Л. Терлецької)

Мета дослідження	Матеріали та обладнання
Визначити інтегральний показник вербально-логічного мислення	Набір слів і бланк методики «Виключення слів»; секундомір

Інструкція досліджуваному

З чотирьох наведених слів визначте три, які є однорідними поняттями, та викресліть четверте, яке не підходить до цих однорідних понять. Виконайте завдання швидко.

Процедура проведення

Дослідження може проводитись як з однією особою, так із групою осіб. Експериментатор має підготувати бланки для проведення тестування всім учасникам дослідження:

Бланк тестування

1. Книжка, портфель, валіза, гаманець.
2. Пічка, керований газ, свічка, електроплитка.
3. Годинник, окуляри, термометр, терези.
4. Човен, тачка, мотоцикл, велосипед.
5. Літак, зірочка, бджола, вентилятор.
6. Метелик, циркуль, терези, ножиці.
7. Дерево, етажерка, віник, виделка.
8. Дідусь, вчитель, батько, мати.
9. Іній, пил, дощ, роса.
10. Вода, вітер, вугілля, трава.
11. Яблуко, книжка, шуба, роза.
12. Молоко, вершки, сир, хліб.
13. Береза, сосна, ягода, дуб.
14. Хвилинка, секунда, година, вечір.
15. Василь, Федір, Семен, Іванов.

Опрацювання та аналіз результатів

Виконується за допомогою ключа з правильними відповідями, а саме:

1. Книга. 2. Свічка. 3. Окуляри. 4. Човен. 5. Бджола. 6. Метелик. 7. Дерево. 8.

*Вчитель. 9. Пил. 10. Вітер. 11. Яблуко. 12. Хліб. 13. Ягода. 14. Вечір.
15. Іванов.*

За кожну правильну відповідь нараховується 2 бали, а також враховується час на відповідь. Якщо – T менше ніж 250 с. – 0 бал., 250–330 с. – (– 3 бали), більше ніж 330 с. – (– 6 балів).

Визначається інтегральний показник вербально-логічного мислення за формулою $A = B + T$, де B – продуктивність (кількість правильно виконаних рядків), T – бали за час виконання.

Методика дуже чутлива до порушень з операційного мислення – зниження рівня узагальнення та порушення процесу узагальнення.

При захворюванні шизофренією йде узагальнення за несуттєвими ознаками: узагальнення слів не за загальними, а за ситуаційними ознаками (наприклад, з набору – *лист, кора, дерево, брунька* відкидається “лист”, бо “зараз зима і немає листя”) та парадоксальними ознаками (наприклад, з набору: *гніздо, нора, мурашник, курник* відкидається “гніздо” бо “воно на дереві, а решта на землі”).

Запитання та завдання для самоперевірки

1. Що таке мислення?
2. Від чого залежить мислення?
3. Які види мислення ви знаєте? Дайте їм коротку характеристику.
4. Поясніть основні етапи формування розумових дій.
5. Назвіть основні засоби активізації та розвитку мислення у процесі навчання.
6. Чи існує взаємозв'язок між мисленням та іншими пізнавальними процесами?

Література

Гончаров В.С. Зависимость стратегии поиска решения от типа мышления / В.С. Гончаров // Вопросы психологии. – 1981. – №4. – С. 132–136.

Дрозденко К.С. Загальна психологія в таблицях і схемах: навч. посіб. /К.С. Дрозденко. – К. : Професіонал, 2004. – С. 116–128.

Методи психодіагностики підлітків: навч. посіб. з пропедагтичної практики для студ. пед. спеціальностей /за ред. О.Д. Кравченко, В.Ф. Моргуна. – Полтава, 1995. – С. 25–28.

Морозов С.М. Методы психологического исследования личности учащегося / С.М. Морозов. – К. : УМК ВО, 1992. – С. 33–41.

Общая психодиагностика: основы психодиагностики, немедицинской психотерапии и психологического консультирования /под ред. А.А. Бодалева, В.В. Столина. – М. : Изд-во Моск.ун-та, 1987. – С. 147–151.

Павлютенков Е.М. Кем быть? / Е.М. Павлютенков. – К. : Молодь, 1988. – С.171–173.

Пашукова Т.І. Практикум із загальної психології /за ред. Т. Пашукової, А. Допіра, Г. Дьяконов. – К. : Т-во “Знання”, 2000. – С. 49–60.

Практикум по общей и экспериментальной психологии /под ред. А.А. Крылова, С.Л. Маничева. – 2 – е изд., доп. и перераб. – СПб. : Питер, 2005. – С.139–201.

Практикум по психодиагностике: психодиагностические материалы /под ред. А.А. Бодалева, И.М. Карлинской, С.Р. Пантелеева, В.В. Столина. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1988. – С. 43-45.

Практикум по психологии /под ред. А.Н. Леонтьева, Ю.Б. Гиперрейтер. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1972. – С. 145–151.

Практические занятия по психологии /сост.: Н.Б. Берхин и С.Ф. Спичак; под ред. А.В. Петровского. – М. : Просвещение, 1972. – С.116–117.

Розвиток пізнавальних процесів дитини /упоряд. : С. Максименко, К. Максименко, О. Главник. – К. : Мікрос- СВС, 2003. – 50–64 с.

Терлецька Л.Г. Психодіагностика мислення молодшого школяра: наук.-метод. рекомендації для практич. психологів системи освіти / Л.Г. Терлецька. – К. : Навч. посіб., 1998. – Вип. 2. – 24 с.

Фридман Л.М. Изучение личности учащегося и ученических коллективов : кн. для учителя /Л.М. Фридман, Т.А. Пушкина, И.Я. Каплунович. – М. : Просвещение, 1988. – С.93.

Т е м а 7. Мова, мовлення. Дослідження мовленнєвих властивостей особистості

Інформаційно-теоретичний блок. Мова – це система засобів спілкування між людьми. Мова – соціальне явище, яке не можливо розглядати окремо від мовлення.

Мовлення – це сформована історично у процесі матеріальної перетворюючої діяльності людей форма спілкування, опосередкована мовою, яка часто розглядається як особливий вид діяльності. Мовлення у психічному житті людини виконує безліч функцій: *експресивну*, що полягає у здатності виражати свої переживання; *імпресивну*, що впливає на співрозмовника; *комунікативну* (спілкування), коли один передає іншому певні відомості, думки, почуття і тим самим впливає один на одного; *сигналізаційну*, де через слово позначається предмет, дія, стан та ін.; *узагальнювальну* – де слово виконує функцію узагальнення і це дає змогу реалізуватися мисленню.

До властивостей мовлення можна віднести: *змістовність* (характеризується обсягом висловлених думок, забезпечується підготовленістю мови); *зрозумілість* (обумовлена в обсязі знань слухачів, забезпечується вибіркоким відбиранням матеріалу, доступного слухачу); *виразність* (пов'язана з емоційною насиченістю, забезпечується інтонацією, акцентом); *впливовість* (визначається впливом на думки, почуття, поведінку, забезпечується врахуванням індивідуальних особливостей слухачів. При дослідженні мовлення необхідно знати такі його види: зовнішнє, внутрішнє, усне, писемне, афективне, діалогічне, монологічне. А також враховувати розлади мовлення (*афазія* – порушення мовлення, яке виникає при локальних пошкодженнях кори головного мозку).

Кожний з перерахованих видів мовлення має свої властивості. У завдання по темі "Мова, мовлення" увійшли дослідження ригідності мовлення, темпу усної мовної діяльності, еготизму, розвитку мовлення молодшого школяра.

Психологічний практикум

З а в д а н н я 1. Дослідження ригідності письмового мовлення (за описом Т.І. Пашукової, А.І. Допіри, Г.В. Дьяконова)

Мета дослідження	Матеріал та обладнання	Інструкція досліджуваному
Визначити ступінь ригідності мовлення.	Кольорові однотипні картки із зображенням пейзажів, розмір кожної не менш 20х25 см, аркуші паперу й ручка.	За малюнок із зображеним на ньому пейзажем, напишіть твір, використавши сюжет цього малюнка.

Писемне мовлення – це мовлення, яке сприймається візуально. Воно характеризується чітким задумом та складною смисловою програмою, здатністю зрозуміло для інших висловлювати власну думку.

Процедура дослідження

Дослідження можна проводити як з одним досліджуваним, так і з групою. Якщо дослідження проводиться з групою, бажано, щоб кожен з досліджуваних отримав свій малюнок. Їм пропонується написати твір за сюжетом малюнка, але мета дослідження не повідомляється.

Час написання твору не обмежується, а робота припиняється, коли він налічує не менше 300 слів.

Опрацювання результатів

Метою цього процесу є вирахування величини ригідності письмового мовлення досліджуваного для кожної сотні слів твору. Для цього у творі вертикальною лінією відділяють кожну сотню слів. Потім в кожній з них викреслюють або підкреслюють всі слова, що повторюються, однакові за звучанням і написанням, а також ті, які мають спільний корінь. Наприклад, словами із спільним коренем будуть: *зелень, зелений,зеленуватий*. Для кожної сотні слів твору окремо підраховують кількість повторених слів. Усі службові слова також вважаються окремими словами, і всі повторення їх підраховуються.

Показник ригідності письмового мовлення може бути представлений як в абсолютній величині, тобто в кількості повторів, так і у відносній – як коефіцієнт КР.

$$КР = \frac{П}{n},$$

де П – кількість повторюваних у сотні слів;

n – загальна кількість слів, у даному разі 100.

Аналіз результатів

Тенденція повторювати слова при написанні творів у кожній сотні не однакова. Для інтерпретації індивідуальних показників пропонується таблиця визначення ступенів ригідності письмового мовлення (табл. 28).

Таблиця 28

Ступінь ригідності письмового мовлення

№ з/п сотні слів у творі	Ступінь ригідності			
	велика	середня	мала	лабільність
	Кількість повторів			
Перша сотня	10 і більше	8 – 9	4 – 7	0 – 3
Друга сотня	12 і більше	10 – 11	7 – 9	0 – 6
Третя сотня	14 і більше	12 – 13	9 – 11	0 – 8

Аналізуючи результати, бажано встановити причини ригідності. Ними можуть бути: малий словниковий запас, погане самопочуття досліджуваного, невисокий інтелект та ін. Навпаки, люди з лабільним мовленням часто мають добре виражені лінгвістичні та загальні гуманітарні здібності. Вони захоплюються літературою й філологією. Бажаючим вдосконалювати себе важливо піклуватися про профілактику ригідності мовлення. З цією метою можна працювати зі словником синонімів, замінюючи у своїх текстах виступів, творах слова-повторення синонімами. Аналогічним чином можна розвивати і усне мовлення – добре допомагає при цьому слухання магнітофонного запису виступів і бесід з подальшим їх аналізом.

З а в д а н н я 2. Дослідження темпу усної мовної діяльності (за описом Т.І. Пашукової, А.І. Допіри, Г.В. Дьяконова)

<i>Мета дослідження</i>	<i>Матеріали та обладнання</i>	<i>Інструкція досліджуваному</i>
визначити темп усного мовлення за тестом для читання.	тест для читання, що складається з букв і цифр; секундомір.	За командою "Починаємо!" швидко прочитайте голосно все, що написано на бланку. Старайтеся читати без помилок.

Процедура дослідження.

Це дослідження експериментатор проводить із одним досліджуваним, якого слід зручно посадити за добре освітленим столом.

Досліджуваному пропонується стандартний тест для читання, надрукований на невеликому бланку. Тест виглядає так:

а і 2б я 478 ТСМ 214 Ъ! ію? = 734819 носон ромор воров іушщцфх 000
756 коток рортрр 11+ 3 = 12 15: 5 = 24 : 7 = 23 м + а = ма ма + ма = тама ма ма
= па па каша + ша = ка.

Експериментатор зобов'язаний фіксувати за допомогою секундоміра як час, витрачений досліджуваним на читання всього тесту, і можливі помилки.

Опрацювання результатів

Результатами цього тестування буде час, за який прочитано весь набір букв, цифр, знаків, та кількість допущених при цьому досліджуваним помилок.

Аналіз результатів

Результати тестування інтерпретуються за допомогою шкали оцінки темпу усної мовної діяльності (табл. 29).

Під час інтерпретації результатів важливо врахувати, якому виду діяльності надається перевага, а також тип темпераменту досліджуваного. У філологів темп мовної діяльності переважно високий.

Шкала оцінки темпу усної мовної діяльності

Час читання	Темп читання	Примітка
40 сек. і менше	Високий	За допущені при читанні помилки ранг темпу читання зменшується
Від 41 до 45 сек.	Вище середнього	
Від 46 до 55 сек.	Середній	
Від 56 до 60 сек.	Низький	

Окрім цього, на швидкість читання тесту впливає самопочуття і налаштованість на тестування. У більшості людей високий темп читання поєднується з холеричним або сангвінічним типами темпераменту, а середній чи низький – із флегматичним і меланхолічним. Темп читання можна прискорити частим читанням уголос та розвитком уваги.

З а в д а н н я 3. Дослідження еготизму (за описом Т.І. Пашукової, А.І. Допіри, Г.В. Дьяконова)

<i>Мета дослідження</i>	<i>Матеріали та обладнання</i>	<i>Інструкція досліджуванним</i>
визначити величину і рівень еготизму діалогічного мовлення	запис мови, папір і ручка для запису, магнітофон.	Вам буде запропоновано поговорити з партнером на будь-яку вільну тему

Егоцентричне мовлення – (від лат. *ego* – я, *zentrum* – центр круга) – це монологічне ні до кого не звернене мовлення вголос. Це мовлення для себе і про себе; воно не виконує комунікативної функції. Егоцентричне мовлення призначене для висловлювання емоцій та почуттів, для пізнання навколишнього світу, для розвитку мовленнєвих навичок, для самоконтролю.

Процедура дослідження

У дослідженні беруть участь три особи: досліджуваний, його напарник і експериментатор-спостерігач. Досліджуваному пропонують поговорити з партнером на будь-яку вільну тему. Отримавши згоду, розмову можна записати на магнітофон. Якщо згоди немає, то експериментатор користується відкритим невиключеним спостереженням. Слухаючи розмову, він має фіксувати на одному боці аркуша ліворуч – кількість всіх речень, а праворуч – кількість речень, у яких досліджуваний говорив про себе та своїх близьких, а також про тварин і предмети, підкреслюючи приналежність їх власній персоні. Намагання людини говорити про себе називається еготизмом. Прикладом речень, які відображають еготизм, можуть бути такі: "Я людина вольова", "Мені не подобаються фільми з сюжетами насильства", "Моя мати мене про це попереджала", "Мій кіт учора впіймав горобця", "У мене в кімнаті завжди порядок" та ін.

Процедуру дослідження можна закінчити, коли загальна кількість речень буде не менш сотні.

Опрацювання результатів

Мета – одержання коефіцієнта еготизма. Коефіцієнт позначається K_e . Показником еготизму є речення, в яких досліджуваний намагається говорити сам про себе.

Коефіцієнт еготизма одчислюється за формулою:

$$K_e = \frac{C_e}{C_3}$$

де C_3 – загальна кількість речень, за час бесіди з партнером;

C_e – кількість речень еготического характеру.

Аналіз результатів

Отриманий коефіцієнт еготизму, визначаючи його рівень, інтерпретують за допомогою таких орієнтовних шкал:

$0,41 < K_e < 1$ – високий рівень еготизму;

$0,11 < K_e < 0,40$ – середній рівень еготизму;

$K_e < 0,10$ – низький рівень еготизму.

Еготизм є мовленєвим проявом егоцентризму особистості. Високий рівень еготизму засвідчує заклопотаність власною персоною, рефлексивність дій та рис характеру і звернення уваги на власне “Его”. Оскільки еготизм послаблює увагу до співрозмовника, то він заважає спілкуванню, робить його неефективним. Низький рівень еготизму також не завжди вказує на інтерес до співрозмовника, він може збігатися зі слабким зацікавленням змістом бесіди. Під час аналізу результатів бажано зіставити їх із темою, обраною для бесіди, зі ставленням співрозмовників один до одного. Важливо визначити, чи є еготизм феноменом, спровокованим конкретною ситуацією, чи він є проявом егоцентричної спрямованості особистості.

З а в д а н н я 4. Дослідження розвитку мовлення молодшого школяра (за описом Л.Г. Терлецької)

<i>Мета дослідження</i>	<i>Матеріали та обладнання</i>	<i>Інструкція досліджуваному</i>
визначити індивідуальні особливості у вияві літературної творчості – методика “ Придумай казку”.	набір слів, папір, ручка.	Придумайте казку із даними словами (пропонується набір слів).

Процедура проведення.

Дослідження проводиться як з однією особою, так із невеликою групою. Дітям пропонується завдання придумати казку із заданими словами (наприклад, *дівчинка, ліс, метелик, річка, кошик*).

Опрацювання результатів: Підраховується загальна кількість слів та речень у казці:

від 181 до 40 слів та 21 – 6 речень – високий рівень творчості;

від 39 до 16 слів та 5-3 речення – середній рівень;

від 15 та 2 речень – низький рівень.

Установлюється також рівень оригінальності у загальній кількості вигаданих дітьми казок.

Високий рівень оригінальності – 3 бали – сюжет не повторювався, був складним, відмічалися елементи фантазії, образного та абстрактного мислення.

Середній рівень оригінальності – 2 бали – сюжет повторювався 2–3 рази, в основному використані аналогії інших казок та приєднання названих слів до сюжету.

Низький рівень оригінальності – 1 бал – сюжет казки зустрічався 4 та більше разів.

Запитання та завдання для самоперевірки

1. Що таке мова та мовлення: сутність, визначення, характеристика, функції.
2. Розкрийте відмінність мовлення від мови. Значення мов та мовлення в житті людини.
3. Види мовлення, класифікаційні основи поділу, їх призначення.
4. Слово як поняття. Скорочене, згорнуте та розгорнуте мовлення, їх психологічні особливості.
5. Які ви знаєте розлади мовлення?
6. Як пов'язане порушення мови з загальним розвитком особистості?

Література:

Дрозденко К.С. Загальна психологія в таблицях і схемах: Навч. посібник / К.С.Дрозденко. – К. : ВД «Професіонал», 2004. – С. 130–137.

Лабораторные занятия по общей психологии: Методолог. рекомендации для студ. 1 курса / Сост. И.Ю. Шуранова. – Кировоград : КГПИ, 1988. – С.29.

Лурия А.Р. Язык и сознание / А.Р. Лурия. – М, 1979.

Методики психодіагностики в учебно-воспитательном процессе. – М. : ИКА «Москва». – 1990. – С. 49.

Організація психологічного консультування у середній школі : Метод. рекомендації для шкільних психологів і вихователів /Укл. : П.В. Лушин, Н.О. Головань, Т.Ф. Цигульська та ін. – Кіровоград : КДПІ, 1991. – С. 12–18.

Пашукова Т.І., Допіра А.І., Дьяконов Г.В. Практикум із загальної психології / За ред. Т.І. Пашукова, А.І. Допіра, Г.В. Дьяконов. – К. : Т-во «Знання», КОО, 2000. – С. 71–75.

Практикум по общей и экспериментальной психологии /Под ред. А.А. Крылова, А.Л. Маничева. – [2 – е изд., доп. и перераб.]. – С.Пб. : Питер, 2005. – С.186–202.

Практические занятия по психологии /Сост. : Н.Б. Берхин и С.Ф. Спичак / Под ред. А.В. Петровского. – М. : Просвещение, 1972. – С. 52.

Рудестам К. Групповая психотерапия. Психокоррекционные группы : теория и практика /[Пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1990. – С. 145–149.

Семиченко В.А. Психологія мовлення: Навч. посібник / – К. : «Магістр-S», 1998. – 112 с.

Т е м а 8. У я в а. Дослідження індивідуальних властивостей уяви.

Інформаційно-теоретичний блок. Уява – форма психічного відображення, яка створює образи на основі раніше сформованих уявлень. Уява виконує функції програмування і прогнозування діяльності суб'єкта через створення моделі кінцевого або проміжного її продукту. Це можливо завдяки передбаченню засобів і результатів предметної діяльності. Уява необхідна для складання програм поведінки людини в умовах невизначеності ситуації, для продукування образів, які заміщують реальну діяльність, і для створення уявлень, що відповідають описам об'єктів чи їхніх окремих властивостей. Цей процес притаманний лише людині. На думку А. Ейнштейна, уява важливіша за знання, бо вони обмежені. Уява ж відіграє велику роль в перетворенні об'єктивного світу. Процес уяви нерозривно пов'язане зі всіма психічними процесами та станами людини. Уява, як і відчуття, сприймання, пам'ять, мислення є пізнавальними процесами. Проте пам'ять відрізняється від звичайного відтворення. Відчуття і сприймання дають людині основу для створення образів уяви в результаті їхнього перетворення і перекомбінування. Чим різноманітніші сприймання людини, тим яскравішими і повнішими є створені нею образи уяви.

Перетворення образів уявлень здійснюється в будь-якій репрезентативній системі психіки способами аглютинації, акцентування, типізації, схематизації й ін.

Таким чином, уява – це не просто різновид психічного відображення, а психологічне конструювання властивостей предметів, явищ, відносин.

Уява розподіляється на види (рис.4), та має такі властивості: сила або яскравість, продуктивність і оригінальність.

Для дослідження уяви особистості було виконане такі завдання: «Дослідження продуктивності уяви», «Дослідження індивідуальних особливостей уяви», «Дослідження творчої уяви», «Дослідження індивідуальних відмінностей відтворюючої уяви».

Рис. 4. Види уяви (за К.С. Дрозденко)

Психологічний практикум

З а в д а н н я 1. Дослідження продуктивності уяви (за описом Т.І. Пашукової, А.І. Допіри, Г.В. Дьяконова)

<i>Мета дослідження</i>	<i>Матеріал та обладнання</i>	<i>Інструкція досліджуваному</i>
визначити рівень продуктивності уяви.	набір чорно-білих фотографій тесту Роршаха розміром 9x12 см, папір і ручка для запису.	Подивиться на цю картинку і скажіть, що тут зображено? На що це схоже, що це могло б бути? Картинку Ви можете розглядати з різних боків, змінюючи її положення.

Процедура дослідження

Дане дослідження можна проводити як з групою (5–7 осіб), так із однією особою. Досліджуваному послідовно пред'являють фотографії з набору тесту Роршаха і пропонують дати якнайбільше тлумачень зображеного. Час і кількість тлумачень кожної картинки-фотографії не обмежується. Процедура тлумачення закінчується після того, коли досліджуваний уже не може більше побачити і сказати щось нове, починає повторюватися або сам відмовляється від наполегливих прохань експериментатора побачити щось подібне на що-небудь.

Якщо досліджуваний під час дослідження намагається знайти "правильну" відповідь, то йому слід підказати, що відповіді можуть бути різними, а важливим є його власне бачення зображеного як у цілому, так і в деталях. У ході дослідження експериментатор фіксує всі асоціації досліджуваного та час інтерпретації кожної картинки-фотографії в протоколі вільної форми.

Опрацювання результатів

Мета – отримання індексу продуктивності як кількісної характеристики і показника активності уяви. З цією метою підраховується загальна кількість асоціацій, котрі виникли в досліджуваного під час тлумачення всіх картинок-фотографій, і ділиться на число пред'явлених. Картинку №5 з набору бажано вилучити, тому що число асоціацій за нею у досліджуваних, як правило, менше статистично значимого.

Коефіцієнт продуктивності можна виразити такою формулою:

$$P = \frac{E}{n} ,$$

де P – коефіцієнт продуктивності уяви;

E – сума асоціацій по картинках набору;

n – кількість фотографій з набору, які досліджуваний описував в даному досліді.

Аналіз результатів

Рівень продуктивності уяви визначають за допомогою шкали, наведеної в таблиці (табл. 30).

Таблиця 30

Рівень продуктивності уяви

П	Рівень продуктивності уяви
0–2	Низький
3–9	Середній
10–12	Високий
13 та більше	Дуже високий

Продуктивність уяви характеризує активність асоціативного процесу уявлення, що являє собою зв'язок зовнішнього стимулюючого матеріалу і психологічних образів пам'яті, змінених уявою під час пошуку відповідей на запитання: "На що це схоже? Що це могло б бути?"

Під час аналізу результатів слід звернути увагу на те, в якій мірі досліджуваний був зацікавлений дослідженням. Іноді, внаслідок небажання тестуватися або тому, що картинки реципієнтові "не сподобалися", рівень продуктивності уяви знижується. Окрім показників продуктивності уяви, в разі потреби використовують такі формальні характеристики, як переважання деталей зображеного чи опис картинок-фотографій в цілому. Ці особливості пов'язані з розвитком мислення і станом особистісної сфери. "Бачення" людських постатей або, навпаки, предметів відображає спрямованість сприймання суб'єкта. Фантастичні уявлення щодо підземного царства, кентаврів тощо можна розглядати як схильність до міфологічного, пралогічного мислення та уяви.

В осіб з дуже високим рівнем продуктивності уяви і з оригінальністю тлумачень картинок-фотографій можливі здібності або нахили до живопису та художньої творчості. Особливу увагу психолог-викладач має звернути на

відповіді досліджуваних, котрі майже у всіх картинках-фотографіях бачили образи, що відповідають білим просторам, дуже часто називали асоціації з димом, хмарою тощо, а також на тих, хто виявився “несинтетичним” і всюди реагував на дрібні деталі зображення. У цьому разі студентам-досліджуваним треба організувати спеціальну психодіагностику і, можливо, надати психологічну допомогу.

З а в д а н н я 2. Дослідження індивідуальних особливостей уяви (за описом Т.І. Пашукової, А.І. Допіри, Г.В. Дьяконова)

<i>Мета дослідження</i>	<i>Матеріал і обладнання</i>	<i>Інструкція досліджуваному</i>
визначити рівень складності уяви, ступінь фіксованості уявлень, гнучкість або ригідність уяви і ступеня її стереотипності чи оригінальність.	три аркуші паперу розміром 10x16 см без кліток чи ліній, олівець і секундомір. На першому аркуші посередині зображено контур кола діаметром 2,5 см; на другому – також посередині зображено контур рівнобічного трикутника з довжиною боку – 2,5 см; на третьому – контур квадрата з довжиною сторони 2,5 см.	Використовуючи зображений на цьому аркуші контур геометричної фігури, зробіть малюнок. Якість малювання значення не має. Спосіб використання контуру застосовуйте на свій розсуд. За сигналом "Стоп!" малювання припиніть.

Процедура дослідження

Даний дослід проводять з однією особою, або з групою. Краще, щоб група була невеликою, до 15 чоловік. У другому разі експериментаторові слід пильнувати, щоб ніхто з досліджуваних до кінця тестування не розмовляв і не показував свої малюнки іншим.

Тестування проводиться у три етапи. На першому етапі досліджуваному дають листок із зображеним на ньому контуром кола, на другому – трикутника й на третьому – квадрата. Кожному етапу дослідження передуює зачитування інструкції.

Час малювання, який має дорівнювати одній хвилині, на кожному етапі експериментатор визначає за допомогою секундоміра.

Після закінчення тестування досліджуваного просять зробити самозвіт і для чого запитують: "Чи сподобалося Вам завдання? Які почуття виникали у Вас під час його виконання?"

Опрацювання результатів

Визначення рівнів розвитку уяви, ступеня фіксованості уявлень, гнучкості чи ригідності, а також оригінальності або стереотипності проводяться через зіставлення змісту й аналізу всіх трьох малюнків.

Визначення рівня складності уяви

Складність уяви констатується за найбільш складним із трьох малюнків. Можна користуватися шкалою, яка дає можливість установлювати п'ять рівнів складності (див.рис.5 а).

Перший рівень: контур геометричної фігури використовується як основна деталь малюнка, сам малюнок простий, без доповнень, і є однією фігурою.

Другий рівень: контур використано як основну деталь, але сам малюнок має додаткові частини.

Третій рівень: контур використано як основну деталь, а малюнок має певний сюжет, при цьому можуть вводиться додаткові деталі.

Четвертий рівень: контур геометричної фігури залишається і далі основною деталлю, проте малюнок – це вже складний сюжет з доповненням фігурок і деталей.

П'ятий рівень: малюнок має складний сюжет, в якому контур геометричної фігури використано як одну з деталей.

Визначення гнучкості уяви і ступеня фіксованості образів уявлень

Гнучкість уяви залежить від фіксованості уявлень. Ступінь фіксованості образів визначають за кількістю малюнків, які мають такий самий сюжет (див. рис. 5 б).

Уява буде *гнучкою*, коли фіксованість образів в уявленні не відбивається в малюнках, тобто всі малюнки виконано на різних сюжетах і вони

охоплюють як внутрішню, так і зовнішню частини контуру геометричної фігури.

Фіксованість уявлень *слабка* і гнучкість уяви середня, якщо два малюнки мають однаковий сюжет.

Сильна фіксованість образів в уявленні та негнучкість або *ригідність* уяви характеризуються за малюнками з однаковим сюжетом. Якщо всі малюнки мають такий самий сюжет, незалежно від рівня їхньої складності, – це ригідна уява.

Ригідність уяви може спостерігатися і тоді, коли є слабкою фіксація образів в уявленні, але малюнки виконано виключно в середині контурів геометричної фігури. У цьому разі увага досліджуваного фіксується на внутрішньому просторі контуру.

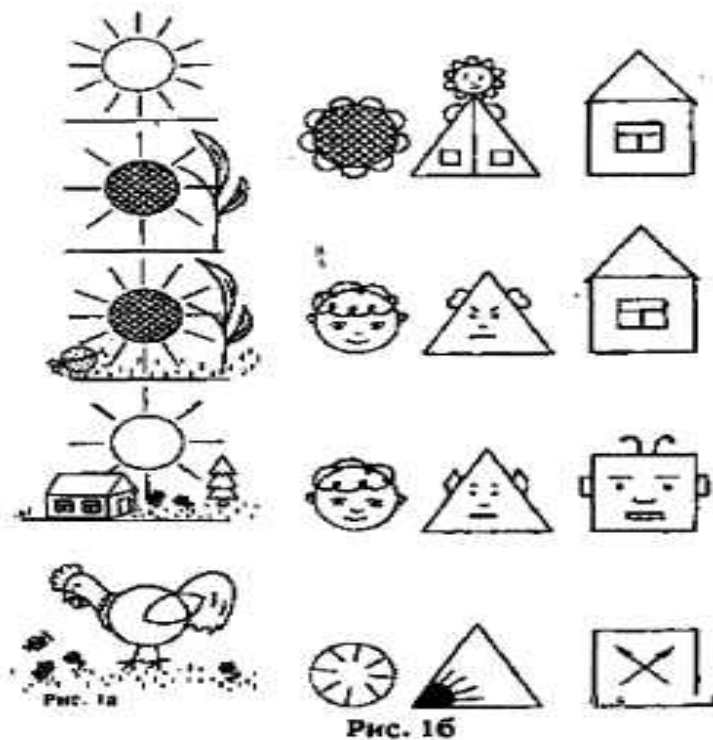

Рис.5а – рівні складності уяви. Рис. 5б – різні ступені фіксованості уяви.

Рис.5 Рівні складності та ступеню фіксованості уяви

Визначення ступеня стереотипності уяви

Стереотипність визначається за змістом малюнків. Якщо зміст малюнків типовий, то уява, як і сам малюнок, вважається стереотипною, якщо ж зміст не типовий, оригінальний – то творчою.

До *типових малюнків* належать малюнки з такими сюжетами:

- з *контуром кола*: сонце, квітка, людина, обличчя людини, голова зайця, циферблат або годинник, колесо, глобус, снігова баба;
- з *контуром трикутника*: трикутник і призма, будинок і дах, піраміда, людина із головою-трикутником чи з таким же тулубом, лист, дорожній знак;
- з *контуром квадрата*: людина із квадратною головою чи з таким же тулубом, робот, телевізор, будинок, вікно, акваріум, серветка, лист.

Ступінь стереотипності можна диференціювати за рівнями.

Високий ступінь стереотипності констатується тоді, коли всі малюнки мають типовий сюжет.

Малюнок вважається *оригінальним*, а уява творчою, коли відсутня стереотипність, коли всі малюнки виконані на нетипові сюжети.

Аналіз результатів

Одержані результати важливо співвіднести з тим, наскільки досліджуваний захоплювався процесом дослідження та з його установками. З цією метою використовують дані самозвіту.

У першу чергу, слід звернути увагу на тих, хто має ригідність уяви. Вона може бути наслідком пережитих стресів і афектів. Дуже часто, хоча і не завжди, люди, котрі всі малюнки розміщують тільки всередині контурів геометричних фігур, мають деякі психічні захворювання. Малюнки таких досліджуваних не обговорюються у групі. Викладач-психолог бере таких осіб на облік і рекомендує їм звернутися спочатку в психологічну службу вузу для спеціального психодіагностического дослідження. При цьому потрібно скористатися яким-небудь приводом, щоб не травмувати психіку студента передбачуваним діагнозом.

Особи з п'ятим рівнем складності уяви, з якісним виконанням малюнків, в яких немає стереотипності, здебільшого здатні до художньої діяльності (графіка, живопис, скульптура тощо). Ті, що мають нахили до технічних наук, до креслення або логіки і філософії, можуть зображувати певні абстракції або геометричні фігури. На відміну від них, особи з гуманітарною спрямованістю люблять сюжети, пов'язані з різноманітною діяльністю, малюють людей, їхні обличчя чи антропоморфні предмети.

Під час обговорення результатів тестування й складанні рекомендацій необхідно поставити умови, що сприяють подоланню стереотипності, розвитку творчості і визначити завдання для тренування гнучкості процесу уяви.

З а в д а н н я 3. Дослідження творчої уяви

Мета дослідження	Матеріали та обладнання	Інструкція досліджуваному
оцінка особливостей творчої уяви.	бланк із трьома надрукованими словами, наприклад: <i>капелюх, дорога, дощ</i> ; стандартні аркуші паперу, ручка, секундомір.	Прочитайте слова, що написані на бланку, і складіть з них якомога більшу кількість речень, причому в кожне речення мають входити всі три слова. Складені речення записуйте на аркуші паперу. На виконання завдання Вам дається 10 хвилин.

Творча уява має бути включена в творчу діяльність людини та продукувати нові, оригінальні образи. Цінність творчої уяви оцінюється близькістю до об'єктивної реальності та оригінальністю образів. Не дотримання цих умов призводить до творчої безплідності уяви.

Процедура дослідження.

Даний дослід можна проводити з однією особою або із групою до 11 осіб, але всім досліджуваним потрібно зручно сидіти, а умови їхньої праці мають забезпечити самостійність виконання завдання.

Перед початком досліду кожен учасник отримує бланк з надрукованими на ньому трьома словами. Бланки можна роздати в конвертах або покласти на стіл перед досліджуваними зворотнім боком, щоб до інструктажу вони не читали надрукованих на них слів. Перед тестуванням групи видаються однакові бланки кожному для можливого спрощення подальшого аналізу і порівняння. У процесі дослідження пропонується упродовж 10 хвилин скласти з трьох слів якомога більшу кількість речень.

У процесі дослідження експериментатор фіксує час і через 10 хвилин подає команду: “Стоп! Роботу закінчити!”

Опрацювання результатів

Показниками творчості в даному досліді є:

- величина балів за оригінальне та найдотепніше речення;
- сума балів за всі речення, придумані за 10 хвилин.

Ці показники встановлюються за допомогою шкали оцінки творчості (табл. 31):

Таблиця 31

Шкала оцінки творчості

Шкала	Характеристика складеного речення	Оцінка речення в балах
А	У реченні використано всі три слова в дотепній оригінальній комбінації	6 балів
Б	У реченні використано всі три слова без особливої дотепності, але в оригінальній комбінації	5 балів
В	У реченні використано всі три слова у звичайній комбінації	4 бала
Г	Задані три слова використано в менш необхідній, але в логічно допустимій комбінації	3 бала
Д	Правильно використано лише два слова, а третє використано з натяжкою через чисто словесний зв'язок	2,5 бала
Е	Правильно використано тільки два слова, а третє штучно введено в речення	1 бал
Э	Досліджуваний правильно зрозумів завдання, але він формально поєднує всі три слова, або використовує їх із спотвореннями	0,5 бала
Ж	Речення являє собою беззмістовне поєднання всіх трьох слів	0 балів

Якщо досліджуваний придумав дуже схожі одне на одне речення з повторенням тем, то друге та всі наступні речення цього типу оцінюються половиною початкового балу. Під час підрахунку даних доречно заносити їх в таблицю результатів (табл. 32).

Таблиця 32

Таблиця результатів

№ речення	Оцінка речення в балах
1	
2	
3	
... і т.д.	
Сума балів	

Якісна характеристика творчості, яка визначається за кількістю балів, отриманих за дотепне та оригінальне речення, відповідає максимальній оцінці якого-небудь із складених досліджуваним речень. Ця оцінка не перевищує 6 і вказує на розвинуту творчість чи на оригінальність. Якщо оцінка даного показника становить 4–5 балів, то прояв творчості слід вважати середнім. Нарешті, якщо ця оцінка становить 2 або 1, то це низький показник творчості або намір досліджуваного діяти аналогічно, що поставить експериментатора перед дилемою:

Другий показник – це сума балів. Він дає сенс для аналізу і інтерпретації результатів тільки тоді, коли порівнюється робота кількох осіб, що можливо при довірливих стосунках у групах. У кого більша сума балів, у того більша продуктивність творчої діяльності.

Творча уява передбачає створення образу, предмета, ознаки, які не мають аналогів. У даному разі – це створення речень без зразка. Студенти-філологи і студенти природничих факультетів відрізняються досвідом роботи

з лінгвістичним матеріалом, і це теж слід враховувати. Окрім того, одержаний показник творчості засвідчує суб'єктивну новизну результатів, якщо вони нові чи оригінальні для самого досліджуваного.

З а в д а н н я 4. Дослідження індивідуальних відмінностей відтворюючої уяви

<i>Мета дослідження</i>	<i>Матеріали та обладнання</i>	<i>Інструкція досліджуваному</i>
визначити індивідуальні відмінності відтворюючої уяви за методикою Л.Г. Терлецької.	описи взяті із художньої літератури, із підручників історії, географії, кольорові олівці, папір для малювання.	Читаємо текст із художньої літератури. Слухати слід уважно, після чого необхідно буде уявити та намалювати об'єкти, про які йшлося в описі.

Репродуктивна (відтворююча) уява – це процес створення людиною образів нових предметів і явищ на підставі опису, креслення, взірця, схеми, графічного чи музичного зображення тощо.

Процедура проведення.

Психолог зачитує один раз або пропонує дитині прочитати уривок тексту.

Наприклад, для 3–4 класу пропонується такий текст:

“ Широкою долиною між двома рядками розложистих гір тихо тече по Васильківщині невеличка річка – Роставиця. Серед долини зеленіють розкішні густі та високі верби, там ніби потонуло в вербах село Вербівка. Між вербами дуже виразно і ясно блищить проти сонця висока біла церква з трьома банями, а коло неї невеличка дзвінниця, наче заплуталася в зеленому гіллі старих груш. Подекуди з – поміж верб та садків виринають покрівлі високих клунь”. Психолог пропонує дитині уявити та намалювати об'єкти, про які йшлося в описі. Після виконання завдання досліджуваному дозволяється ще раз уважно прочитати опис та зробити доповнення в малюнках (Таких завдань може бути або одне, або більше. Крім того, вони можуть бути або вербальними, або зображальними тощо).

Опрацювання результатів:

В результаті підраховується кількість пропущених об'єктів, помилки, які були допущені в їх зображенні. Усього об'єктів 10. Відтворення 10–8 об'єктів свідчить про високий рівень уяви, 7–5 – середній рівень, 4 і менше – про низький рівень уяви.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Що таке уява особистості?
2. Який є взаємозв'язок між уявою та загальною спрямованістю особистості?
3. Відслідкуйте взаємозв'язок між уявою та іншими пізнавальними процесами.
4. Що таке творча уява?
5. Назвіть етапи розвитку творчої уяви та надайте їхню характеристику.
6. Що таке креативність?
7. Що таке мрія і яка її роль у життєдіяльності людини?
8. Як створюються образи уяви?

Література:

Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте / Л.С. Выготский. – М. : «Просвещение». – 1967.

Дрозденко К.С. Загальна психологія в таблицях і схемах: Навч. посібник /К.С. Дрозденко. – К. : ВД «Професіонал», 2004. – С. 138–143.

Дьяченко О.М. О некоторых особенностях развития воображения у детей дошкольного возраста / О.М. Дьяченко, А.И. Кириллова // Вопросы психологии. – 1980. – №2. – С.107–114.

Методи психодіагностики підлітків : Навч. посібник з пропедагтичної практики для студ. пед. спеціальностей /За ред. О.Д. Кравченко, В.Ф. Моргуна. – Полтава, 1995. – С. 31–35.

Методы исследования межличностного восприятия: Спецпрактикум по социальной психологии / Под ред. Г.М. Андреевой, В.С. Агеева. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. –С.72–81.

Морозов А.В. Креативная педагогика и психология: Учеб. пособие / А.В. Морозов, Д.В. Чернилевский. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Академический Проект, 2004. – 560 с.

Практикум із загальної психології / Т.І. Пашукова, А.І. Допіра, Г.В.Дьяконов // За ред. Т.І. Пашукової. – К. : Т-во “Знання”, КОО, 2000. – С. 61–70.

Практикум по общей и экспериментальной психологии. /Под ред. А.А. Крылова , С.А. Маничева. – [2 - е изд., доп. и перераб.]. 1987. – СПб. : Питер, 2005. – С.79-83.

Практические занятия по психологии /Сост. : Н.Б. Берхин и С.Ф. Спичак /Под ред. А.В. Петровского. – М. : Просвещение, 1972. – С. 128–129.

Психологическая служба в педагогическом институте /П.В. Лушин, Н.А. Головань, Т.И. Пашукова и др // Под ред. П.В. Лушина. – Кировоград : КГПИ, 1993. – С.41–48

Психология познавательных процессов: Учеб.-метод. пособие для студ. фак-та мед. психологии /Сост. : В.А. Мадорский, Н.И. Мельниченко, Р.Ф. Ихсанов, Л.И. Мостовая. – Самара : СМИ, 1992. – С.60–61.

Розет И.М. Психология фантазии : Экспериментально-теоретическое исследование внутренних закономерностей продуктивной умственной деятельности. – Минск : Изд-во БГУ, 1977. – С.86–92. Терлецька Л.Г. Психодіагностика мислення молодшого школяра: Наук.-метод. рекомендації для практич. психологів системи освіти / Л.Г. Терлецька. – К. : «Навч. посіб.», 1998. – Вип. 2. – 24 с.

М о д у л ь ІІІ. Дослідження регулятивних процесів особистості

- Дослідження емоцій і почуттів особистості
- Дослідження вольових дій особистості

Т е м а 9. Дослідження емоцій і почуттів особистості

Емоції і почуття – це психічні форми переживання людини (табл. 33).

Таблиця 33

Поняття про чуття та емоції (за К.С. Дрозденко)

<i>Емоції</i>	<i>Почуття</i>
Реакції, які викликаються певними епізодичними впливами або внутрішніми станами організму	Стійке емоційне ставлення до різних боків оточуючої дійсності
Емоції – відображення ситуаційного станам людини до певних об'єктів	Пов'язані з задоволенням вищих духовних потреб, виникли і розвинулись в умовах суспільного буття
Це прості переживання, пов'язані з задоволенням або незадоволенням органічних потреб у їжі, питті, свіжому повітрі, захисті від холоду тощо	Почуття, пов'язані з потребами, які виникли в ході історичного розвитку. Виникнення почуттів обумовлене суспільним буттям людини
Емоція – це є робота інстинкту	А почуття пов'язане з діяльністю великих півкуль, з верхнім відділом мозку, з другою сигнальною системою

Інформаційно-теоретичний блок. У сфері емоційного життя почуття і емоції людини тісно пов'язані між собою. Вони виявляють ставлення особистості до світу, до самого себе і виконують сигнальну, оцінну й регулятивну функції.

Виділяють такі види почуттів: залежно від сфери діяльності – моральні, інтелектуальні, естетичні, практичні; від ступеня узагальнення – конкретні, узагальнені, абстрактні. Залежно від особливостей целепокладання і зв'язків з пізнавальними процесами виділяються такі форми психічних переживань, як: емоції, афекти, настрої, стреси, пристрасті, фрустрації.

До основних емоційних станів можна віднести: інтерес, радість, страждання, гнів, образливість, презирство, страх, сором, здивування. Емоції виражають оцінне ставлення до умов життєдіяльності та подій і розрізняються ступенем усвідомленості. Вони мають кількісні і якісні характеристики: інтенсивність, тривалість, знак і модальність.

Почуття як одна з основних форм переживань відрізняються відносною стійкістю. Почуття пов'язані не тільки з потребами, а й зі знанням людини і визначають спрямованість особистості.

У даному розділі представлені методики дослідження настроїв, ситуативної і особистісної тривожності, емоційного відгуку на переживання інших та залежності продуктивності запам'ятовування від почуттів.

Психологічний практикум

З а в д а н н я 1. Дослідження настроїв (за описом Т.І. Папукової, А.І. Допіри, Г.В. Дьяконова)

<i>Мета дослідження</i>	<i>Матеріал і встаткування</i>	<i>Інструкція досліджуваному</i>
діагностика настрою як емоційного стану особистості.	шкала кольорового діапазону настроїв, набір з 8 кольорів, запропонований А.М. Лутошкіним, у який входять: червоний, оранжевий, жовтий, зелений, блакитний, фіолетовий, чорний і білий кольори. Комплект кольорів складається із кольорового паперу у формі квадратів розміром 3х3 см.	Подивіться на шкалу кольорового діапазону настроїв. Орієнтуючись на позначення кольорів цієї шкали, виберіть із свого кольорового набору той колір, що відповідає Вашому настрою сьогодні.

Настрій – загальний відносно стійкий емоційний стан людини, що характеризує її життєвий тонус упродовж певного часу.

Процедура дослідження

Дослід проводять за методикою “кольоропису” як з однією особою, так із групою до 16–20 осіб. У разі групового інструктажу кожний учасник має бути забезпечений набором кольорів, з якого потрібно вибрати той, що відповідає настрою.

Для визначення емоційного стану за допомогою кольору тим, хто бере участь у дослідженні, пропонується шкала кольорового діапазону настроїв і пояснюється принцип її використання.

Шкала кольорового діапазону настроїв: червоний – захоплене; оранжевий – радісне; жовтий – приємне; зелений – спокійний, урівноважений; блакитний – сумний; фіолетовий – тривожний; чорний – вкрай незадоволений; білий – важко сказати.

Діагностика настроїв може бути одноразовою, і тоді досить одного дня досліді. Однак, може бути, що поставлене завдання допоможе дослідити динаміку настроїв за деякий відрізок часу, тоді досліді повторюються щодня упродовж тижня, місяця або більше. Завдання дослідника та його помічника – фіксувати настрої, визначений досліджуваним у кольороматриці за допомогою кольорових олівців чи фломастерів. Оперативна кольороматриця настроїв учасників дослідження має такий вигляд (табл. 34). Настрої кожного учасника фіксується в клітинці на перехресті його номера або прізвища з днем, що відповідає даті дослідження.

Окрім фіксації у кольороматриці результатів самодіагностики настроїв учасників, дослідникові важливо вести щоденник спостережень.

Таблиця 34

Оперативна цвеноматриця настроїв

№ п/п	П.І.Б учасника дослідження	Дата дослідження (число і місяць)					
		1	2	3	4	5	і т.д.
1.	Анд-ков В.А.						
2.	Бон-ко В.М.						
3.	Ков-в О.Г.						
4.	І т.д.						

У щоденнику записують, відповідає чи ні самодіагністований настрій реальному, а також основні події дня, які могли вплинути на настрій, якщо вивчається їхня динаміка в групі студентів. Наприклад: майбутній іспит, результати контрольних робіт, святкові дні та ін.

Опрацювання результатів

Результати опрацювання в тому разі, якщо досліджується одночасно група учасників або проводиться багаторазове самодіагностування настроїв учасників.

Мета опрацювання результатів – підрахунок індивідуальних та групових показників настроїв.

Для отримання індивідуальних показників настроїв підраховують частоту кожного кольору, представленого у шкалі кольорового діапазону настроїв.

Щоб порівняти настрої всіх учасників дослідження, складають підсумкову кольороматрицю настроїв. У кольороматриці буквами або за допомогою замальовки відповідної кількості клітинок кольором, що означає настрій, фіксують кількість днів, коли був той чи інший настрій. При цьому починають із захопленого, потім – радісного, далі – з приємного і т.п. (див. табл. 35).

Аналіз результатів

Аналіз даних оперативної кольороматриці настрою можна проводити і щоденно, і в кінці кожного тижня, а також у кінці кожного місяця.

Щоденний аналіз даних кольороматриці співставляється з реальними життєвими подіями досліджуваного. Такий аналіз допомагає людині розібратися у причинах своїх хвилювань і є гарним засобом емоційного самоконтролю. При цьому важливо встановити ступінь адекватності емоційного реагування індивіда залежно від подій його життя.

Підсумкова кольороматриця настроїв

№ з/п	П.І.Б. учасника дослідження	Кількість днів					
		1	2	3	4	5	і т.д.
1	Ан–ов В.А.	<i>НАЗВА КОЛЬОРУ</i>					
2	Бон–ко В.М.						
3	Ков–в О.Г.						
4	і т.д.						

Загальна оцінка емоційного стану відповідає переважному настрою, що спостерігається за весь період дослідження, таким може бути тиждень, місяць і т.п. Ця оцінка передбачає можливість відхилень від норми в переживаннях, емоційних станах досліджуваного. До таких відхилень належать:

- дуже тривалий стан суму, тривоги, незадоволеності;
- невідповідність емоційних станів життєвим ситуаціям;
- надмірна, хронічна емоційна збудженість (у формі радісно-піднесеного настрою);
- різка полярність у тональності емоційних станів;
- тривала одноманітність емоційних станів.

У процесі аналізу важливо врахувати, що деякі хронічні захворювання людини: наприклад, гастрит, холецистит, виразкові хвороби, хвороби серця та ін. – дуже впливають на емоційний стан особистості, змінюючи життєвий тонус, активність і характер реакцій. До факторів, які дуже впливають на настрої людини, належать емоційно-психологічний клімат у сім'ї, в навчальній групі та стосунки з друзями і коханими.

З а в д а н н я 2. Дослідження тривожності

<i>Мета дослідження</i>	<i>Матеріали та влаштування</i>	<i>Інструкція досліджуваним</i>
оцінка рівня реактивної та особистісної тривожності.	бланк з надрукованими на обох сторінках шкалами самооцінювання та інструкціями, розробленими Ч.Д. Спілбергом та Ю.Л. Ханіним, ручка або олівець.	Вам будуть роздані бланки, у яких Ви надаєте відповіді на поставлені запитання.

Тривожність – індивідуально-психологічна особливість, яка виявляється у схильності людини до частого та інтенсивного переживання тривоги.

Процедура дослідження

Дослідження рівня тривожності в даний момент, тобто реактивної тривожності й особистісної, як стійкої характеристики людини, можна проводити методом самооцінювання як індивідуально, так і в групі. Дослідник роздає кожному учасникові бланк зі шкалами самооцінювання і пропонує відповісти згідно з інструкціями, на надруковані на обох сторінках бланка запитання. Він також нагадує, що відповідати слід самостійно, і в ході роботи пильнує за виконанням вимог. Якщо в когось виникають запитання, то можна ще раз звернути увагу на інструкцію і вказати, що на кожне запитання можливі чотири варіанти відповідей, які відрізняються за ступенем інтенсивності прояву вказаного в запитанні стану.

Опрацювання результатів

Завданням обробки результатів є отримання показників реактивної і особистісної тривожності.

Показник реактивної тривожності (РТ) підраховують за формулою:

$$РТ = \sum_1 + \sum_2 + 35,$$

Бланк для відповідей

РТ - лицьовий бік бланка

П.І.по батькові.					
Дата					
Інструкція		Прочитайте уважно кожне з наведених нижче речень і закресліть відповідну цифру праворуч залежно від того, яке у Вас самопочуття в цей момент. Над запитаннями довго не замислюйтесь, оскільки правильних або неправильних відповідей немає			
№	Зміст питання	Ні, це не так	Можливо, так	Правильно	Зовсім неправильно
1	Я спокійний	1	2	3	4
2	Мені ніщо не загрожує	1	2	3	4
3	Я напружений	1	2	3	4
4	Я відчуваю жаль	1	2	3	4
5	Я почуваюся вільно	1	2	3	4
6	Я прикро вражений	1	2	3	4
7	Мене хвилюють можливі невдачі	1	2	3	4
8	Я відчуваю, що відпочив	1	2	3	4
9	Я стривожений	1	2	3	4
10	Я відчуваю внутрішнє задоволення	1	2	3	4
11	Я впевнений у собі	1	2	3	4
12	Я нервую	1	2	3	4
13	Я не знаходжу собі місця	1	2	3	4
14	Я збентежений	1	2	3	4
15	Я не відчуваю скутості, напруженості	1	2	3	4
16	Я задоволений	1	2	3	4
17	Я стурбований	1	2	3	4
18	Я дуже збуджений і мені ніяково	1	2	3	4
19	Мені радісно	1	2	3	4
20	Мені приємно	1	2	3	4

ЛТ – зворотній бік бланка

Інструкція		Прочитайте уважно кожне з наведених нижче речень і закресліть відповідну цифру праворуч залежно від того, як Ви себе почуваєте частіше. Над запитаннями довго не замислюйтеся, тому що правильних або неправильних відповідей немає			
№з/п	Зміст питання	Майже ніколи	Інколи	Часто	Майже завжди
21	Я відчуваю задоволення	1	2	3	4
22	Я швидко втомлююся	1	2	3	4
23	Я легко можу заплакати	1	2	3	4
24	Я хотів би бути таким же щасливим, як і інші	1	2	3	4
25	Нерідко я програю тому, що не швидко приймаю рішення	1	2	3	4
26	Звичайно я відчуваю себе бадьорим	1	2	3	4
27	Я спокійний, холоднокровний, зібраний	1	2	3	4
28	Очікувані труднощі дуже тривожать мене	1	2	3	4
29	Я занадто переживаю через дрібниці	1	2	3	4
30	Я цілком щасливий	1	2	3	4
31	Я беру все близько до серця	1	2	3	4
32	Мені не вистачає впевненості в собі	1	2	3	4
33	Звичайно я почуваю себе безпечно	1	2	3	4
34	Я намагаюся уникати критичних ситуацій	1	2	3	4
35	У мене буває хандра	1	2	3	4
36	Я задоволений	1	2	3	4
37	Всякі дрібниці відволікають і хвилюють мене	1	2	3	4
38	Я дуже сильно переживаю свої розчарування, що потім довго не можу про них забути	1	2	3	4
39	Я врівноважена людина	1	2	3	4
40	Мене охоплює сильний неспокій, коли я думаю про свої справи	1	2	3	4

де \sum_1 – сума закреслених цифр за пунктами шкали: 3, 4, 6, 7, 9, 12, 13, 14, 17, 18; а \sum_2 – сума решти закреслених цифр на лицьовому боці бланка, тобто пунктів: 1, 2, 5, 8, 10, 11, 15, 16, 19, 20.

Показник особистісної тривожності (ОТ) визначається за формулою:

$$ОТ = \sum_3 + \sum_4 + 35,$$

де \sum_3 – сума закреслених цифр на бланку за пунктами шкали: 22, 23; 24, 25, 28, 29, 31, 32, 34, 35, 37, 38, 40; а \sum_4 – сума решти закреслених цифр на зворотному боці бланка, тобто цифр за пунктами 21, 26, 27, 30, 33, 36, 39.

Аналіз результатів

Реактивна чи ситуативна тривожність характеризується напруженістю, занепокоєнням, нервозністю. Якщо вона велика, то в людини порушується увага, а іноді і тонка координація рухів.

Особистісна тривожність – це стійкий стан. Вона характеризує схильність людини сприймати значну кількість ситуацій як загрозливі, реагувати на них станом тривоги. Дуже висока особистісна тривожність безпосередньо пов'язана з наявністю невропатичного конфлікту, з емоційними та нервовими зривами із психосоматичними захворюваннями. Тому повідомляти результати цього дослідження при сторонніх заборонено, а сам досліджуваний має довідатися про рівень тривожності в коректній формі. При цьому важливо в розмові з ним підкреслити, що тривожність не є споконвічно негативною рисою. Певний рівень тривожності – природна й обов'язкова особливість активної особистості. При цьому існує оптимальний для кожної людини рівень "корисної тривоги".

Оцінити рівень тривожності за допомогою показників реактивної та особистісної тривожності можна в такий спосіб:

- до 30 – низька тривожність;
- помірна тривожність;
- 46 та більше – висока тривожність.

На думку ряду авторів (Т.І. Пашукова, А.І. Допіра, Г.В. Дьяконов), тривожність у студентів вузів – досить розповсюджене явище. Значні відхилення від рівня помірної тривожності можуть означати, що в людини з'являється тривожність у ситуаціях оцінювання його компетенції. Тоді слід переглянути значимість даної ситуації і знайти для себе обґрунтування, яке зменшують її суб'єктивну значимість. Крім цього, слід перенести свою увагу і зробити акцент на осмисленні діяльності. Одним із напрямів у складанні пропозицій для даного випадку можуть стати: пошук вправ для саморегуляції, створення психологічної підтримки для формування почуття впевненості в успіху. Низька тривожність, на відміну від високої тривожності, вимагає уваги до мотивів діяльності та підвищеного почуття відповідальності. Рідко тривожність у показниках тесту може приховувати за собою захисний психологічний механізм витіснення реальної тривожності чи бажання "показати себе з кращо боку".

З а в д а н н я 3. Дослідження емоційного відгукування

<i>Мета дослідження</i>	<i>Матеріали та обладнання</i>	<i>Інструкція досліджуваному</i>
визначення рівня емпатичних тенденцій.	модифікований тест-опитувальник емпатичних тенденцій, розроблений А.Мехрабієном і Н.Епштейном, бланк для відповідей та ручка.	Тест містить 33-и твердження. Прочитайте і дайте відповіді, пригадуючи або передбачаючи, які почуття в подібних ситуаціях виникали чи могли б виникнути особисто у Вас. Якщо Ваші переживання, думки, реакції відповідають запропонованим у твердженні, то в бланку відповідей проти номера, що збігається з номером твердження, підкресліть відповідь "Так", а якщо вони інші, тобто не відповідають твердженню, то підкресліть відповідь "Ні".

Процедура дослідження

Дослідження за допомогою тесту-опросника емпатичних тенденцій можна проводити у груповому варіанті або пропонувати відповіді на нього одному досліджуваному (Т.І. Пашукова, А.І. Допіра, Г.В. Дьяконов).

Кожному учасникові дослідження видається тест-опитувальник, який містить 33 твердження, що відображають ті чи інші ситуації і викликають співчуття, співпереживання під час спілкування та взаємодії з людьми, з продуктами їхньої діяльності, з живою та неживою природою. Крім цього, кожен отримує бланк для відповідей з нумерацією відповідних опитувальнику тверджень і два варіанти можливих відповідей "Так" і "Ні". Бланки для відповідей бажано не підписувати, а пронумерувати, щоб потім визначити респондента, збільшивши при цьому його довіру.

Пам'ятайте: в опитувальнику немає "гарних" чи "поганих" відповідей. Не намагайтеся своїми відповідями створити приємне враження. Свою думку висловлюйте вільно і відверто, тільки в такому разі Ви отримаєте достовірні дані про свої психологічні особливості. Краще давати ту відповідь, яка першою спаде на думку. Кожне наступне твердження читайте після того, як дасте відповідь на попередні, старайтеся також не залишати наведені питання-твердження без відповіді. Якщо у Вас виникнуть які-небудь запитання, пов'язані із заповненням бланка, задайте їх експериментаторові перед тим, як почнете роботу над тестом-опросником.

Тест-опитувальник

1. Мені стає прикро, коли я бачу, що незнайома людина почуває себе серед людей самотньо.
2. Люди перебільшують здатність тварин розуміти і переживати.
3. Мені неприємно, коли люди не вміють стримуватися і відкрито проявляють свої почуття.
4. Мене дратує в нещасних людях те, що вони самі себе жаліють.
5. Коли хто-небудь поруч зі мною нервує, я теж починаю нервувати.
6. Я вважаю, що плакати від щастя нерозумно.

7. Я беру близько до серця проблеми своїх друзів.
8. Інколи пісні про любов викликають у мене сильні переживання.
9. Я дуже хвилююся, коли доводиться повідомляти людям неприємні для них звістки.
10. На мій настрій дуже впливають люди, які мене оточують.
11. Я вважаю іноземців "холодними" і байдужими.
12. Я хотів би одержати професію, пов'язану з людським спілкуванням.
13. Я не засмучуюся, коли мої друзі роблять необдумані вчинки.
14. Мені дуже подобається спостерігати, як люди приймають подарунки.
15. На мою думку, самотні люди похилого віку недобррозичливі.
16. Коли я бачу людину, яка плаче, то дуже засмучуюся.
17. Слухаючи деякі пісні, я відчуваюся інколи щасливою людиною.
18. Коли я читаю книжку (роман, оповідання тощо), то так переживаю, ніби все, про що читаю, відбувається в дійсності.
19. Коли я бачу, що з кимось погано поводяться, то завжди гніваюсь або переживаю, буваю незадоволеним.
20. Я можу не хвилюватися, навіть коли всі навколо хвилюються.
21. Якщо мій товариш або моя подруга починають обговорювати зі мною свої проблеми, я намагаюся перевести розмову на іншу тему.
22. Мені неприємно, якщо люди схлипують і плачуть, коли дивляться кінофільм.
23. Чужий сміх мене не заражає.
24. Коли я приймаю рішення, почуття інших людей на нього, як правило, не впливають.
25. Я втрачаю душевний спокій, якщо оточуючі чимсь пригнічені.
26. Я хвилююся, якщо бачу людей, які легко засмучуються через дрібниці.
27. Я дуже засмучуюся, коли бачу страждання тварин.
28. Безглуздо переживати те, що відбувається в кіно або про що читаєш у книжці.
29. Я дуже засмучуюся, коли бачу безпорадних людей літнього віку.

30. Чужі сльози викликають у мені роздратування, а не співчуття.
31. Я дуже переживаю, коли дивлюся фільм.
32. Я можу залишатися байдужим, коли всі інші переживають.
33. Маленькі діти плачуть без причин.

Опрацювання результатів

Мета – одержання індексу емпатійності (або емпатичних тенденцій) досліджуваного.

Щоб отримати індекс емпатійності, потрібно підрахувати кількість відповідей, що збігаються з таким "ключем" (табл. 36):

Таблиця 36

Ключ до одержання індексу емпатійності

Так	1	5	7	9	10	12	14	16	17	18	19	25	26	27	29	31
Ні	2	3	4	6	11	13	15	20	21	22	23	24	28	30	32	33

Отже, індекс емпатійності (*Ie*) є сумою, отриманою за запитаннями-твердженнями, що передбачають відповідь "Так", і – за запитаннями-твердженнями, якими передбачено відповідь "Ні". Для визначення рівня емпатичних тенденцій пропонується таблиця інтерпретації індексу *Ie* із урахуванням віку та статі респондентів(табл. 37).

Таблиця 37

Рівні емпатичних тенденцій

Стать	Рівні емпатичних тенденцій		
	Високий	Середній	Низький
Юнаки	33–25	24–17	16–8
Дівчата	33–29	28–22	21–12

Якщо індекс емпатійності виявився менш як запропонований для інтерпретації в таблиці, то досліджуваного слід попросити ще раз відповісти на запитання тесту, знову пояснивши умови його виконання. При повторному тестуванні важливо спостерігати за реакцією того, хто

відповідає, щоб переконатися в адекватності тестової діагностики. У разі повторення результату рівень емпатичних тенденцій вважають дуже низьким.

Аналіз результатів

Емоційна чутливість до хвилювання інших, яка в психології називається емпатією, належить до моральних почуттів. Емпатія у формі співчуття або переживання, чи то співрадість чи співсмуток, пов'язана з умінням людини "проникати" в почуттєвий світ інших. У різноманітних життєвих ситуаціях емоційний відгук залежить від адекватності сприйняття переживань людей і емоцій тварин, а також від уявлення про причини, які їх викликали. Така чутливість стає спонукальною силою, спрямованою на допомогу іншим. Тому під час аналізу результатів дослідження слід враховувати вплив соціокультурних традицій. Дуже часто юнаки в якійсь мірі приховують свої переживання і не завжди схильні їх рефлексувати, тому в таблиці для інтерпретації показників *Ie* рівні емпатичних тенденції в юнаків і дівчат розрізняються.

Розвиток емоційної чутливості залежить від багатьох факторів, серед яких: ступінь актуалізації потреб у добробуті інших людей, уміння правильно сприймати невербальну інформацію про стан людини або тварини за позою, мімікою, жестами, інтонацією голосу тощо, а також – від життєвого досвіду, від характеру виховання в сім'ї, школі.

Найбільш вірогідно, що емоційна чутливість визначається спрямованістю особистості, яка виражається емпатичними тенденціями.

У разі низького рівня емпатичних тенденцій важливо проаналізувати вже наведені фактори і продумати заходи, які дають можливість "розкріпачити" і розвинути емоційну чутливість потрібну в педагогічній діяльності майбутнього вчителя.

Слід звернути увага і на тих осіб, що мають високий рівень емпатичних тенденцій, тобто із коефіцієнтом 30–33, простежити особливості їхніх

стосунків з друзями по навчанню. Справа в тому, що емоційно чутливих людей можуть експлуатувати егоїстично виховані особи, котрі користуються їхньою добротою, створюючи цим самим основу для реалізації власної мети. Особливо часто це спостерігається в конкурентній взаємодії. Для емоційно чутливих людей важливо вміти відстояти себе в умовах зіткнення з індивідуалізмом, корисливістю інших людей. Потрібна програма вироблення прийомів емоційного захисту і диференційоване ставлення до суперників і співробітників.

З а в д а н н я 4. Дослідження залежності продуктивності запам'ятовування від почуттів

<i>Мета дослідження</i>	<i>Матеріали та обладнання</i>	<i>Інструкція досліджуваному</i>
встановити залежність продуктивності запам'ятовування від почуттів.	список 30 окремих слів (складених за методикою О.В.Неровні): 10 з них пов'язані з почуттям задоволення (+), 10 – з незадоволенням (-), а 10 – нейтральні (0) дивись таблицю:	Вам зараз зачитають слова. Після того, як слова прочитані, ви запишіть ті з них, які запам'ятали. Порядок запису не має значення. Після першого прослуховування Вам ще раз зачитають ці слова, а Ви маєте відзначити у себе кількість правильно відтворених слів, що пов'язані з почуттям задоволення, незадоволення та нейтральних.

Процедура проведення.

Дослід проводиться з групою. Експериментатор просить досліджуваних уважно слухати та запам'ятати ті слова, які він прочитає. Читає монотонно, повільно. Після того, як слова прочитані, досліджувані записують ті з них, які запам'ятали. Порядок запису не має значення. Після цього експериментатор читає ще раз слова, а досліджувані відзначають у себе кількість правильно відтворених слів, що пов'язані з почуттям задоволення, незадоволення та нейтральних (табл. 37).

Аналіз результатів. Перевіряючи одержані результати, експериментатор з'ясовує, чи впливають почуття на запам'ятовування, а якщо впливають, то як.

Таблиця 37

Слова для правильного відтворення

Набір слів	Ключ до визначення почуттів	Набір слів	Ключ до визначення почуттів	Набір слів	Ключ до визначення почуттів
Папір	0	Любов	+	Злодій	-
Лампа	0	Число	0	Літера	0
Стипендія	+	Мрія	+	Театр	+
Сум	-	Крейда	0	Бруд	-
Квітка	+	Поезія	+	Зошит	0
Танці	+	Гадюка	-	Зрада	-
Стінка	0	Війна	-	Олівець	0
Побачення	+	Будинок	0	Бійка	-
Екзамен	-	Ненависть	-	Поцілунок	+
Вікно	0	Торт	+	Хвороба	-

З а в д а н н я 5. Дослідження домінуючої емоції особистості

Мета дослідження	Матеріали та обладнання	Інструкція досліджуваному
Виявити домінуючі емоції особистості.	Текст-опитувальника, аркуш для відповідей, олівець.	Візьміть приготовлений для тестування аркуш для відповідей з нумерацією від 1 до 36. Дайте відповіді на питання, фіксуючи лише число балів за такими можливими варіантами: 5 балів – так; 4 бали – швидше так, чим ні; 3 бали – швидше ні, чим так; 1 бал – ні.

Хід виконання

1. Виконайте обстеження у відповідності до поданої інструкції:

Текст опитувальника:

1. Чи часто під впливом обставин ви говорите таке, про що потім жалкуєте?
2. Чи часто оточення дає вам зрозуміти, що ви нестримані та невірно себе поводите?
3. Чи притаманно вам вільно виражати свої почуття та емоції, навіть якщо це шкодить вашим стосункам з іншими людьми?
4. Чи правда, що ваше повсякденне життя сповнене цікавих подій?
5. Чи характерно для вас постійно захоплюватися чимось новим, цікавим, переживати почуття захоплення?
6. Чи вірно, що вам подобається діяльність різноманітна, з частими змінами, навіть, якщо вона в чомусь небезпечна?
7. Вам притаманно перебувати у гарному піднесеному настрої, аніж в похмурому та байдужному?
8. Чи правда, що ви часто даєте позитивні оцінки людям, яких мало знаєте?
9. Якщо обставини склались проти якого-небудь почину, чи часто ви вважаєте, що все одно варто ризикнути?
10. Чи вірно, що вас вважають людиною, яка легко захоплюється?
11. Ви любите відвідувати місця, в яких ніколи не були раніше?
12. Чи вірно, що все нове дуже часто захоплює вас?
13. Чи правда, що навіть тоді, коли ваші справи йдуть чудово і немає приводу для турбот, у вас все ж буває пригнічений настрій?
14. Чи часто ви відчуваєте, що втрачаєте надію домогтися чогось в житті?
15. Чи вірно, що навіть серед людей, ви відчуваєте себе самотнім?
16. Чи часто у вас буває почуття неприязні, відрази до всього оточуючого?
17. Чи бувають у вас такі періоди, коли цілі дні, тижні ви не можете ні за що взятися, так як не в змозі включитися у роботу?
18. Чи вірно, що часом вам здається, що ви ні на що не здатні?

19. Чи характерні для вас часті прояви гніву?
20. Чи часто вам говорять, що ви запальні?
21. Чи вірно, що ви легко втрачаєте терпіння з людьми?
22. Чи часто буває, що ви відчуваєте почуття презирства до деяких оточуючих вас людей?
23. Чи вірно, що ви проти того, щоб подавати милостиню?
24. Чи вірно, що коли люди поводяться нерозсудливо чи проявляють якісь свої слабкості, ви не можете відноситися до цього спокійно, і натомість, відчуваєте до них презирство?
25. Чи часто ви відчуваєте почуття раптового страху чи неспокою?
26. Чи часто буває щось таке, що лякає вас?
27. Чи часто ви відчуваєте, що вас щось тривожить?
28. Чи часто вам доводиться маскувати свою сором'язливість?
29. Чи правда, що вам складно розповідати щось великій групі людей чи виступати на зборах, семінарах?
30. Чи вірно, що коли вас критикують прилюдно, то це пригнічує вас?
31. Чи вірно, що без всякого приводу ви мучитеся, ніби зробили щось погане чи зле?
32. Чи вважаєте ви, що деякі ваші вчинки не можуть бути виправдані?
33. Чи виникає у вас передчуття, що на вас очікує якесь покарання, навіть якщо ви нічого поганого не зробили?
34. Чи притаманні вам докори сумління, коли ви знали про те, що хтось потребував допомоги, однак ви не захотіли чи не змогли допомогти?
35. Чи часто ви відчуваєте співчуття, коли бачите нещастя?
36. Чи правда, що вас дуже хвилює вигляд тварини, що страждає?

2. Обробіть результати за наведеними ключами, підрахувавши суму балів по вказаним номерам питань. Чим більша сума балів, тим більш виразною та притаманною вам є певна емоція.

Ключ до тесту.

№	Емоції	Номери питань
1.	Емоційна збудливість	1, 2, 3
2.	Інтерес (збудження)	4, 5, 6
3.	Радість	7, 8, 9
4.	Подив (здивування)	10, 11, 12
5.	Горе, страждання	13, 14, 15
6.	Відраза	16, 17, 18
7.	Гнів	19, 20, 21
8.	Зневага	22, 23, 24
9.	Страх	25, 26, 27
10.	Сором	28, 29, 30
11.	Провина	31, 32, 33
12.	Співчуття (співпереживання)	34, 35, 36

3. Проаналізуйте отримані результати, скориставшись описом досліджуваних емоцій:

Емоційна збудливість – це скоріш не емоція, а підґрунтя емоцій. Це загальна властивість, що характеризує силу, швидкість, інтенсивність емоційних реакцій. Це природні пускові механізми емоцій.

Інтерес (збудження) – це позитивний або негативний емоційний стан, що супроводжує когнітивну діяльність людини. На свідомому рівні детермінантами інтересу є новизна та зміна оточуючого середовища. Ця емоція сприяє інтелектуальній, естетичній та іншим творчим видам діяльностей.

Радість – це позитивна емоція, що пов'язана з задоволенням чи можливістю задовольнити актуальну потребу. Супроводжується короткочасним, задоволенням від оточення та всього світу. Має розслаблюючий вплив, що захищає людину від руйнівного впливу напруження.

Подив (здивування) – це емоційна реакція на раптові обставини, яка є досить швидкоплинною та проявляється специфічним виразом обличчя. В момент здивування відсутні думки, розумові процеси призупиняються. Ця емоція виконує функцію переводу нервової системи із стану, в якому вона знаходиться, до її пристосування до змін в оточенні.

Страждання (горе) – негативні емоції, що відображають стан, який виникає як реакція на втрату чи неможливість задовольнити актуальні життєві потреби. Джерелом страждання можуть бути біль, холод, голод, шум, розчарування, невдача тощо. Страждання може виникати при згадуванні або передбаченні умов, за яких воно виникало або мало виникнути.

Відраза – це негативна емоційна реакція, що викликається об'єктами (людьми, предметами, обставинами), при зіткненні з якими виникають суперечності ідеологічного, морального, естетичного, фізичного характеру. Це реакція на щось, що сприймається як погане, бридке, неприйнятне.

Гнів – негативна емоція, яка часто проявляється як афект. Причинами гніву є відчуття фізичної чи психологічної перешкоди на шляху до чогось. Переживання гніву характеризується високим рівнем напруженості, імпульсивності. Почуття впевненості в собі під час гніву значно вище, ніж під час будь-якої іншої негативної емоції.

Зневага – емоція пов'язана з почуттям переваги над кимсь або чимось, супроводжується впевненістю у своїй правоті, своїх думках та приниженні об'єкта зневаги.

Страх – негативна емоція, яка виникає при одержанні інформації про можливу реальну чи уявну загрозу життєвому благополуччю людини. Під час страху людина відчуває невпевненість, незахищеність, загрозу, напруженість. Інтенсивний страх є небезпечною емоцією, однак, він може бути попереджувальним сигналом щодо зміни поведінки людини.

Сором – негативна емоція, що виникає при усвідомленні невідповідності особистих думок, учинків, зовнішності, атрибутів очікуванням оточення або власним уявленням про них. Ця емоція найчастіше призводить до використання психологічних захистів – заперечення, придушення, проекції.

Провина – емоція, що виникає як результат усвідомлення розбіжностей поведінки, вчинків, думок однієї людини очікуванням,

вимогам, принципам іншої людини, суспільним ідеалам тощо. У виникненні емоції провини найсуттєвішу роль відіграє мислення.

Співчуття (співпереживання) – збагнення емоційного стану іншої людини та переживання тих же емоцій, які переживає ця людина на основі ототожнення з нею.

З а в д а н н я 6. Дослідження рівня екзаменаційної тривоги

<i>Мета дослідження</i>	<i>Матеріали та обладнання</i>	<i>Інструкція досліджуваному</i>
Визначити власний рівень екзаменаційної тривоги за допомогою .	Текст-опитувальник методики О.А.Прохорова “Діагностика екзаменаційної тривожності”, аркуш для відповідей, олівець.	Дайте відповіді на питання поданого нижче опитувальника. Прочитайте уважно кожне твердження та відмітьте той варіант відповіді, який найкраще узгоджується з Вашою думкою, відповідно до оцінної шкали: майже ніколи – 1 бал; інколи – 2 бали, часто – 3 бали; майже завжди – 4 бали. Не розмірковуйте довго над відповіддю, оскільки немає вірних чи невірних відповідей.

Хід виконання.

1.Здійсніть діагностування рівня екзаменаційної тривоги відповідно до поданої інструкції:

Текст опитувальника.

№	Твердження	Майже	Інколи	Часто	Майже завжди
1	Думки про те, що я не справлюсь, заважають мені зосередитися на завданні	1	2	3	4
2	Напередодні важливого іспиту я починаю Панікувати	1	2	3	4
3	Я відчуваю, як сильно б’ється моє серце, коли я здаю важливий іспит	1	2	3	4
4	Під час іспиту, я вже думаю про наслідки “провалу”	1	2	3	4

2. Обробіть отримані результати, підрахувавши загальну суму балів, що відповідає загальному рівню екзаменаційної тривоги. Окремо підрахуйте суму балів за питаннями 1, 4 – що характеризує рівень неспокою, суму балів за питаннями 2,3 – що характеризує рівень емоційності. Визначте загальний рівень екзаменаційної тривоги за загальною сумою балів: 12 - 16 балів - високий рівень; 7 – 11 балів – середній рівень; 4 – 6 балів - низький рівень екзаменаційної тривожності. Ступені прояву неспокою і емоційності визначте за сумою балів: більше 4 балів у кожному випадку свідчить про більш ніж середній рівень прояву станів.

3. Проаналізуйте власні результати на основі поданої нижче інтерпретації:

Екзаменаційна тривога – одна з форм прояву тривоги у навчанні. Багато студентів та учнів впадають в паніку (переймаються страхом, виявляють раптове замішання, розгубленість) з приводу здачі іспитів. Екзаменаційна тривога складається з двох компонентів: неспокою та емоційності.

Неспокій – це стан, викликаний думками про наслідки “провалу” іспиту.

До емоційного компоненту відносяться неприємні відчуття і фізіологічні реакції, які виникають в результаті стресу.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняттям «емоції» та «почуття»: сутність, природа визначення та характеристика.
2. Розкрийте значення емоцій в житті людини.
3. Перерахуйте основні функції емоцій?
4. Поясніть, чим відрізняються емоції від почуттів та сприймань.
5. Які види емоцій, почуттів ви знаєте? Дайте їх визначення.
6. Дайте характеристику основним емоційним станам?
7. Яка природа виникнення афекту?

4. Напишіть висновок, надаючи відповіді на питання: Яким є рівень екзаменаційної тривоги та її компонентів? Чи виникав у Вас такий стан в минулому? Чи з'являвся він у зв'язку з усіма іспитами чи якимось окремих? Чи вмієте Ви запобігати виникненню тривожного стану напередодні іспиту чи це для Вас неможливо? Які Ви маєте власні способи зниження емоційної напруги? Чи вважаєте Ви, що ретельна підготовка до іспитів та гарні знання навчального матеріалу можуть вплинути на Ваш психічний стан. Відповідь обґрунтуйте.

Література:

Дрозденко К.С. Загальна психологія в таблицях і схемах: Навч. посібник./ К.С. Дрозденко. – К. : ВД "Професіонал", 2004. – 158–171.

Елисеєв О.П. Конструктивна типологія і психодіагностика особистості / О.П. Елисеєв // Под ред. В.Н. Панферова. – Псков: Изд-во Псков. обл. ин-та усовершенствования учителей, 1994. – С.63—69.

Емоційний розвиток дитини /Упоряд. : С. Максименко, К. Максименко, О. Главник. – К. : Мікрос-СВС, 2003. – 112 с.

Лутошкин А.Н. Эмоциональные потенциалы коллектива /А.Н. Лутошкин. – М. : Педагогика, 1988. – С.104–119.

Лучшие психологические тесты для профотбора и профориентации: Описание и руководство к использованию / Отв. ред. А.Ф. Кудряшов. – Петрозаводск : Петроком, 1992. – С.41–45.

Методи психодіагностики підлітків: Навч. посіб. з пропедевтичної практики для студ. пед. спеціальностей / За ред. О.Д. Кравченко, В.Ф. Моргуна. – Полтава, 1995. – С. 39–51.

Методики психодіагностики в спорті : Учеб. пособие для студ. пед. ин-тов /Упоряд. В.Л. Морищук, Ю.М. Блудов, В.А. Плахтиенко, Л.К. Серова.[2-изд.]. – М. : Просвещение, 1990. – С. 215–216.

Методические рекомендации по диагностике эмоциональной отзывчивости у подростков и старшеклассников для учителей и студентов пединститутов / Сост. Т.И. Пашукова. – Кировоград : КГПИ, 1990. – С. 7–13.

Практикум із загальної психології / Т.І. Пашукова, А.І. Допіра, Г.В. Дьяконов // За ред. Т.І. Пашукової. – К. : Т-во “Знання”, КОО, 2000. – С. 79–88.

Практикум по общей и экспериментальной психологии. /Под ред. А.А. Крылова, А.Л. Маничева. [2 – е изд., доп. и перераб.]. – СПб. : Питер, – 2005. – С.206-221.

Розвиток пізнавальних процесів дитини / Упоряд. : С. Максименко, К. Максименко, О. Главник. – К. : Мікрос- СВС, 2003. – С. 80–81.

Семиченко В.А. Психология эмоций / В.А. Семиченко. – Луганск. 1996. – 67с.

Якобсон П.М. Психология чувств /П.М. Якобсон. – М. : Учпедгиз, 1958. – С. 15–17

Т е м а 10. Воля.

Інформаційно-теоретичний блок. Воля – це свідоме реагування людиною своєї поведінки і діяльності та їх психічного забезпечення для подолання різних перешкод. Вона здійснюється через довільні дії, які слід відрізнити від дій мимовільних, що мають імпульсивний характер, не усвідомлюється або недостатньо усвідомлюються, здійснюються без раніше поставленої мети і усвідомлення вольового напруження. Психологічним механізмом мимовільної зміни спонукання є зміна змісту дії. Тому за вольовими зусиллями стоїть особлива активність, що відбувається у внутрішньому плані свідомості, коли мобілізуються можливості людини. Воля реалізується у вигляді спонукальної і гальмуючої активності психіки. Завдяки вольовій регуляції, пізнавальні психічні процеси переводяться в розряд мимовільних і породжують зусилля, що допомагають людині здійснювати цілеспрямовану діяльність (Т.І. Пашукова). Воля виконує дві взаємопов'язані функції: спонукальну і гальмівну.

Вольова дія здійснюється у формі: стримування, додання чогось небажаного, що неможливо виконати; активації, спонукання до виконання чогось.

До вольових якостей особистості можна віднести такі: цілеспрямованість, принциповість, самостійність, ініціативність, витримку, рішучість, наполегливість, організованість, дисциплінованість, сміливість. Вольова регуляція пов'язана з певними змінами у свідомості, що залежить від таких компонентів особистості, як: світогляд, характер значеннєвої сфери, переконаність. Тому за критеріями діяльності виділяють вольові властивості (табл. 39). З різноманіття вольових властивостей ми вибрали у практикум дослідження з визначення суб'єктивного контролю, наполегливості й імпульсивності та дослідження вольової активності та вольового зусилля в розумовій діяльності.

Таблиця 39

Вольові властивості особистості (за К.С. Дрозденко)

Вольові якості	Етапи вольових дій				
	Мета і прагнення до її досягнення	Можливості і мотиви	Боротьба мотивів і вибір	Рішення	Здійснення рішень
Сильна воля	Чітке усвідомлення мети. Інтенсивне прагнення	Достатні	Обґрунтовано і швидко	Обґрунтоване інтенсивним рішенням	Стійке
Наполегливість	Віддалена мета. Інтенсивне прагнення		Нормальні		Дуже стійке
Впертість	Об'єктивно виправдані	Визначається не об'єктивним врахуванням всіх можливостей, а упередженою думкою		Необґрунтоване з інтенсивним прагненням	Стійке
Піддатливість	Легко змінюється	Керується думками інших осіб		Легко здійснюється	Різне
Навіюваність		Відсутні		Дається зовні	Різне
Рішучість	Чітке усвідомлення мети. Інтенсивне прагнення	Достатньо, інколи надмірно	Швидкий, але не завжди всебічний	Чітке і стійке	Стійке
Нерішучість	Також	Також	Тривалий і незавершений	Відсутнє або частково змінюється	Відсутнє
Слабовілля	Слабке прагнення	Достатньо або мало	Незавершений	Без прагнення до виконання	Нестійке

Практичне заняття

З а в д а н н я 1. Дослідження суб'єктивного контролю

<i>Мета дослідження</i>	<i>Матеріал та обладнання:</i>	<i>Інструкція досліджуваному</i>
визначити локус суб'єктивного контролю.	тест-опитувальник, розроблений Є.Ф.Бажиним та ін. на основі шкали локусу контролю Дж. Роттера, бланк для відповідей, ручка.	Запропонований Вам опитувальник містить 44 твердження. Прочитайте їх і дайте відповідь, чи згодні Ви з даним твердженням, або ні. Якщо згодні, то у бланку для відповідей перед відповідним номером поставте знак "+", якщо не

		згодні – знак "-". Пом'ятайте, що в тесті немає "правильних" і "неправильних" відповідей. Висловлюйтеся вільно та щиро. Кращою буде та відповідь, що першою прийшла Вам на думку".
--	--	--

Локус контролю – це характеристика вольової сфери людини, яка відображає її нахил приписувати відповідальність за результати своєї діяльності зовнішнім силам або власним здібностям і зусиллям. Приписування відповідальності за результати своєї діяльності зовнішнім силам називається екстернальним, або зовнішнім, локусом контролю, а приписування відповідальності власним здібностям і зусиллям – інтернальним, або внутрішнім, локусом контролю.

Процедура дослідження.

Методика дослідження допомагає порівняно швидко і ефективно визначити рівень сформованості суб'єктивного контролю як в однієї людини, так і у декількох осіб. Кожний досліджуваний має бути забезпечений індивідуальним текстом опитувальника і бланком для відповідей з нумерацією тверджень, що відповідає тексту опитувальника.

Опитувальник

1. Просування за службовими сходами більше залежить від успішного збігу обставин, ніж від здатностей людини.
2. Більшість розлучень відбувається тому, що люди не захотіли пристосуватися один до одного.
3. Хвороба – справа випадку: якщо вже призначено занедужати, то нічого не поробиш.
4. Люди стають самотніми тому, що самі не виявляють інтересу і дружелюбності до оточуючих.
5. Здійснення моїх бажань часто залежить від удачі.

6. Даремно докладати зусилля для того, щоб завоювати симпатії інших людей.
7. Зовнішні обставини (батьки, добробут) впливають на сімейне щастя не менше, ніж взаємини подружжя.
8. Я часто відчуваю, що мало впливаю на те, що відбувається зі мною.
9. Як правило, керівництво виявляється ефективнішим, коли повністю контролює дії підлеглих, а не покладається на їхню самостійність.
10. Мої оцінки в школі часто залежали від випадкових обставин (наприклад, від настрою вчителя), а не від моїх власних зусиль.
11. Коли я планую, то, здебільшого, вірю, що зможу здійснити свої плани.
12. Те, що багатьом людям здається успіхом чи удачею, насправді є результатом тривалих цілеспрямованих зусиль.
13. Думаю, що правильний спосіб життя може більше допомогти здоров'ю, ніж лікарі й ліки.
14. Якщо люди не підходять один одному, то, як би вони не намагалися налагодити сімейне життя, вони все одно не зможуть цього зробити.
15. Те добре, що я роблю, звичайно буває гідно оцінене іншими.
16. Діти виростають такими, якими їх виховують батьки.
17. Думаю, що випадок чи доля не відіграють великої ролі в моєму житті.
18. Я намагаюся не планувати наперед, тому що багато залежить від того, як складуться обставини.
19. Мої оцінки в школі залежали переважно від моїх зусиль і від ступеня підготовки.
20. У сімейних конфліктах я частіше відчуваю провину за собою, ніж за протилежною стороною.
21. Життя більшості людей залежить від збігу обставин.
22. Я віддаю перевагу такому керівництву, при якому можна самостійно визначати, що і як робити.
23. Думаю, що мій спосіб життя ні в якому разі не є причиною моїх хвороб.

24. Як правило, саме невдалий збіг обставин заважає людям домогтися успіху у своїх справах.
25. Врешті-решт, за погане керівництво установою відповідають самі люди, які в ній працюють.
26. Я часто відчуваю, що нічого не можу змінити в стосунках, що склалися в сім'ї.
27. Якщо я дуже захочу, то зможу привернути до себе будь-кого.
28. На підростаюче покоління впливає так багато різних обставин, що зусилля батьків у вихованні часто виявляються нерезультативними.
29. Те, що зі мною трапляється, – це справа моїх власних рук.
30. Важко буває зрозуміти, чому керівники діють так, а не інакше.
31. Людина, яка не змогла домогтися успіху в роботі, швидше за все, не доклала достатньо зусиль для цього.
32. Найчастіше я можу домогтися від членів моєї сім'ї того, що я захочу.
33. У неприємностях і невдачах, які були в моєму житті, більше були винуваті інші люди, ніж я.
34. Дитину завжди можна вберегти від застуди, якщо за нею доглядати і правильно її одягати.
35. У складних обставинах я вважаю почекати, поки проблема розв'яжеться сама по собі.
36. Успіх – це результат наполегливої праці, і він мало залежить від випадку чи від удачі.
37. Я відчуваю, що від мене більше, ніж від інших, залежить щастя моєї сім'ї.
38. Мені завжди було важко зрозуміти, чому я подобаюся одним людям і не подобаюся іншим.
39. Я завжди надаю перевагу самостійним діям, а не сподіванням на допомогу інших людей або на щасливу долю.
40. На жаль, заслуги людини часто залишаються невизнаними, незважаючи на всі його старання.

41. У сімейному житті бувають такі ситуації, які неможливо змінити навіть при найдужчому бажанні.

42. Здібні люди, які не зуміли реалізувати свої можливості, мають звинувачувати в цьому тільки самих себе.

43. Багато моїх успіхів були можливі тільки завдяки допомозі інших людей.

44. Більшість невдач у моєму житті були від невміння, від незнання або від лінощів і мало залежали від удачі або невдачі.

Опрацювання результатів

Мета – одержати показник локусу суб'єктивного контролю, тобто показник загальної інтернальності "Іо". Він являє собою суму збігань відповідей досліджуваного з відповідями, які наведено в ключі.

Ключ:

Відповідь	Номера питань
«+» згоден	2, 4, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 19, 20, 22, 25, 27, 29, 31, 32, 34, 36, 37, 39, 42, 44
«-» не згоден	1, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 14, 18, 21, 23, 24, 26, 28, 30, 33, 35, 38, 40, 41, 43

Аналіз результатів

Можна виявити два полярних типи особистостей залежно від локалізації контролю: екстернальний і інтернальний. Будь-якій людині властива певна позиція на континуумі, що простирається від екстернального до інтернального типу.

0 _____ ! _____ 44

екстернальний

інтернальний

Отриманий показник локусу контролю (L_o) розшифровується так:

Величина L_o	Локус контролю
0 – 21	екстернальний

22 – 44	інтернальний
---------	--------------

У цілому, чим більше величина інтернальності, тим менше екстернальність.

Локус контролю, характерний для людини, є універсальним стосовно будь-яких типів подій і ситуацій, з якими їй доводиться стикатися. Один і такий самий тип контролю проявляється у разі невдач, або досягнень, причому це спостерігається в різноманітних сферах життєдіяльності суб'єкта.

Для певного рівня локусу контролю користуються такими межами шкали інтернальності:

Показник інтернальності (L_o)	Рівень локусу контролю
0–11	Низький рівень інтернальності
12–32	Середній рівень інтернальності
33–44	Високий рівень інтернальності

При *низькому рівні інтернальності* люди майже не простежують зв'язок між своїми діями і важливими для них подіями життя. Вони не вважають себе здатними контролювати розвиток таких подій і думають, що більшість їх є результатом випадку або вчинків інших людей. Тому "екстернали" емоційно нестійкі, схильні до неформального спілкування і поведінки, нетовариські, у них поганий самоконтроль і висока напруженість.

Високий рівень інтернальності відповідає високому рівню суб'єктивного контролю над будь-якими значимими випадками. Люди, які мають такий локус контролю, вважають, що більшість важливих подій у їхньому житті – результат їхніх власних дій, що вони можуть ними керувати і відчувають відповідальність і за ці події, і за те, як складається їхнє життя в цілому. "Інтернали" з високими показниками суб'єктивного контролю мають

емоційну стабільність, вперті, завзяті, рішучі, відрізняються товариськістю, значним самоконтролем і стриманістю.

Середній рівень інтернальності характерний для більшості людей. Особливості їхнього суб'єктивного контролю можуть трохи змінюватися, залежно від того, чи здається людині ситуація складною або простою, приємною або неприємною і тощо. Хоча їхня поведінка і психологічне почуття відповідальності за нього залежить від конкретних соціальних ситуацій, все-таки можна й у них встановити перевагу того або іншого локусу контролю.

Таким чином, суб'єктивний локус контролю пов'язаний з відчуттям людини своєї сили, достоїнства, відповідальності за те, що відбувається, із самоповагою, соціальною зрілістю і самостійністю особистості. Тому, складаючи рекомендації для самовдосконалення, варто врахувати, що (Т.І. Пашукова):

- конформна, поступлива поведінка властива людям з екстернальним локусом контролю; інтерналі менш схильні підкорятися тискові (думкам, емоціям й ін.) інших людей;
- людина з інтернальним локусом контролю краще працює на самоті;
- інтерналі більш активно шукають інформацію, вони більше поінформовані про ситуацію, ніж екстернали;
- в інтерналів більш активна ніж в екстерналів позиція щодо свого здоров'я.

Дослідження показали, що інтерналі більш популярні, займають сприятливу позицію в системі міжособистісних взаємин. Вони доброзичливіші, впевненіші в собі та витриваліші. Особи з інтернальним локусом контролю воліють до недирективних методів виховання і психокоррекції.

У роботі з екстерналами важливо подбати про зниження тривожності та депресії.

З а в д а н н я 2. Дослідження наполегливості (за описом

Т.І. Пашукової, А.І. Допіри, Г.В. Дьяконова)

<i>Мета дослідження</i>	<i>Матеріал та обладнання</i>	<i>Інструкція досліджуваному</i>
визначити рівень наполегливості.	три пронумерованих бланки з наборами слів, папір і ручка для листа, секундомір.	Використовуючи всі слова набору, надруковані на бланку, складіть змістовні речення. Час Вашої роботи фіксується.

Процедура дослідження.

Дослідження наполегливості експериментатор проводить у парі з досліджуваним. Досліджуваного важливо зручно посадити за добре освітлений стіл. У процесі дослідження досліджуваному послідовно показують бланки з наборами слів і просять скласти зі слів речення. Труднощі складання речень у першому і другому наборах слів практично однакові, а із третього набору скласти речення практично неможливо, але досліджуваний про це не має знати.

Завдання експериментатора – фіксувати час виконання кожної вправи зі складання речень із набору слів і відмічати емоційні реакції досліджуваного.

Набір слів

<i>№1</i>	<i>№2</i>	<i>№3</i>
<i>Викликати</i>	<i>Країна</i>	<i>Країна</i>
<i>Влада</i>	<i>Холодна</i>	<i>Оцінка</i>
<i>Напад</i>	<i>Умова</i>	<i>Зростати</i>
<i>Обстановка</i>	<i>Передусім</i>	<i>Представники</i>
<i>Заходи</i>	<i>В</i>	<i>В</i>
<i>Невдоволення</i>	<i>Найбільші</i>	<i>Тобто</i>
<i>Мета</i>	<i>Координатія</i>	<i>Мирні</i>
<i>В</i>	<i>Загострення</i>	<i>Дії</i>
<i>Кола</i>	<i>Значення</i>	<i>Розглянути</i>
<i>Польські</i>	<i>Обстановка</i>	<i>Повідомлення</i>
<i>Нормалізація</i>	<i>Війна</i>	<i>Арабські</i>
<i>В</i>	<i>Дії</i>	<i>Із</i>
<i>З</i>	<i>Викликаний</i>	<i>Налагодити</i>
<i>Опозиційні</i>	<i>Держав</i>	<i>Експерти</i>

*Вжиті
Польща*

*Усіх
Великий
Політика
Набувала
Міжнародний*

*Напруга
Допомагати
Персонал*

Опрацювання результатів

Спочатку перевіряють правильність виконання досліджуваним завдань, а потім співставляють час, витрачений досліджуваним на складання кожного речення, і вираховують показник наполегливості.

Зразок правильно складених речень із набору слів:

- 1. Заходи, вжиті польською владою з метою нормалізації обстановки в Польщі, викликали напад невдоволення в опозиційних колах.*
- 2. В умовах загострення міжнародної обстановки, викликаного політикою холодної війни, передусім найбільших держав, великого значення набула координація дій усіх країн.*
- 3. Не має вирішення.*

Якщо перших два речення складено правильно, то вираховують показник наполегливості " P_n ".

Показником наполегливості є відношення часу, витраченого на виконання третього завдання, до середнього часу, витраченого на розв'язання перших двох завдань:

$$P_n = \frac{T_3}{(T_1 + T_2) : 2} \text{ або } P_n = \frac{2T_3}{(T_1 + T_2) : 2}$$

де T_1 – час, затрачений на складання першого речення;

T_2 – час, затрачений на складання другого речення;

T_3 – час, затрачений на спроби скласти третє речення.

Аналіз результатів

Рівень наполегливості визначають за величиною показника " P_n " за допомогою шкали (табл. 40):

Таблиця 40

Рівень наполегливості

<i>Величина P_n -</i>	<i>Рівень наполегливості:</i>
від 0 до 1,9	Низький
від 2,0 до 2,9	Середній
від 3,0 і більше	Високий

У ході аналізу результатів треба враховувати тривалість часу, розв'язання досліджуваним на вирішення завдань. У цілому, чим більше час, тим наполегливіше людина. Під наполегливістю звичайно розуміють особистісні риси, пов'язані з умінням і бажанням домагатися поставленої мети, переборюючи зовнішні і внутрішні (психологічні) перешкоди. Наполегливість пов'язана з особливостями розвитку довільності психічних процесів. Аналізуючи результати дослідження, важливо зіставити їх з успіхами в навчальній діяльності студента і взяти до уваги при складанні програми розвитку саморегуляції та самовиховання.

З а в д а н н я 3. Дослідження імпульсивності

<i>Мета дослідження</i>	<i>Матеріали та обладнання</i>	<i>Інструкція досліджуваному</i>
визначити рівень імпульсивності.	тест-опитувальник В.А.Лосенкова, що складається з 20 питань, до кожного з яких додано чотирибальну шкалу відповідей, ручка.	Пропонований Вам тест-опитувальник містить 20 запитань. До кожного із запитань додано шкалу відповідей. Уважно прочитайте кожне запитання і обведіть кружечком номер вибраної Вами відповіді. У тесті немає "поганих" і "гарних" відповідей. Намагайтеся почуватися вільно і відповідати щиро. Перевагу надавайте тій відповіді, яка перша прийшла Вам на думку".

Імпульсивність – це риса, протилежна вольовим якостям цілеспрямованості і наполегливості. Чим більше величина показника імпульсивності "*Пі*", тим більше імпульсивності.

Процедура дослідження

Дослідження може проводитися з одним досліджуваним або з невеликою групою. Досліджуваному пропонують текст опитувальника із чотирибальною шкалою відповідей на кожне запитання. При роботі групи дослідників треба стежити за дотриманням строго індивідуального у виконання тесту.

Опитувальник

I. Якщо Ви беретеся за якусь справу, чи завжди доводите її до кінця?

1. Звичайно, так.
2. Мабуть, так.
3. Мабуть, ні.
4. Ні, не завжди.

II. Ви завжди спокійно реагуєте на різкі або невдалі зауваження на свою адресу?

1. Звичайно, так.
2. Мабуть, так.
3. Мабуть, ні.
4. Звичайно, ні.

III. Ви завжди виконуєте свої обіцянки?

1. Звичайно, так.
2. Мабуть, так.
3. Мабуть, ні.
4. Звичайно, ні.

IV. Ви часто говорите й дієте під впливом хвилинного настрою?

1. Дуже часто.
2. Досить часто.
3. Досить рідко.
4. Майже ніколи.

V. У критичних, напружених ситуаціях Ви добре володієте собою?

1. Так, завжди володію.
2. Мабуть, завжди.

3. Мабуть, ні.
4. Ні, не володію.

VI. У Вас часто без видимих або досить вагомих причин змінюється настрій?

1. Таке трапляється дуже часто.
2. Буває час від часу.
3. Таке трапляється рідко.
4. Такого зовсім не буває.

VII. Вам часто доводиться робити щось наспіх, коли підтискають строки?

1. Звичайно, так.
2. Мабуть, так.
3. Мабуть, ні.
4. Звичайно, ні.

VIII. Ви могли б назвати себе цілеспрямованою людиною?

1. Так, звичайно.
2. Мабуть, так.
3. Швидше всього, ні.
4. Ні.

IX. У словах і вчинках Ви дотримуєтеся прислів'я: "Сім разів відміряй, один раз відріж"?

1. Так, завжди.
2. Часто.
3. Рідко.
4. Ні, майже ніколи.

X. Ви навмисно байдужі до тих, хто несправедливо бубнить і зачіпає Вас, наприклад, в автобусі чи трамваї?

1. Так, майже завжди.
2. Так, досить часто.
3. Я рідко так реауюю.

4. Я ніколи так не реаую.

XI. Ви сумніваєтеся у своїх силах і здатностях?

1. Так, часто.
2. Інколи.
3. Рідко.
4. Майже ніколи.

XII. Ви легко захоплюєтеся новою справою, але можете швидко до неї охолоннути?

1. Звичайно, так.
2. Мабуть, так.
3. Мабуть, ні.
4. Звичайно, ні.

XIII. Ви вмієте стримуватися, коли хто-небудь із начальства незаслужено Вам дорікає?

1. Звичайно, так.
2. Мабуть, так.
3. Мабуть, ні.
4. Звичайно, ні.

XIV. Вам здається, що Ви ще не знайшли себе?

1. Згоден, саме так воно і є.
2. Швидше всього, це так.
3. З цим я навряд чи погоджуюся.
4. Я із цим, звичайно, не згодний.

XV. Чи може під впливом яких-небудь нових обставин Ваша думка про самого себе не раз змінюватися?

1. Саме так.
2. Досить ймовірно.
3. Мало ймовірно.
4. Майже неможливо.

XVI. Звичайно Вас важко вивести із себе?

1. Звичайно, так.
2. Мабуть, так.
3. Мабуть, ні.
4. Звичайно, ні.

XVII. У Вас виникають бажання, які з багатьох причин нездійсненні?

1. Такі бажання виникають у мене часто.
2. Такі бажання виникають час від часу.
3. У мене рідко виникають такого роду бажання.
4. Заздалегідь нездійснених бажань у мене не виникає.

XVIII. Обговорюючи з ким-небудь важливі життєві проблеми, Ви помічаєте, що Ваші погляди ще не визначилися?

1. Так, часто помічаю.
2. Іноді помічаю.
3. Помічаю досить рідко.
4. Ні, ніколи не помічаю.

XIX. Чи трапляється таке, що якась справа Вам так набридає, що, не закінчивши її, Ви беретеся за нову?

1. Так, часто трапляється.
2. Іноді так буває.
3. Так буває досить рідко.
4. Так майже ніколи не трапляється.

XX. Ви досить неврівноважена людина?

1. Звичайно, так.
2. Мабуть, так.
3. Мабуть, ні.
4. Звичайно, ні.

Опрацювання результатів

У цьому процесі підраховують величину показника імпульсивності "Pi". Він є сумою балів, набраною за всіма шкалами тесту-опитувальника.

У даному тесті-опитувальнику чотирибальна шкала відповідей.

Для питань 1, 2, 3, 5, 8, 9, 10, 13, 16 номер шкали відповідає кількості балів, тобто 1, 2, 3 або 4.

Для питань 4, 6, 7, 11, 12, 14, 15, 17, 18, 19, 20 бали підраховуються по шкалі у зворотному порядку, тобто шкалі 1 відповідає 4 бали, шкалі 2–3 бали, а шкалі 4 – 1 бал.

Таким чином, показник імпульсивності може варіювати в різних людей від 20 до 80 балів.

Аналіз результатів

Рівень імпульсивності може бути охарактеризований як високий, середній і низький.

Якщо величина "*Pi*" перебуває в межах 66–80, то імпульсивність високого рівня, тобто виражена сильно; якщо величина "*Pi*" від 35 до 65 – то рівень її середній, імпульсивність помірна, а якщо 34 і менш – то імпульсивність низького рівня. Імпульсивні люди часто мають невизначені життєві плани; у них немає стійких інтересів і вони захоплюються то одним, то іншим.

Люди з низьким рівнем імпульсивності, навпаки, цілеспрямовані, мають ясні ціннісні орієнтації, проявляють наполегливість у досягненні поставлених цілей, намагаються доводити розпочату справу до кінця.

Якщо імпульсивність висока, то варто скласти програму самовиховання, спрямовану на її зниження і збільшення цілеспрямованості. При цьому варто врахувати особливості локусу суб'єктивного контролю.

З а в д а н н я 4. Дослідження вольової активності та вольового зусилля в розумовій діяльності (за Лисенко І.П.)

<i>Мета дослідження</i>	<i>Матеріали та обладнання</i>	<i>Інструкція досліджуваному</i>
вивчити вольову активність та вольове зусилля в розумовій діяльності (в умовах перешкод).	бланки, на яких надруковані однозначний чисел.	<i>Серія №1.</i> Зараз я Вам запропоную виконати певні завдання з числами. Будьте уважними і виконуйте все що я Вам буду пропонувати.

		<p>Серія №2. Ви повинні виконувати дії, які вказані на бланкові. Проте це завдання виконується на фоні перешкод, які створює експериментатор, включивши магнітофон, що подає перешкоди, а саме можуть зачитуватися числа 17, 3, 12, 19, 1 тощо).</p> <p>Серія №3. Перед вами бланки для виконання завдань з парами чисел. Ви повинні повторити з ними всі ті дії, які вам пропонувалися в попередніх завданнях. Але зараз ви маєте змагатися: хто виконає найперший, буде вважатися найактивнішим.</p>
--	--	--

Вольове зусилля – стан емоційного напруження, який мобілізує внутрішні ресурси людини (пам'ять, мислення, уяву тощо) і створює допоміжні мотиви до дії.

Процедура дослідження.

Учасниками експерименту є експериментатор, протоколіст та досліджувані. Дослідження проводиться як з однією особою, так і з групою. Експериментатор заздалегідь підготовлює бланки на яких напечатано пари чисел. Завдання досліджуваного за інструкцією – виконати певні дії з пропонованими числами. Протоколіст уважно записує отримані дані в протокол. Проведення даного дослідження вимагає послідовного виконання трьох серій.

В серії №1 досліджувані чітко виконують завдання згідно з інструкцією.

В серії №2 завдання виконуються на фоні перешкод.

В серії №3 завдання виконується аналогічно другій серії, проте вводиться мотив змагання.

Термін виконання кожної серії – 4 хвилини.

Серія № 1. Експериментатор роздає бланки всім учасникам, хто бере участь в дослідженні.

Завдання даної серії – в спокійній обстановці виконувати інструкцію.

Серія № 2. Після проведення першої серії експериментатор пропонує виконати таке саме завдання.

Серія № 3. В третій серії завдання виконується аналогічно другій серії, проте вводиться високий рівень мотивації – мотив змагання.

Опрацювання результатів:

Під час обробки результатів необхідно:

1. Підрахувати кількість операцій за 1 хвилину, а також весь обсяг (V), що дорівнює сумі операцій, виконаних за 4 хвилини.
2. Підрахуємо кількість помилок.
3. Вирахуємо коефіцієнт розумової активності.

$$K_{pp} = \frac{V - Пом}{W},$$

де V – кількість оброблених операцій.

$Пом$ – помилки

W – весь можливий обсяг роботи.

4. Вираховуємо коефіцієнт вольового зусилля $K_{вз}$, що дорівнює відношенню коефіцієнтів розумової активності (K_{pp}) в різних серіях:

$$K_{вз1} = \frac{K_{pp2}}{K_{pp1}}$$

$$K_{вз2} = \frac{K_{pp3}}{K_{pp2}}$$

$$K_{вз1} = \frac{K_{pp3}}{K_{pp1}}$$

При цьому визначається рівень приросту або зниження ефективності роботи в умовах введення перешкод та мотивації.

Результати дослідження та їх психологічна інтерпретація можуть занотуватися в таблицю (табл. 41):

Таблиця 41

Кількісне опрацювання результатів

№ з/п	Крд I серія	Крд II серія	Крд III серія	Психологічна інтерпретація кількісних даних
1				
2				
3				

Отримані узагальнені дані стосовно індивідуальних особливостей вольових якостей записуються в індивідуальну картку діагностування.

З а в д а н н я 5 . Дослідження сили волі особистості.

<i>Мета завдання</i>	<i>Матеріали та обладнання</i>	<i>Інструкція досліджуваному</i>
визначити загальний рівень розвитку вольової сфери досліджуваного.	бланк опитувальника, бланк для відповідей, ручка.	Оберіть одну відповідь на кожне з поданих нижче запитань, та позначте її в бланку для відповідей: “Так”, “Інколи”, “Трапляється”, “Не знаю”, “Ні”. Якщо запитань немає, прочитайте запитання та розпочинайте роботу.

Сила волі – сукупність позитивних вольових якостей особистості.

Процедура проведення.

Дослідження проводиться як з однією особою, так і з невеликою групою. Експериментатор має підготувати бланк з 15 запитаннями та бланк для відповідей в якому досліджувані поряд з відповідним номером запитання повинні проставити свою відповідь, якщо погоджуються – “Так”, якщо не

погоджуються – “Ні”, якщо не впевнені – “Не знаю”, або інші відповіді – “Інколи”, – “Не знаю” .

Бланк для відповідей

№ з/п	Відповіді		
	“Так”	“Інколи”, ”Трапляється”, ”Не знаю”	“Ні”
	“2”	“1”	“0”
1.			
2			
3			
4			
5			
6			
7			
8			
9			
10			
11			
12			
13			
14			
15			
РАЗОМ			

Опитувальник

1. Чи в змозі ви завершити роботу, яка вам нецікава, хоча час і обставини дають можливість відірватись, а потім знову повернутися до неї?
2. Чи переборюєте ви без зусиль внутрішній опір, коли необхідно зробити щось неприємне для вас (наприклад чергувати у вихідний день)?

3. Коли потрапляєте в конфліктну ситуацію на роботі або в побуті, чи в змозі ви опанувати себе настільки, щоб оцінити ситуацію з максимальною об'єктивністю?
4. Якщо вам приписано дієту, Ви здатні перебороти всі кулінарні спокуси?
5. Ви можете встати вранці раніше ніж було заплановано з вечора?
6. Ви залишитеся на місці події, щоб дати свідчення?
7. Ви швидко ви відповідаєте на листи?
8. Якщо ви боїтеся польоту на літаку або відвідання стоматологічного кабінету, то чи зможете без особливих труднощів перебороти це відчуття і в останній момент не змінити свій намір?
9. Ви вживатимете дуже неприємні ліки, які вам настійно рекомендує лікар?
10. Ви виконаєте дану зопалу обіцянку, навіть якщо це додасть вам чимало клопоту, іншими словами – чи є ви людиною слова?
11. Ви без вагання рушаєте в поїздку до незнайомого міста, якщо це необхідно?
12. Ви суворо дотримуєтеся розпорядку дня: часу пробудження, вживання їжі, занять, прибирання та інших справ?
13. Ви ставитеся несхвально до тих, хто вчасно не віддає позичені гроши?
14. Найцікавіша передача змусить вас відкласти виконання термінової та важливої роботи?
15. Ви зможете припинити суперечку і замовкнути, хоч би якими образливими не здавалися вам слова “протилежної сторони”?

Опрацювання результатів:

Підрахунок: у результаті проведеного тестування експериментатор повинен оцінити відповідь за такою схемою: “Так” – у 2 бали, відповіді “Інколи”, “Трапляється”, “Не знаю” – у 1 бал, відповідь “Ні” – у 0 балів.

Оцінювання:

0–12 балів – слабка сила волі. Ви просто робите те, що легше й цікавіше, навіть якщо це зможе вам дещо нашкодити. До обов’язків ставитесь недбало, що спричиняє усілякі неприємності, які з Вами трапляються. Будь-яке прохання, будь-який обов’язок сприймаєте майже як фізичний біль. Річ тут не лише у слабкій волі, а й у егоїзмі.

13–20 балів – середня сила волі. Якщо наражаєтесь на перешкоди, починаєте діяти, щоб подолати їх. Але якщо побачити обхідний шлях, то відразу ж скористаєтесь ним. Не перестараетесь, але й даного вами слова дотримаєтесь. Неприємну роботу постараетесь виконати, хоча й бурчатимете, з доброї волі зайві обов’язки на себе не візьмете. Це інколи негативно відбивається на ставленні до вас керівників, не з кращого боку характеризує вас і в очах колег.

21–30 балів – висока сила волі. На вас можна покластися, вас не лякають ні нові доручення, ні далекі поїздки, ні справи, яких бояться інші люди. Але часом ваша жорстка і непримиренна позиція з непринципових питань дошкуляє оточенню. Найчастіше це впертість. Вам бракує таких якостей, як гнучкість, тактовність, вміння вибачати, доброта.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Що таке воля? (Дайте визначення та охарактеризуйте основні механізми).
2. Розкажіть про основні властивості волі.
3. Дайте характеристику вольовим якостям особистості.
4. Які параметри характеризують вольову активність особистості?
5. Які типи вольової активності ви можете назвати?
6. Чи можна виховати волю особистості?
7. Які психотехнології можна використати для формування волі?
8. Яке значення воля займає у житті людини?

Література:

Бажин Е.Ф. Метод исследования уровня субъективного контроля /Е.Ф. Бажин, Е.А. Галынкина, А.М. Эткинд. // Психологический журнал. – 1984. – Т.5. – №3. – С.152–161.

Витт Н.В. Эмоциональный фактор и обучение иностранному языку / Н.В. Витт // Психология и методика устной речи в языковом вузе. – 1979. – Вып. 142. – С. 16–24.

Дрозденко К.С. Загальна психологія в таблицях і схемах: Навч. посібник. / К.С. Дрозденко. – К. : ВД „Професіонал”, 2004. – С. 172–181.

Елисеев О.П. Конструктивная типология и психодиагностика личности /О.П. Елисеев // Под ред. В.Н. Панферова. – Псков: Изд-во Псков. обл. ин-та усовершенствования учителей, 1994. – С.137–141.

Лучшие психологические тесты для профотбора и профориентации: Описание и руководство к использованию / Отв. ред. А.Ф. Кудряшов. – Петрозаводск: Петроком, 1992. – С.86–93.

Методи психодіагностики підлітків : Навч. посібник з пропедаггічної практики для студ. пед. спеціальностей / За ред. О.Д. Кравченко, В.Ф. Моргуна. – Полтава, 1995. – С. 53–55.

Методика психодиагностики в учебно-воспитательном процессе /Сост. : В.В. Гришина, П.В. Лушин. – М. : ИКА „Москва”, 1990. – С. 57-58.

Пашукова Т.І. Практикум із загальної психології /Т.І. Пашукова, А.І. Допіра, Г.В. Дьяконов //За ред. Т.І. Пашукової. – К. : Т-во „Знання”, КОО, 2000. – 93-103.

Практикум по общей и экспериментальной психологии /Под ред. А.А. Крылова, А.Л. Паничева. [2-е изд., доп. и перераб.]. – СПб. : Питер, 2005. – С.52–75.

М о д у л ь IV. Особистість та її соціально-психологічні властивості

Т е м а 11. Особистість. Дослідження проявів соціально-психологічних властивостей особистості

Інформаційно-теоретичний блок. Особистістю в психології називається системна соціально-психологічна властивість людини, яка формується і розвивається у процесі життя з освоєнням всіляких видів діяльності та спілкування в суспільстві. Особистість є продуктом суспільного розвитку. Існують поняття близькі, але не тотожні поняттю “особистість”, до них можна віднести такі: “людина”, “індивід”, “індивідуальність”. Треба враховувати, що людина – це, насамперед, біологічна істота, яка належить до класу ссавців виду *Homo sapiens*. *Людина* – це суспільна істота, якій притаманна свідомість, вершиною прояву якої є самосвідомість. *Індивід* (лат. *individuum* – неподільне) – окрема жива істота, представник біологічного роду, носій певних морфологічних, фізіологічних та психічних ознак, які відрізняють його від інших видів живих істот. *Індивідуальність* – індивид як суб’єкт свого життєвого шляху, унікальна самобутна особистість, яка реалізує себе у життєтворчості. Поняття “особистість” вужче ніж поняття “людина”. *Особистість* – діяч суспільного розвитку, свідомий індивід, який займає певне становище в суспільстві й виконує певну суспільну роль. Особистість може бути досліджена за структурним утворенням індивідуальності, а також за її потребами та мотивами, інтересами, прагненнями (мрії, пристрасті, ідеали), рівнем самосвідомості, домагань, самооцінки. До властивостей особистості вчені відносять: цілеспрямованість, моральну вихованість, духовність, цілісність, активність, оригінальність, ідейність особистості. Для переборення психологічного дискомфорту та з метою захисту від переживань, які загрожують “Я-образу”, існує особлива регулятивна система особистості – психологічний захист. До способів психологічного захисту можна віднести: *заперечення* (здатність заперечити досить неприємну реальну дійсність для людини, або знизити її вартість стосовно її “понад-Я”); *затамовування* (коли відбувається

блокування зі сторони “Я” внутрішніх імпульсів і погроз, які ідуть від “понад-Я”); *раціоналізація* – (спосіб розумного виправдовування будь-яких вчинків і дій, які заперечують моральним нормам і викликають тривогу); *формування реакції* (приховані від самого себе мотиви особистої поведінки за рахунок його затамування через особливо виражений і свідомо підтриманий мотив протилежного типу); *проекція* (проявляється у тому, що людина підсвідомо приписує особисті негативні якості іншій особі); *інтелектуалізація* (своєрідна спроба вийти з емоційно загрожуючої ситуації через відсторонене засудження в абстрактних, інтелектуалізованих термінах); *заміщення*(виражається у частковому, посередньому задоволенні неприйнятого мотиву певним морально допущеним способом). У формуванні особистості важливу роль відіграють спадкові дані, самовиховання та соціальне середовище.

Ми спробуємо дослідити на практичних заняттях такі властивості особистості: тип нервової системи, самооцінку, рівень домагань, рівень мотивації школяра до навчання, ступінь узгодженості із собою.

Практичне заняття

З а в д а н н я 1. Дослідження самооцінки особистості (за описом

Т.І. Пашукової, А.І. Допіри, Г.В. Дьяконова)

<i>Мета дослідження</i>	<i>Матеріали та обладнання</i>	<i>Інструкція досліджуваному.</i>
діагностика рівнів самооцінки особистості.	список слів або спеціальний бланк зі словами, які характеризують окремі якості особистості, ручка.	Серія №1. Завдання 1 прочитайте уважно слова, які характеризують риси особистості. Розгляньте ці риси з погляду їхньої корисності, соціальної значимості та бажаності. Для цього проранжуйте їх, оцінивши кожен в балах від 20 до 1. Оцінку 20 поставте у бланку, у колонці №1 ліворуч від риси, яка, на Ваш погляд, є найбільш корисною і бажаною для людей. Оцінку 1 – у цій же колонці №1 ліворуч від риси, яка найменш корисна, значима і бажана. Всі інші оцінки від 19 до 2 розташуйте відповідно до Вашого ставлення до інших рис. Стежте,

		<p>щоб жодна оцінка не повторювалася двічі. Серія №2. Прочитайте знову всі слова, що характеризують риси особистості. Які з них притаманні Вам. Проранжуйте їх у колонці 2, оцінивши кожне від 20 до 1. Оцінку 20 поставте праворуч від тієї риси, яка, на Ваш погляд, властива Вам найбільше, оцінку 19 поставте тій рисі, яка характерна для Вас трохи менше, ніж перша, і так далі. Тоді оцінкою 1 у Вас буде позначено ту рису, яка властива Вам менше, ніж всі інші. Пильнуйте, щоб оцінки-ранги не повторювалися двічі.</p>
--	--	---

Самооцінка – цінність, якою людина наділяє себе в цілому і окремі властивості своєї особистості, діяльності, поведінки.

Процедура проведення.

Це дослідження має два, істотно відмінних за процедурою, варіанти визначення самооцінки особистості. В обох варіантах можна працювати як з одним досліджуваним, так і із групою.

Перший варіант дослідження

В основі дослідження самооцінки в цьому варіанті методики покладено спосіб ранжування. Процедура дослідження включає дві серії. Матеріалом, з яким працюють досліджувані, – є надрукований на спеціальному бланку список слів, що характеризують окремі риси особистості. Кожний досліджуваний отримує такий бланк на початку дослідження. При час роботи з групою досліджуваних важливо забезпечити строгую самостійність ранжування.

Завдання(першої серії): визначання уявлення людини про риси свого ідеалу, тобто "Я-ідеального". Для цього слова, надруковані на бланку, випробуваний повинен розташувати в порядку переваги.

Завдання другої серії: визначання уявлення людини про власні риси, тобто його "Я-реального". Як і в першій серії досліджуваного просять проранжувати надруковані на бланку слова, однак уже з погляду того, чи характерності позначені ним якості самій особистості.

Бланк зі словами, що характеризують риси особистості, виглядає так (див. бланк 1).

Опрацювання результатів

Мета цього процесу – визначення зв'язку між ранговими оцінками рис особистості, які входять в уявлення "Я – ідеальне" і "Я – реальне", за допомогою коефіцієнта рангової кореляції Ч.Спірмена. Оцінки від 1 до 20 запропонованих рис в обох рядах приймаються за їхні ранги. Різниця рангів, що визначають місце тої чи іншої риси особистості, дає можливість обчислити коефіцієнт за формулою:

$$r = 1 - 6 \times \frac{\sum d^2}{n(n^2 - 1)}$$

де n – число запропонованих рис особистості (n=20),

d – різниця номерів рангів.

Щоб вирахувати коефіцієнт, необхідно спочатку підрахувати на бланку, у спеціально відведеній колонці, різницю рангів (d) за кожною запропонованою рисою. Потім кожне значення різниці рангів (d) підносять до квадрата й записують результат на бланку в колонці (d²), додають і суму (∑d²) вносять у формулу. Якщо кількість рис дорівнює 20, то формула має спрощений вигляд:

$$r = 1 - 0,00075 \times \sum d^2$$

Бланк 1

№з\п	Якості особистості	№2	d	d ²
1	Поступливість			
2	Сміливість			
3	Запальність			
4	Нервозність			

5	Терплячість			
6	Захоплюваність			
7	Пасивність			
8	Холодність			
9	Ентузіазм			
10	Обережність			
11	Веридливість			
12	Повільність			
13	Нерішучість			
14	Енергійність			
15	Життєрадісність			
16	Поміркваність			
17	Упертість			
18	Безпечність			
19	Сором'язливість			
20	Відповідальність			

Коефіцієнт рангової кореляції (r) може перебувати в межах від -1 до $+1$. Коли коефіцієнт не менш $-0,37$ і не більше $+0,37$ (при $p = 0,05$), то це вказує на слабкий, незначний зв'язок (або на те, що його немає) між уявленнями людини про риси свого ідеалу і про свої реальні риси. Такий показник може бути викликаний недотриманням досліджуваним інструкції. Та якщо інструкція виконувалася, то подібний зв'язок означає нечітке і недиференційоване уявлення людини свого ідеального "Я" і "Я – реального".

Значення коефіцієнта кореляції від $+0,38$ до $+1$ засвідчує наявність позитивного зв'язку між "Я–ідеальним" і "Я–реальним", то величина

коефіцієнта засвідчує завищення самооцінки. При цьому, якщо значення r перебуває в інтервалі від $+0,39$ до $-0,89$, то у досліджуваного є лише тенденція до завищення самооцінки, а якщо в інтервалі від $+0,9$ до $+1$, то його самооцінку слід вважати неадекватно завищеною. Значення коефіцієнта кореляції в інтервалі від $-0,38$ до -1 говорить про наявність значущого негативного зв'язку між "Я-ідеальним" і "Я-реальним". Він відображає невідповідність або розбіжність уявлення людини про те, якою їй потрібно бути, і те, якою вона є за її уявленнями насправді. Цю невідповідність пропонується інтерпретувати як занижену самооцінку. Чим ближче коефіцієнт до -1 , тим більший ступінь невідповідності.

Другий варіант дослідження

Другий варіант дослідження самооцінки базується на способі вибору. Матеріалом є список слів, які визначають окремі риси особистості. Цей варіант дослідження також складається із двох серій.

Завдання 1 серії: визначити список і кількість еталонних рис бажаного та небажаного образу "Я". Досліджуваного просять переглянути слова зі списку і, вибравши їх, скласти два ряди. В один ряд треба записати слова, які визначають ті риси особистості, що належать до суб'єктивного ідеалу, тобто складають "позитивну" множину, а в інший ряд якості небажані, тобто ті, що складають "негативну" множину.

Інструкція досліджуваному. Подивіться уважно на список запропонованих Вам слів, які характеризують особистість. У лівій колонці на аркуші паперу запишіть ті риси, які б Ви бажали мати у себе, а в правій ті, які Ви не бажали б мати. Риси, зміст яких Вам незрозумілий або які Ви не можете віднести ні до першої, ні до другої колонки, не потрібно писати взагалі.

Завдання 2 серії: поміж вибраних еталонних рис "позитивної" і "негативної" множини визначити набір рис особистості досліджуваного, які, на його думку, йому властиві.

Інструкція досліджуваному. Перегляньте уважно слова, записані Вами в ліву та в праву колонку і відмітьте хрестиком або галочкою ті риси, які, на Вашу думку, Вам властиві".

Список рис, що характеризують особистість

Акуратність, безпечність, вдумливість, запальність, сприйнятливність, гордість, грубість, життєрадісність, дбайливість, заздрісність, сором'язливість, злопам'ятність, щирість, вишуканість, примхливість, легковірність, повільність, мрійність, помисливість, мстивість, наполегливість, ніжність, невимушеність, нервозність, непорушність, нестриманість, чарівність, вразливість, обережність, чуйність, педантизм, рухливість, підозрілість, принциповість, поетичність, презирливість, привітність, розв'язність, розсудливість, рішучість, самозабуття, стриманість, співчуття, терпимість, боягузтво, захоплюваність, завзятість, поступливість, холодність, ентузіазм.

Опрацювання результатів

Мета процесу – одержання коефіцієнтів самооцінки за "позитивною" (CO^+) і "негативною" (CO^-) множинами. Для підрахунку кожного з коефіцієнтів кількість рис у колонці, визначених досліджуваним як тих, що властиві йому (M), ділять на всю суму рис у даній колонці (H). Формули для підрахунку коефіцієнтів мають вигляд:

$$CO^+ = \frac{M^+}{H^+}; \quad CO^- = \frac{M^-}{H^-},$$

де M^+ і M^- – кількість рис у "позитивній" і "негативній" множинах, тобто тих, що відмічені досліджуваним, як такі, що йому властиві;

H^+ і H^- – кількість еталонних рис, тобто відповідно кількості слів правої і лівої колонок.

Рівень та адекватність самооцінки визначають на основі одержаних коефіцієнтів за допомогою таблиці (табл. 5.11. 1).

Рівень та адекватність самооцінки

CO+	CO-	Рівень самооцінки
1–0,76	0–0,25	Неадекватна, завищена
0,75–0,51	0,26–0,49	Адекватна з тенденцією до завищення
0,5	0,5	Адекватна
0,49–0,26	0,51–0,75	Адекватна з тенденцією до заниження
0,25–0	0,76–1	Неадекватна, занижена

Визначаючи рівень самооцінки і її адекватність, важливо враховувати не тільки величину отриманого коефіцієнта, а й суму рис, які складають ту чи іншу множину (Н+ і Н-). Чим менше рис, тим примітивніше відповідний еталон. Крім того, рівень самооцінки за "позитивною" і "негативною" множиною в декого може не збігатися. Це може бути спричинено захисним механізмом особистості і тому вимагає спеціального аналізу.

Аналіз результатів

У двох запропонованих варіантах дослідження самооцінки її рівень і адекватність визначаються як відношення між "Я-ідеальним" і "Я-реальним". Уявлення людини про себе, як правило, здаються їй переконливими незалежно від того, ґрунтується воно на об'єктивному знанні чи на суб'єктивній думці, і є щирим або помилковим. Рис, які людина приписує собі, не завжди адекватні. Процес самооцінки може проходити двома напрямками: 1) через порівняння рівня своїх домагань з об'єктивними результатами своєї діяльності й 2) через порівняння себе з іншими людьми.

Проте, незалежно від того, чи лежать в основі самооцінки власні судження людини про себе, чи інтерпретації ставлення інших людей, самооцінка завжди носить суб'єктивний характер, при цьому її показниками можуть виступати адекватність і рівень. Адекватність самооцінки виражає

ступінь відповідності уявлень людини про себе об'єктивним основам цих уявлень. Так, наприклад, неадекватність в оцінюванні свого зовнішнього вигляду може бути викликана, з одного боку, орієнтацією людини на зовнішні стандарти, оцінки, так і спотвореними уявленнями про ці оцінки або незнанням їх. Рівень самооцінки відбиває зв'язок між оцінюванням реальних і ідеальних уявлень про себе. Адекватну самооцінку з тенденцією до завищення можна віднести до позитивного ставлення до себе. Низька самооцінка, навпаки, може бути пов'язана з негативним ставленням до себе, з відчуттям власної неповноцінності. Висновок про адекватність і рівень самооцінки буде надійним, якщо результати збігаються за обома варіантами методик або підтверджуються спостереженням. У процесі формування самооцінки важливу роль відіграє співвідношення образу "Я–реального" з образом "Я–ідеального".

Другий фактор, важливий для формування самооцінки, пов'язаний з інтеріоризацією оцінок і соціальних реакцій інших людей, а також з позицією, обраною людиною в системі суспільних та міжособистісних відносин. Адекватна самооцінка сприяє досягненню внутрішньої стосунків. Самооцінка і ставлення людини до себе тісно пов'язані з рівнем домагань, з мотивацією та емоційними особливостями особистості. Від самооцінки залежить інтерпретація придбаного досвіду і очікування людини стосовно самої себе та інших людей. Внутрішня суперечливість і перекривлення уявлень про себе можуть породжувати в людини страждання, відчуття провини, сорому, образи, огиди, гніву. Для гармонізації системи самовдосконалення є методи психологічної корекції та розвитку, одна з яких – соціально-психологічний тренінг.

З а в д а н н я 2. Дослідження рівня домагань

<i>Мета дослідження:</i>	<i>Матеріали та обладнання</i>	<i>Інструкція досліджуваному.</i>
визначення рівня домагань особистості з використанням окремих задач	пронумеровані картки (від 1 до 15), секундомір, папір та ручка.	Перед вами – картки, кожна з яких відповідає задачі, яку вам необхідно буде розв'язати. Картки пронумеровані за порядком зростаючої складності. Номера 1,2,3 відповідають найпростішим задачам, 14,15 – найскладнішим. Задач на картках немає. Я вам буду їх давати задачі після того, як ви виберете той чи інший номер. На розв'язання кожної задачі вам надається час, який заздалегідь не повідомляється. Якщо ви не встигаєте за відведений час написати відповідь, задача буде вважатись нерозв'язаною.

Рівень домагань – це досить стабільна індивідуальна якість особистості під якою розуміють ступінь складності життєвих цілей і задач, які людина ставить перед собою.

Процедура проведенн.

Дослідження проводиться у парі, яка складається із експериментатора та досліджуваного. Експериментатор повинен розкласти перед досліджуваним картки з номерами у порядку зростання, де написані задачі різного ступенч складності. Завдання досліджуваного підібрати задачу для розв'язання. Завдання експериментатора – фіксувати час, підібрати задачу, яка відповідає вибраному номеру, та водночас включати секундомір. Час для розв'язання кожної задачі експериментатор може регулювати на свій розсуд, створюючи штучні ситуації успіху або невдачі. Реальні успіхи досліджуваного в даному досліді не відіграють важливого значення, головне – є його реакція на успіх/неуспіх. Про результати розв'язання кожної задачі досліджуваному повідомляють одразу. Після чого він за власним бажанням вибирає наступну задачу і т.п. Їх кількість може бути різною, орієнтовно 6–8. Досліджуваного обов'язково попереджають про те, що вибір останній. Під

час експерименту додатково оформляється протокол, у якому фіксуються всі висловлювання та особливості поведінки досліджуваного (див. табл.46).

Таблиця 43

Протокол спостереження за поведінкою досліджуваного

№ обраної задачі	Розв'язання (“+”, “-”)	Висловлювання та особливості поведінки

Опрацювання і аналіз результатів.

За результатами будується графік, де на осі абсцис відкладаються порядкові номери задач, а на осі ординат – номери обраних карток. У точці перетину координат ставляться знаки “+” (розв’язано) чи “-” (реальна чи штучна невдача).

Досліджуваний вводиться в штучну ситуацію успіху/неуспіху, де відслідковується дві мотиваційні тенденції: прагнення досягти більшого успіху (підвищення домагань) і прагнення позбавитися від неуспіху (зниження домагань).

Для оцінювання рівня домагань найбільшу інформаційність мають перший та останні вибори, а також загальна тенденція до вибору більш легких чи складних задач.

Про адекватність рівня домагань можна судити на основі аналізу впливу попереднього результату на наступний вибір. Якщо завдяки успіху вибирають більш складне, а неуспіху – легше завдання, то рівень домагань адекватний.

Перехід до найлегших задач після невдачі, навпаки, перехід до складних після успіхів може бути різким або плавним. Різкі переходи свідчать про емоційну нестабільність досліджуваного. У висновку можна вказати про високий, середній, низький рівень домагань та про ступінь адекватності.

З а в д а н н я 3. Дослідження ступеня узгодженості із собою (за В.А. Семиченко)

<i>Мета дослідження</i>	<i>Матеріали та обладнання</i>	<i>Інструкція досліджуваному</i>
визначення ступню узгодженості із собою.	тест–опитувальник із 15 запитань, бланк для відповідей, ручка або олівець.	Вам пропонується відповісти на 15 запитань. Прочитайте ці запитання і по ходу читання на бланку проставляйте Ваші відповіді: «Так», «Ні», «Не знаю». Бажано над відповіддю довго не замислюватися. Пам'ятайте, що тут немає «поганих» і «хороших» відповідей. Слідкуйте, щоб відповідь у бланку співпадала з номером запитання. Якщо все зрозуміло, починайте.

Процедура дослідження.

Дослідження ступеня узгодженості із собою може проводитися як з однією особою, так і з групою. Але досліджуваних необхідно попередити про те, що кожен має працювати самостійно. Експериментатор роздає досліджуваним бланки для відповідей за певною формою (див. зразок). Також експериментатор роздає опитувальники, бланки, ручки, олівці та ознайомлює з інструкцією.

Бланк відповідей

Прізвище, ім'я й по-батькові _____

Число, місяць і рік народження _____

Назва методики діагностування – Дослідження ступеня узгодженості із собою

№ запитання	Відповіді		
	Так	Ні	Не знаю
1			
2...15			
Всього			

Опитувальник

1. Я задоволений собою.
2. Іноді мене хвилюють суперечливі думки і почуття, що стосовно людей або подій.
3. Я можу точно визначити у своєму житті період, коли я став людиною самостійною і незалежною.
4. Я люблю уявляти різні ситуації, в яких я поведжуся зовсім інакше, ніж у житті.
5. Крім невеликих промахів, мені нема чого поставити собі за провину.
6. У мене часто виникає таке почуття, коли я сам не знаю, чого я хочу.
7. Я настільки добре знаю своє тіло (організм), що розумію, коли дрібні нездужання викликані моїми внутрішніми конфліктами чи щиросердечним розладом.
8. Мене дуже засмучує те, що я ніколи не досягну ідеального стану власної особистості.
9. Замість того, щоб виходити із себе та злитися, я вмію вести уявний (внутрішній) діалог і розмовляти із собою навіть тоді, коли проблема викликає суперечливі думки й почуття.
10. Іноді я реагую на певні (деякі) ситуації інакше, ніж хотів би.
11. Є речі, в які я глибоко вірю, і такі цінності, в ім'я яких я зробив би більше, ніж можу зараз припустити.
12. Я завжди поспішаю, мені бракує часу, або я беруся за виконання завдань, що перевищують можливості однієї людини.
13. Я вмію сам підтримувати себе у важких ситуаціях, а коли в мене є можливість (час, місце і т.п.), то я дозволяю собі «похворіти», розслабитися.
14. Я вважаю, що сьогодні світ так сильно змінився, що добро і зло стали чимось відносним.
15. Часто, коли я чую критичні оцінки інших людей стосовно себе, уголос я погоджуюся з ними, хоча, насправді, я так не думаю.

Опрацювання результатів

Для визначення ступеня узгодженості із собою необхідно визначити показник у балах за кількістю відповідей досліджуваного, що збігаються із запитаннями на шкалах.

Нарахуйте собі 10 балів за кожне “Так“ на запитання 1,3,5,7,11,13 та за кожне “Ні” на запитання 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14, 15. За кожне “Не знаю”, незалежно від номера запитання, нарахуйте 5 балів.

Аналіз результатів

Ступінь узгодженості людини можна умовно визначити як високий, середній та низький.

Якщо показник ступеню узгодженості із собою становить 100 і більше балів, його можна характеризувати як високий. До високого ступеня узгодженості із собою можна віднести людей, які живуть у злагоді з собою, вони знають свої особливості та впевнені в їх позитивності. Вони володіють цінним даром знаходити вихід із складних ситуацій як особистісного характеру, так і тих, що стосуються взаємин з іншими людьми. Можуть бути для себе джерелом сили та підтримки навіть тоді, коли інші люди їх силу вважають слабкістю. Якщо показник у межах 50–99 балів, то таких людей ступінь узгодженості із собою середній. У них багато сумнівів відносно себе, їм властиві незадоволеність всім, щоб вони не робили, є деякі перешкоди для повного прийняття власної особистості, а також їм не вистачає впевненості у своїх можливостях, віри в себе. Якщо показник 0–49, ступінь узгодженості із собою у людини низький, така людина себе не любить, відповіді говорять про повну відсутність прийняття себе і згоди із собою. Вони у всьому себе дорікають, мають сумнів у своїх можливостях, вважають, що вони нічого не варті.

Під час інтерпретації результатів слід враховувати, що особи з високим ступенем узгодженості із собою більш комунікативні, активні, впевнені. Чим

нижчий ступінь узгодженості із собою, тим більше людина потребує уваги та психологічної підтримки.

**З а в д а н н я 4. Дослідження мотивації школяра до навчання (за
О.Ануфрієвою та С. Костроміною)**

<i>Мета дослідження</i>	<i>Матеріали обладнання</i>	<i>та</i>	<i>Інструкція досліджуваному.</i>
визначити мотивацію молодшого школяра до навчання в школі.	бланк тексту анкети О.Ануфрієвої та С. Костроміної, бланк для відповідей і ручка.		Вам пропонується анкета з 10 запитань. Уважно прочитайте кожне з них . Яка з відповідей найбільше вам подобається, там підкреслите, наприклад “Так”, яка не подобається – “Ні”, а якщо у вас є сумнів, – “Не знаю” і т.п. Намагайтеся, не уникати відповідей.

Процедура проведення.

Дослідження мотивації молодшого школяра до навчання в школі за допомогою анкети може проводитись з однією особою або з цілою групою. Для забезпечення ефективності дослідження, кожному учаснику видається текст анкети та окремо бланк для відповідей, на якому надруковані номери запитань, а біля них графи для відповідей.

Анкета

1. Тобі подобається у школі?
Так; не дуже; ні.
2. Уранці ти завжди з радістю йдеш до школи або часто бажаєш залишитися вдома?
Іду з радістю; буває по-різному; бажаю залишитися вдома.
3. Якщо б учитель сказав, що завтра йти до школи не обов’язково, ти б пішов чи залишився вдома?
Пішов до школи; не знаю; залишився б вдома.
4. Тобі подобається, коли відмінюються, які небудь уроки?

Не подобається, буває по-різному; подобається.

5. Ти б хотів, щоб не задавали ніяких домашніх завдань?

Не хотів би; не знаю; хотів би.

6. Ти хотів би, щоб в школі залишилися б одні перерви?

Ні; не знаю; хотів би.

7. Ти часто розповідаєш про школу своїм родичам і друзям?

Часто; інколи; не розповідаю.

8. Бажав би ти мати іншого, не такого суворого вчителя?

Мені подобається наш вчитель; точно не знаю; бажав би.

9. У тебе у класі багато друзів?

Багато; мало; не має друзів.

10. Тобі подобаються твої однокласники?

Подобаються; не дуже; не подобаються.

Опрацювання результатів.

За кожну відповідь, що стоїть в анкеті на першому місці, надається 3 бали, на другому – 1 бал, на останньому – 0 балів. Максимальна оцінка 30 балів.

Оцінювання результатів.

Зі зростанням кількості балів підвищується рівень мотивації школяра до навчання. При одержанні:

- 25-30 балів – сформоване ставлення до себе як до школяра, висока навчальна активність;
- 20-24 бали – ставлення до себе як до школяра практично сформовано;
- 15-19 балів – позитивне ставлення до школи, але школа приваблює більше позашкільними справами;
- 10-14 балів – ставлення до себе як до школяра не сформовано;
- менше 10 балів – ставлення до школи негативне.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Поняття про особистість. Наукове визначення поняття “особистість”.

2. Поясніть відмінність у змісті та обсязі цих понять: *людина, особистість, індивід і індивідуальність*.
3. Як ви розумієте поняття “активність особистості”? Як впливає ступінь активності особистості на взаємозв’язок з оточуючим середовищем?
4. Що є основним джерелом активності людини?
5. Які основні потреби особистості ви можете назвати?
6. Які мотиви, що спонукають людину до діяльності, ви можете назвати?
7. Дайте визначення поняттю “інтерес”.
8. Які форми прагнень особистості ви знаєте?
9. Самоцінка та її роль в житті особистості ?
10. Що таке рівень домагань? Як це впливає на розвиток особистості?
11. Які способи психологічного захисту вам відомі?
12. Які чинники впливають на формування особистості?

Література:

Айзенка Г. “Перевір свої здібності” /За ред. А.В. Петровського. М., 1972, – С. 18 – 27.)

Дрозденко К.С. Загальна психологія в таблицях і схемах: Навч. посібник. / К.С. Дрозденко. – К. : ВД „Професіонал”, 2004. – С. 184–215.

Методи психодіагностики підлітків : Навч. посібник з пропедагтичної практики для студ. пед. спеціальностей / За ред.

О.Д. Кравченко, В.Ф. Моргуна. – Полтава, 1995. – С. 85–93.

Методика психодіагностики в учебно-воспитательном процессе /Сост. : В.В. Гришина, П.В. Лушин. – М.: ИКА „Москва”, 1990. – С. 26-28.

Пашукова Т.І. Практикум із загальної психології / Т.І. Пашукова, А.І. Допіра, Г.В. Дьяконов/ За ред. Т.І. Пашукової. – К. : Т-во “Знання”, КОО, 2000. – С. 166–179.

Практикум по общей и экспериментальной психологии. /Под ред. А.А. Крылова, Маничева А.Л.[2 – е изд., доп. и перераб.]. – СПб. : Питер, 2005. – С.441-480.

Практические занятия по психологии /Сост.: Н.Б. Берхин и С.Ф. Спичак/Под ред. А.В. Петровского. – М. : Просвещение, 1972. – С. 30–32.

Розвиток пізнавальних процесів дитини / Упоряд. С. Максименко, К Максименко, О. Главник. – К. : Мікрос-СВС, 2003. – С.65–75

Семиченко В.А. Психология личности. / В.А. Семиченко. Магістр – S. – К. : Видавець О.М. Ешке, 2001. – 427 с.

Тема 12. Проективні методики дослідження соціально-психологічних властивостей особистості

Інформаційно-теоретичний блок. На думку багатьох психологів, в основу проективних методів покладено принцип психологічної проекції, відповідно до якого досліджуваний проектує, тобто відбиває (або виражає) на досить неструктурований (неупорядкований) стимульний матеріал (кольори, казкові персонажі, плями невизначеної форми і т.п.) свої неусвідомлювані або приховані потреби, комплекси, переживання, мотиви. Подібне проектування проявляється як суб'єктивне впорядкування стимульного матеріалу або надання йому особистісного змісту. Як вважає А. Карелін, під час тестування проективними методиками досліджувані можуть не підозрювати яку саме інтерпретацію буде надано їхнім відповідям, але в той самий час експериментатор може виявити скриті, завуальовані або неусвідомлені риси особистості. Проективні методики характеризуються глобальним підходом до оцінювання особистості, вказуючи саме на загальний стан людини, а не на окремі якості, властивості особистості.

Н.І. Шевандрін виділяє декілька груп проективних методик дослідження особистості:

1. *Конститутивні* – методики (їх також називають методиками структурування), які пред'являють певний неупорядкований матеріал (наприклад плям Роршаха), якому потрібно надати суб'єктивний зміст (навіть за віддаленими асоціаціями).

2. *Конструктивні* (конструювання) – методики, пред'являють окремі деталі, з яких можна скласти різні цілісні картинки (залежно від власних особливостей: смаку, досвіду, інтересів, уподобань), а також розповіді-описи за окремими фрагментами або після заслуховування звуків, шумів (наприклад, тест “Образ Світу”).

3. *Інтерпретативні* – методики (наприклад ТАТ і ін.), де необхідно тлумачити будь-які події, що зображені на картинках (передбачається, що кожний пояснює їх, згідно зі своїм ставленням до них).

4. *Катарсичні* – реалізуються в ігровій, спеціальним чином організованій діяльності (наприклад психодрама).

5. *Експресивні* – рисуночні методики на вільну або задану тему (наприклад тест «Дім-дерево-людина»).

6. *Імпресивні* – засновані на перевазі тих або інших стимулів (наприклад тест кольорових вибірок Люшера).

7. *Аддитивні* – реалізація припускає *завершення* якої-небудь розповіді, пропозиції (вважається, що при цьому можуть виражатися приховані мотиви, ставлення до події, факту, що хвилює досліджуваного, наприклад методики завершення речень, розповідей тощо)

Є й інші проєктивні методики, методи й класифікації. Сам термін «проєктивні методики» введено американським психологом Л. Франком в 1939 р.

Найтипівішими з них є: тест Роршаха, тест кольорових вибірок Люшера, тест базових потреб Сонди, тест на фрустрацію Розенцвейга, тест (ТАТ) тематичної апперцепції, “Рисунок сім’ї”, “Неіснуюча тварина” тощо.

Дослідники виділяють низку *специфічних ознак проєктивних методик*:

- відносну волю у виборі відповіді й тактики поведінки досліджуваного;
- відсутність зовнішніх показників оцінного ставлення до досліджуваного з боку експериментатора;
- узагальнене оцінювання взаємин особистості з її соціальним довкіллям або інтегральною діагностикою низки особистісних

властивостей, а не якийсь вимір окремої психічної функції [Соколова (1980)].

У даному модулі для самостійного виконання практикуму запропоновано тести: “Вільний малюнок”, “Неіснуюча тварина”, “Картина світу”, “Рисунковий тест Вартегга”, психогометричний тест та методики “Намалюй характер”, “Кінестетичний малюнок сім’ї”.

Психологічний практикум

Тест “Вільний рисунок”

Відомо, що у вільній ізо діяльності існують два основні прийоми: рисунок з натури та рисунок на основі власної фантазії, уяви тощо. З точки зору психології це пов’язане з явищами екстра- та інтроверсії.

Відповідно до типології К. Юнга, заснованої на домінуванні основних психічних функцій (мислення, інтуїції, відчуття та почуття) виділяється 8 типів особистості:

- 1) екстравертований мислительний тип;
- 2) екстравертований тип, що відчуває;
- 3) екстравертований тип, що відчуває;
- 4) екстравертований інтуїтивний тип;
- 5) інтровертований мислительний тип;
- 6) інтровертований тип, що відчуває;
- 7) інтровертований тип, що відчуває;
- 8) інтровертований інтуїтивний тип.

За аналогією з класифікацією Юнга, все різноманіття малюнків можна звести до 8 видів (по Г.Ріду), таким як:

- 1) емфатичний (імпресіоністський, експресивний) ;
- 2) гаптичний;
- 3) ритмічний;
- 4) структурний;
- 5) органічний;

- б) що перераховує;
- 7) декоративний;
- 8) імажинарний (утримуючий персонажі, сюжет, запозичені із книги або власної фантазії).

Короткий опис психологічної типології К. Юнга

1. Екстравертований мислительний тип – перераховуючий малюнок.

Зображення предметів, знаків, які не пов'язані загальним сюжетом, тобто просте перерахування. Такі малюнки створюють розумні люди, що діють, виходячи з інтелектуально обміркованих мотивів, з орієнтацією на факти, загальноновизнані ідеї, що йдуть від традицій, виховання, утворення. Мислення їхнє позитивно, а це веде до нових фактів або загальних концепцій розрізненого матеріалу. Судження, звичайно, синтетичне. Як правило, нагромадження емпіричних даних не переривається, а пояснення зводиться до якоїсь загальної інтелектуальної формули, де все залежить від даної формули. Якщо вона широка, то це – реформатор, громадський обвинувач, проповідник серйозних нововведень; якщо вузька, то може стати буркуном, що мудрує, або самозадоволеним критиком, який і себе, і інших хотів б втиснути у свою власну схему.

Почуття людей цього типу підтримують інтелектуальну установку й пристосовуються до неї. Особливо пригноблюється функція почуттів, що приводить до формули «ціль виправдує засоби». Емфатичний (імпресіоністський), гаптичний.

Наскільки почуття цих людей можуть характеризуватися як індивідуальна самопожертва, настільки вони – дріб'язкові, консервативні, підозрілі.

2. Екстравертований відчуттєвий тип – емфатичний малюнок, тобто прагнення до передачі атмосфери, до безпосереднього вираження відчуттів.

У людей цього типу критерії цінності — та чи інша сила відчуттів. Найсильніше витісняється інтуїція. Надзвичайно розвинене об'єктивне почуття факту. Частіше це чоловіки, для яких відчуття є конкретним проявом життя.

Людина діяльна, не схильна до рефлексії та властолюбних намірів. Основні тенденції – від грубого шукача насолоджень до рафінованого естета. Витиснута інтуїція може розвинути фантазії ревнощів або стану страху, фобії, у нав'язливі симптоми. Захворювання неврозом сутужніше за все, лікувати розумним способом. Для усвідомлення чого-небудь потрібні часто афективні натиски.

3. *Екстравертований почуттєвий тип – декоративний малюнок.*

Для декоративного малюнка характерно малювання орнаменту, візерунка, квітів і т.ін.

Тип, який найчастіше зустрічається серед жінок, які керуються почуттями, узгодженими із загальнозначущими цінностями, що особливо проявляється у виборі об'єкта любові: «кохає підходящого чоловіка», який відповідає її поміркованим вимогам. Те, чого вони не почувають, не можуть осмислити: «Я не можу так думати, оскільки не почуваю цього». Почуття часто втрачають особистісний характер в орієнтації на загальноприйняте.

4. *Екстравертований інтуїтивний тип – ритмічний малюнок – зображення рушійних сил об'єктів.*

Мислення, відчуття, почуття людей цього типу витісняються інтуїцією, за допомогою якої людина прагне досягти найбільших можливостей. Інтуїція — той допоміжний засіб, що діє автоматично тоді, коли вона необхідна для розв'язування ситуації, але, послуживши, вона втрачає свою цінність і відкидається як обтяжний придатак. Для нього характерно: незацікавленість фізичним станом і благополуччям як власним, так і навколишнім середовищем. Проте часто має власну мораль, яка розходиться із загальноприйнятою. Охоче береться за професії, що дають змогу розвинути його здібності.

5. *Інтровертований мислительний тип — органічний малюнок —* зображення органічних форм: рослин, тварин, людини.

Мислення даного типу орієнтоване на суб'єктивний фактор. Факти збираються тільки як засіб доказу, а не самі по собі. Цінності пов'язані з тим, що розвивається і викладається суб'єктивна ідея первісного символічного образу, який сприймається внутрішнім поглядом. Суб'єкт хоче побачити факти так, як вони заповнюють рамки його ідеї, що претендує на оригінальність.

Як правило, повністю відкидає об'єкт, і присутня людина може відчутти себе зайвою, непотрібною. Тип залишається нормальним доти, доки „Я” почуває себе нижче рівня несвідомого, доки почуття розкривають щось більш високе й владне, ніж „Я”. У протилежному випадку народжується підозрілість, що переходить у неврастенію, і виникає анемія як наслідок жорстокої боротьби із супротивниками, де будь-які засоби гарні.

6. *Інтровертований відчуттєвий тип — заптичний рисунок.*

Зображення начебто ідуть від внутрішніх відчуттів — «болить вухо», «болить голова» і т. ін.

Такий тип орієнтується на те, що відбувається переважно в цей момент і на суб'єктивну інтенсивність відчуттів, викликаних об'єктивним подразненням, тобто між об'єктом і відчуттям немає пропорційних відносин, вони суб'єктивні. Ззовні не можна передбачати, що його вразить, а що ні. З легкістю порушує питання, для чого існують люди, чому об'єкти мають право на існування. Відрізняється самобутністю, суб'єктивністю вчинків. Довколишніх даних тип подавляє, зводячи все до якоїсь правильної формули нормативу суб'єктивного змісту, щоб не виділялися та трималися в належних границях. Такі люди можуть дозволяти управляти собою, за що мстять посиленням опором і впертістю, у деяких випадках стають жертвою агресивності та властолюбства з боку інших внаслідок того, що на початку не проявляють ознак образливості. За відсутності художніх здібностей самовираження, враження переходять углиб, а за їх наявності виражаються

архаїчно банальними, повсякденними фразами. Найсильніше витиснута інтуїція, що має екстравертований, архаїчний характер.

7. *Інтровертований почуттєвий тип, імажинарний малюнок* – зображення персонажів, запозичених з літератури, фантазії, що відрізняються оригінальністю самовираження.

Постійно шукає образи, яких немає в дійсності. Прагне до внутрішньої інтенсивності, для якої об'єкти дають внутрішній поштовх. Глибину цього відчуття можна лише передбачати, але ясно осягти не можна. Це робить людину мовчазною, важкодоступною, вона, подібно мімозі, згортається від бруталності. Для оборони висуває негативні судження, почуття або разючу байдужість. Основні ідеї – Бог, воля, безсмертя – мають цінність почуття. Щоб передати все багатство почуття хоча б приблизно, потрібна надзвичайна поетична або художня виразність. Якщо ж почуття спотворюються егоцентризмом, то людина стає стурбованою своїм „Я” і робиться несимпатичною. Інтровертованому відчуванню протистоїть примітивне мислення, яке перебуває в рабській залежності від фактів, відрікається від усього традиційного. Трапляється, що люди цього типу відчують почуття паралізованості від напористої емоції; різке холодне ставлення може вразити співрозмовника в найуразливіше місце. Якщо почуття зайняті чимсь вищим, ніж егоцентричне „Я”, людина залишається в нормі, а при домінуванні „Я” вона відчуває думки інших, підозрюючи їх у всіляких непристойностях, у замисленні зла, в інтригах і підбурюваннях.

8. *Інтровертований інтуїтивний тип* — *структурний малюнок* – зображення чогось цілого, що складається з частин, які відображають його загальний вигляд, тобто один ізольований предмет.

Інтуїція цього типу спрямована на внутрішні суб'єктивні образи. При спостереженні за об'єктом цей тип з увагою та співчуттям ставиться до змін, які відбуваються. Звичайно, перед нами тип містика, мрійника й провидця, з одного боку, фантазера та художника – з іншого. Поглиблення інтуїції часто призводить до віддалення від усвідомленої дійсності, й людина

стає загадкою для свого найближчого оточення. Якщо це художник, то його мистецтво підвищує значення речей, які бувають одночасно значними, і банальними, прекрасними і незграбними, піднесеними і вичурними. Якщо це не художник, то може бути невизнаним генієм, просто загубленою величиною, яка нагадує мудрого напівдурня, фігурою для психологічних романів.

На несвідомому рівні цей тип набуває компенсацію рис, відчуттєвого екстраверта. Звідси – надзвичайна прихильність до почуттєвого враження.

Тест «Образ світу»

Мета дослідження: визначення індивідуальних особливостей “образу світу”, “картини світу” особистості.

Матеріали та обладнання: аркуш паперу розміром 250 x 150 см, олівець, ручка.

Процедура дослідження

Дослідження проводиться як у групі, так і з однією особою. Досліджуваним пропонується намалювати картину світу. З метою вивчення індивідуальних особливостей «образу світу», «картини світу» пропонується наступна інструкція.

Інструкція досліджуваним. Намалюйте картину світу, тобто світ, його образ так, як ви його собі уявляєте.

Опрацювання та аналіз результатів

На підставі особливостей зображення виділяється 5 основних видів малюнків.

1. *Планетарна* картина світу – зображення земної кулі, інших планет Сонячної системи – когнітивна картина світу у вигляді загальноприйнятих нормативних знань, набутих у школі.

2. *Пейзажна* картина світу у вигляді міського або сільського пейзажу із присутністю людей, тварин, дерев, квітів і т. ін. – тобто бажана картина власного оточення.

3. *Безпосереднє оточення* – облаштування навколо себе, свого будинку, яке є насправді, або ситуативне – те, що приходить на думку. Несподівані образи — лампа, запалена свічка тощо.

4. *Опосередкована, або метафорична картина світу* — передача складного смислоутворювального задуму у вигляді якого-небудь складного образу.

5. *Абстрактна, схематична*, що відрізняється лаконізмом побудови у вигляді якогось абстрактного образу, знаку, символу.

Виходячи з перерахованих видів зображень образу світу можна відзначити, що вони мають різні підстави, і показати, якими стають знання про планетарну будову, або власні відчуття, що викликають ті або інші образи, або бажана картина світу і т.ін.

Для подальшої інтерпретації малюнка можна використовувати описану вище схему Г. Ріда.

Психогеоетричний тест (за В. Лозницею)

Психогеоетрія як унікальна практична система аналізу особистості була розроблена у США, її автор Деллінгер. Цей тест дає змогу:

1) Миттєво визначити форму (чи тип) особистості людини, яка вас цікавить, а також вашу власну форму.

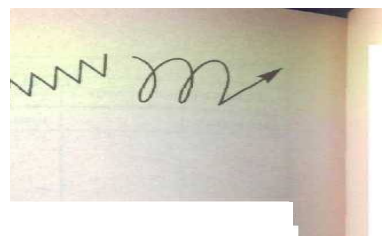
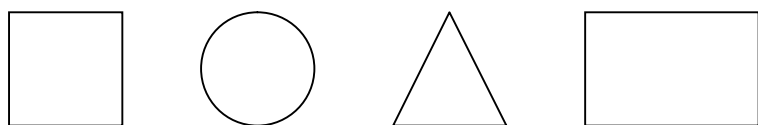

Рис. 9 Набір фігур

- 2) Надати детальну характеристику особистісних якостей та особливостей поведінки будь-якої людини мовою, яка зрозуміла кожному;
- 3) Скласти сценарій поведінки для кожної форми особистості у типових ситуаціях.

Інструкція. Подивіться на шість фігур (квадрат, трикутник, прямокутник, круг, зигзаг та знак Скорпіона) (рис. 9). «Знак Скорпіона» (стилізований) розробив і ввів у практику В. Лозниця на основі спеціального дослідження. Виберіть з них ту фігуру, стосовно якої ви можете сказати: „Це – Я !”. Тільки не займайтеся ніякими непотрібними роздумами. Це ні до чого не приведе. Просто намагайтеся відчутти свою форму. Якщо у вас це не виходить, виберіть з фігур ту, яка першою привабила вас. Запам'ятайте її назву під № 1. Потім проранжуйте п'ять фігур, що залишилися, і запишіть їх назви під відповідними номерами. Остання фігура, яку ви запишете під номером 6, буде явно тією формою, яка підходить вам менш за все.

Перший, найважчий етап роботи закінчено. Перед вами впорядкований ряд геометричних фігур, де відображено ваші суб'єктивні пристрасті. Яку б фігуру ви не поставили на перше місце, це – ваша основна фігура чи суб'єктивна форма. Саме вона дає можливість визначити ваші основні домінуючі риси характеру й особливості поведінки. Решта п'ять фігур – це своєрідні модулятори, які можуть забарвлювати провідний фон вашої поведінки. Сила їх впливу зменшується зі збільшенням порядкового номера. І якщо деякі характеристики фігури, що стоїть на другому місці, ви, ймовірно, зможете виявити у своїй поведінці, то фігура, що займає шосте місце, проявляє себе тоді, коли ви явно не в собі (і, вочевидь, собі не подобається). Важливішим для вас є інше значення останньої фігури – вона вказує на форму людини, взаємодія з якою викликатиме у вас найбільші труднощі (їх ви успішно зможете побороти за допомогою психогеомерії).

А зараз приступимо до розшифровки психогеомеричної мови.

Якщо більшість якостей, що перерахована в характеристиці вашої основної форми, відповідає вашій реальній поведінці, то ваш випадок найпростіший (звичайно, тільки з погляду діагностики). Залишається лише

запам'ятати свою чисту форму (Квадрат, Трикутник, Знак Скорпіона, Круг, Зигзаг, Прямокутник) і перейти до подальшого вивчення та застосування психогеомерії на практиці. Однак, ймовірно, що ви «не знайшли себе» серед наведених фігур. Це трапляється, як ми вже згадували, в 15% тих, хто проходить психогеомеричний тест. Якщо ви потрапили в ці 15%, то може бути декілька причин, з яких ви вибрали «не свою» форму:

- негативна установка чи насторожене ставлення до тестування;
- у даний період ви стурбовані розходженням між тим, що ви є, і вашим ідеалом. Тому ви обираєте ту форму, якою бажаєте бути, замість тієї, якою ви зараз є;
- ви перебуваєте у незвичайному для вас психічному стані, що викликаний значущими змінами у вашому житті (дуже збуджені, втомлені, засмучені і т.д.).

Можуть бути інші причини помилкового вибору основної форми. Але, незалежно від причини, зробіть наступне. Прочитайте уважно опис усіх шести фігур і просто виберіть для себе ту з них, яка найбільше відповідає вашій особистості та поведінці. Вона і буде вашою основною формою.

Нарешті, може виявитися, що жодна з фігур вам повністю не підходить, скоріше, вас можна описати комбінацією з двох чи навіть трьох форм (краще, все ж, обмежитись двома). У цьому випадку намагайтеся вирішити для себе, яка з них є домінантною, а яка – підлеглою. Тоді ви зможете наочно змалювати вашу форму особистості, вписавши підлеглу у домінантну. При цьому, якщо домінуючою формою є Зигзаг, то його хвильова лінія перекреслює підлеглу форму; як підлегла форма Зигзаг наче проникає в домінантну, порушуючи її контур.

Стисла психологічна характеристика основних форм особистості

Квадрат. Якщо вашою основною формою виявився квадрат, то ви – невтомний працівник! Працелюбність, старанність, потреба доводити почату справу до кінця, впертість, що дає змогу завершити роботу, – саме цим відомі справжні Квадрати. Витривалість, терпіння та методичність

звичайно роблять з Квадрата висококласного спеціаліста у своїй галузі. Цьому сприяє і постійна потреба в інформації. Квадрати – колекціонери різноманітних даних. Причому від того, де зберігається ця колекція – в голові чи у спеціальній картотеці, – в ній завжди повний порядок. Всі відомості систематизовані, розкладені по полицях. І Квадрат здатен видати необхідну інформацію миттєво. Тому його вважають ерудитом.

Розумовий аналіз – значна риса Квадрата. Якщо ви твердо обрали для себе Квадрат – фігуру лінійну, то, ймовірно за все, ви належите до тих, хто опрацьовує дані, кажучи мовою інформатики, у послідовному форматі: а - б - в - г і т.д. Квадрати, радше, «вираховують» результат, ніж здогадуються про нього. Вони не пропускають жодної ланки в ланцюзі роздумів, а коли це роблять інші, то відчувають труднощі у розумінні і, як наслідок, дискомфорт. Квадрати дуже уважні до деталей, подробиць. Саме Квадрати здатні проробляти (і роблять це) всі конкретні деталі тих грандіозних ідей, проектів і планів, які часто пропонують носії інших геометричних форм.

Квадрати люблять раз і назавжди заведений порядок: все має знаходитися на своєму місці й відбуватися у свій час. Істинний Квадрат свято вірить у вислів: «Непорядок на столі — безпорядок в голові». Ідеал Квадрата – розплановане, передбачене життя, і йому не подобаються «сюрпризи» та зміни у звичайному ході подій. Він постійно «впорядковує», організовує людей і речі навколо себе.

Всі ці якості сприяють тому, що Квадрати можуть стати (і стають!) відмінними адміністраторами, виконавцями, але ... рідко бувають гарними розпорядниками, менеджерами. Природно, що позитивні риси Квадрата мирно співіснують з певною низкою його слабих місць.

Надмірна уважність до деталей («за деревами не бачить лісу»), потреба у додатковій, уточнюваній інформації для прийняття рішення позбавляє Квадрата оперативності. Охайність, порядок, дотримання правил і звичаїв можуть розвинути до паралізуючої крайності. І коли приходить час приймати рішення, особливо пов'язане з ризиком, з можливою втратою

статус-кво, Квадрати навмисно чи ні затримують його прийняття. Крім того, раціональність, емоційна сухість і холодність заважають Квадратам швидко встановлювати контакти з різними особами (часто не дуже приємними), що теж не сприяє успіху в управлінні людьми. Квадрат неефективно діє у аморфній ситуації, де «права рука не знає, що робить ліва». Однак у структурних ситуаціях, коли встановлено терміни виконання і визначено доступ до інформації та обладнання, формуються чіткі вимоги і надаються зрозумілі інструкції до виконання, Квадрат перевершує всі інші форми!

Трикутник. Ця форма символізує лідерство, і багато Трикутників відчуває в цьому своє призначення: «народжені, щоб бути лідером». Найхарактерніша особливість справжнього Трикутника – здатність концентруватися на головній меті. Трикутники – енергійні, невтримні, сильні особистості, які ставлять ясні цілі і, як правило, досягають їх!

Звичайно, Трикутники завжди знають, яка їхня головна мета, оскільки, на відміну від Квадратів, це – рішучі люди. Вони, як і їхні родичі Квадрати, належать до лівопівкульних мислителів, які здатні глибоко та швидко аналізувати ситуацію. Однак на протилежність Квадратам, що орієнтовані на деталі, Трикутники зосереджуються на головному, на сутності проблеми. Їхня сильна прагматична орієнтація скеровує розумовий аналіз та обмежує його пошуком ефективного (і часто ефектного) в даних умовах рішення проблеми. Така орієнтація оберігає Трикутників від детального аналізу багатьох варіантів у пошуках найкращого рішення. Це справляє доволі сильне враження на інших, менш впевнених у собі людей, і вони йдуть за Трикутником!

Трикутник – це дуже впевнена в собі людина, яка бажає бути першою скрізь! Сильна потреба бути правим і керувати положенням справ, вирішувати не тільки за себе, а й, по можливості, за інших робить Трикутник особистістю, що постійно конкурує та змагається з іншими. Домінуюча установка у будь-якій справі, за яку береться Трикутник, – це установка на

перемогу, виграш, успіх! Він часто ризикує, буває нетерплячим і нетерпимим до тих, хто вагається у прийнятті рішення.

Трикутник дуже не любить бути неправим і з великим трудом визнає свої помилки. Можна сказати, що він бачить те, що бажає бачити, тому не любить міняти свої рішення, часто буває категоричним, не визнає зауважень і в більшості випадків чинить по-своєму. Однак Трикутники доволі успішно вчаться тому, що відповідає їх прагматичній орієнтації, сприяє досягненню основних цілей, і поглинають, мов губка, корисну інформацію.

Трикутники честолюбні. Якщо справою честі для Квадрата є найвища якість роботи, що виконується, то Трикутник прагне досягти високого становища, здобути високий статус, інакше кажучи – зробити кар'єру (і це не слід вважати як негативну якість Трикутників). Перш ніж взятися до справи чи прийняти рішення, Трикутник свідомо чи несвідомо ставить перед собою запитання: «А що я буду з цього мати?» І будьте впевнені, яке б рішення Трикутник не прийняв, він обов'язково буде керуватися користю (далеко не завжди матеріальною, власне, для самого Трикутника).

З Трикутників виходять чудові менеджери на найвищому рівні управління. Саме до вершин вони і прагнуть. І допомагає їм в цьому ще одна якість – майстерність політичної інтриги. Вони чудово вміють подати вищому керівництву значимість роботи власної і своїх підлеглих, «за милю» відчувають прибуткову справу і в боротьбі за неї можуть «зіткнути лобами» своїх супротивників. І саме тут слід звернути увагу на головну негативну рису «трикутної» форми: сильний егоцентризм, спрямованість на себе. Це призводить до того, що Трикутники на шляху до вершин влади не проявляють особливої делікатності щодо моральних норм. Цей своєрідний макіавелізм, звичайно, може викликати страх та обґрунтовану на ньому повагу з боку інших людей, але не їхню прихильність і любов. Але – не лякайтеся! Це характерне тільки для Трикутників, яких вчасно ніхто не зупинив. А взагалі Трикутники дуже симпатичні, привабливі люди (інакше

хто за ними пішов би?), які змушують усе і всіх крутитися навколо себе і без яких наше життя втратило б свою гостроту.

Прямокутник. Для вас, Прямокутники, навряд чи буде несподіванкою те, що ви зараз прочитаєте. Ви і так все про себе знаєте!

Справа в тому, що Прямокутник символізує стан переходу та зміни. Це, так би мовити, тимчасова форма, яку можуть «носити» решта п'ять стабільних фігур у певні періоди життя. Це – люди, не задоволені тим способом життя, який вони зараз ведуть, і тому шукають краще становище. Можливо, хтось із вас тільки-но пережив зміну професійного статусу (перехід на нову роботу, пониження чи підвищення у посаді, що потребують адаптації); можливо, хтось передбачає, передчуває такі зміни. У когось, можливо, відбулися зміни в особистому житті. Взагалі причини прямокутного стану можуть бути найрізноманітнішими, але їх об'єднує одне – вагомість цих змін для певної людини.

Основним психічним станом Прямокутника є більш-менш усвідомлений стан збентеження, заплутаності в проблемах та невизначеності стосовно до себе на даний момент часу. Поряд з цим, у нього поступово зростає внутрішнє збудження, що не може не позначитися на його поведінці.

Найхарактерніші риси Прямокутників – непослідовність і непередбачуваність вчинків увпродовж перехідного періоду.

Ви, Прямокутники, можете сильно змінюватися навіть за один день! Це природно, бо Прямокутники мають, як правило, низьку самооцінку, прагнуть стати в чомусь ліпшими, шукають нові методи роботи, стилі життя. Якщо уважно придивитися до поведінки Прямокутника, то можна помітити, що він приміряє весь час одяг інших форм: трикутної, круглої і т. д. Миттєві, круті та непередбачувані зміни в поведінці Прямокутників, зазвичай, бентежать і насторожують інших людей, і вони можуть свідомо ухилятися від контактів з людиною без стрижня. Зрозуміло, ніхто не бажає потрапляти в незручне становище. А самим Прямокутникам спілкування з

іншими людьми просто необхідне, і в цьому є ще одна складність перехідного періоду.

Прямокутники наділені й позитивними якостями, що приваблюють до них довколишніх. Це, перш за все, допитливість, зацікавленість до всього й сміливість! Прямокутники намагаються робити те, що раніше ніколи не робили; ставити запитання, на які раніше в них не вистачало сміливості. Вони відкриті для нових ідей, цінностей, способів мислення та життя, легко засвоюють усе нове. Правда, зворотним боком цього є надмірна довірливість, навіюваність, наївність. Тому Прямокутниками легко маніпулювати, чим і користуються люди, що не дуже переймаються питаннями моралі. Якщо ви дійсно маєте «прямокутну» форму, будьте обережні! І пам'ятайте, що «прямокутність» — стадія. Вона мине — і ви вийдете на новий рівень особистісного розвитку, збагатившись здобутим на цій стадії досвідом.

Коло. Геометричне коло – це міфологічний символ гармонії. Той, хто впевнено вибирає коло за основну форму, щиро зацікавлений, насамперед, в гарних міжособистісних стосунках. Найвища цінність для Круга – люди, їхнє благополуччя. Коло – найдоброзичливіший з усіх п'яти форм. Він найчастіше слугує тим «клеєм», що скріплює і робочий колектив, і сім'ю, тобто стабілізує групу. Коло – найкращі комунікатори серед п'яти груп, оскільки вони кращі слухачі (Трикутники також гарні комунікатори, але вони більше слухають себе, ніж інших). Вони наділені високою чутливістю, розвиненою емпатією – здатністю співпереживати, співчувати, емоційно відкликатися на переживання іншої людини. Круг відчуває чужу радість і відчуває чужий біль, як свій власний. Природно, людей ваблять Круги. До речі, Круги чудово «читають» людей і в одну хвилину здатні розпізнати облудника, обманщика. Круги вболівають за свій колектив (чи, як кажуть тепер, команду) і високопопулярні серед своїх колег. Однак вони, зазвичай, слабкі менеджери та керівники у сфері бізнесу.

По-перше, Круги, завдяки їх спрямованості скоріше на людей, ніж на справу, занадто намагаються догодити кожному. Вони прагнуть зберегти

мир і заради цього інколи уникають твердої позиції та прийняття непопулярних рішень, які, однак, можуть виявитися ефективними з ділової точки зору. Для Круга немає нічого гіршого, ніж вступати в міжособистісний конфлікт. Круг щасливий тоді, коли всі лагодять один з одним. Тому, коли у Круга виникає з кимось конфлікт, найімовірніше, що саме Круг поступиться першим. Примирення з іншими – типова «кругова» риса поведінки. Хоча ця риса дає задоволення іншим і створює Кругу популярність серед співробітників, такі поступки можуть призвести до втрати Кругом поваги до себе, посилення тенденцій до самозвинувачення.

По-друге, Круги не відрізняються рішучістю. Якщо їм доводиться керувати, то вони явно надають перевагу демократичному стилю керівництва і прагнуть обговорити практично будь-яке рішення з більшістю та заручитися його підтримкою. Як відомо, це далеко не завжди себе виправдовує: можна пропустити підходящий момент. Крім того, Круги слабкі в політичних іграх і часто не можуть подати себе та свою команду належним чином. Все це призводить до того, що над Кругами часто беруть гору сильніші особистості, наприклад, Трикутники, яким вдається ними маніпулювати. На щастя для себе, Круги, здається, не дуже переймаються тим, у чиїх руках буде знаходитися влада. Тільки б усі були задоволені та панував мир.

Однак Круги проявляють заavidну твердість, якщо справа торкається питань моралі чи порушення справедливості, Круг стає ревним захисником людей і, коли бажає, може бути доволі переконливим. Відмінному розв'язанню міжособистісних проблем багато в чому сприяє їхній особливий склад мислення.

Круг – це нелінійна форма, і той, хто впевнено ідентифікує себе з кругом, скоріше належить до правопівкульних мислителів. Правопівкульне мислення – більш образне, інтуїтивне, емоційно забарвлене, радше інтегративне, ніж аналітичне. Тому переопрацювання інформації у Кругів здійснюється не у послідовному форматі, як у Квадратів (та у Трикутників), а

скоріше мозаїчно, проривами, з пропуском окремих ланок, наприклад: а]... – ...]д. Це не означає, що Круги не в ладах з логікою. Просто формалізм у них не отримує пріоритету під час вирішення життєвих проблем. Передусім, у сфері людських стосунків вони проявляють різновид правопівкульного мислення, який А. Харрісон і Р. Бремсон називають «ідеалістичним» стилем мислення. Основні риси цього стилю – орієнтація на суб'єктивні фактори проблеми (цінності, оцінки, почуття і т.д.) і прагнення знайти спільне навіть у протилежних точках зору. Символом ідеалістичного рішення А. Харрісон і Р. Бремсон вважають парасольку: рішення, яке містить усі погляди і подобається всім, хто має до нього відношення.

Можна сказати, що Круг – природжений психолог. Однак, щоб стати на чолі серйозного, крупного бізнесу, Кругу не вистачає лівопівкульних організаційних навичок своїх «лінійних братів» – Трикутника та Квадрата.

Зигзаг. Ця фігура символізує креативність, творчість хоча б у тому, що вона найунікальніша з шести фігур і єдина роз'єднана фігура. Якщо ви твердо обрали Зигзаг за основну форму, то ви, скоріш за все, справжній лівопівкульний мислитель, інакомислячий, оскільки лінійні форми переважають вас чисельністю. Між іншим, Квадрат і Трикутник часто не звертають уваги на ваш знак! На запитання психолога: «А куди ви помістите цю фігуру?» у відповідь можна почути: «А це теж фігура? Я думав, що тут просто хтось щось перекреслив». Нарешті, серед Зигзагів частіше зустрічаються лівші, ніж серед решти форм. А це додаткове свідчення на користь правопівкульності Зигзагу.

Як і вашому найближчому родичу Кругу, тільки більшою мірою, вам властива образність, інтуїтивність, інтегративність, мозаїчність. Суворі, послідовна дедукція – це не ваш стиль. Думка Зигзагу робить відчайдушні стрибки: від а до я! Тому багатьом лінійним, лівопівкульним тяжко зрозуміти Зигзагів. Правопівкульне мислення не фіксується на деталях (цифри і факти потрібні для того, щоб здійснити стрибок до нової ідеї); тому воно, спрощуючи в чомусь картину світу, дає змогу будувати цілісні, гармонійні

концепції та образи, бачити красоту. Зигзаги, зазвичай, мають розвинуте естетичне чуття.

Домінуючим стилем мислення Зигзага найчастіше є синтетичний стиль. Лейтмотив цього стилю – «А що буде, якщо ?..». Що буде, якщо взяти цю ідею й ось цю та поєднати їх разом? Що ми будемо мати в підсумку? Комбінування абсолютно різних, несхожих ідей створення на цій основі чогось нового, оригінального – ось що подобається Зигзагам. На відміну від Кругів, Зигзаги зовсім не зацікавлені у консенсусі і домагаються синтезу не через поступки, а, навпаки, загостренням конфлікту ідей і побудовою нової концепції, де цей конфлікт розв'язання «знімається». Використовуючи свою природну дотепність, вони можуть бути доволі їдкими, «відкриваючи очі іншим» на можливість нового рішення. Зигзаги схильні бачити світ, що постійно змінюється. З цього приводу немає нічого нуднішого для них, ніж ніколи незмінні речі, рутина, шаблон, правила й інструкції, статус-кво або люди, які завжди погоджуються чи роблять вигляд, що погоджуються.

Зигзаги просто не можуть продуктивно працювати в добре структурованих ситуаціях. Їх дратують чіткі вертикальні та горизонтальні зв'язки, суворо фіксовані обов'язки й незмінні способи роботи. Їм треба мати різноманітність та високий рівень стимуляції на робочому місці. Вони також бажають бути незалежними від інших у своїй роботі. Тоді Зигзаг оживає й починає виконувати своє основне призначення – генерувати нові ідеї та методи роботи. Зигзаги ніколи не задовольняються засобами, вже відомими. Ніщо так не дратує Зигзага, як висловлювання Квадрата: «Ми завжди робили це так». Зигзаги спрямовані у майбутнє і більше цікавляться можливістю, ніж реальністю. Світ ідей для них так само реальний, як світ речей для решти. Значну частину життя вони проводять у цьому ідеальному світі, з якого і з'являються такі їхні риси, як непрактичність, нереалістичність, наївність.

Зигзаг – найзапальніший, зворушливий з усіх п'яти фігур. Коли в нього з'являється цікава думка, він готовий повідати її всьому світові! Зигзаги – невтомні проповідники своїх ідей і здатні мотивувати всіх навколо себе.

Однак вони нестримані, дуже експресивні (ріжуть правду в очі), що поряд з їх ексцентричністю заважає їм провадити свої ідеї у життя. До того ж вони не сильні у проробленні конкретних деталей (без чого матеріалізація ідеї неможлива) і не дуже наполегливі у доведенні справи до кінця (бо з втратою новизни губиться й цікавість до ідеї).

Як стверджував С.Деллінгер, Зигзагів інші люди вважають сексуально привабливими! Та й самі вони небайдужі (м'яко кажучи) до цієї сторони життя. Дані аналізу наших вітчизняних Зигзагів дають нам всі підстави погодитись із твердженням С.Деллінгера.

Знак Скорпіона (стилізований). Якщо знак Скорпіона розділити на елементи, то видно, що він містить в собі Зигзаг, Трикутник (кінчик стріли й є трикутником) і Круг (еліпсоїдний «хвіст» Скорпіона є спорідненим колом).

Справді, як показують спеціальні дослідження, ті, хто вибрав Знак Скорпіона, наділені, окрім високого творчого потенціалу й честолюбного прагнення до успіху, миролюбною натурою та майже екстрасенсорною інтуїцією.

Якщо образно Зигзаг можна уявити собі у вигляді красивого казкового коня, який у грозову ніч під спалахами блискавки й зливою мчить нескінченним степом в невідомому напрямі, то Знак Скорпіона – це той самий кінь у тому самому степу і в ту саму горобину ніч, але з тією різницею, що на цьому коні сидить вершник, який знає, куди він скаче.

Дисциплінована креативність – найхарактерніша ознака Скорпіонів. Скорпіони самі неординарно мислять і симпатизують неординарним особистостям. Завдання, які їм доручають, Скорпіони, як правило, переробляють по-своєму найкращим чином. Якщо емоції «заносять їх на поворотах», то Скорпіони можуть вчасно схаменутися й вирівняти становище.

Більшість Скорпіонів наділена дипломатичним хистом і не раз подумає, перш ніж сказати комусь в очі своє звинувачення, а також вміє визнавати власні помилки. Але, попри свою дипломатичність, Скорпіони досить вперті і не поступаються в суперечках.

Подібно Зигзагам, Скорпіонів захоплює все красиве й екстравагантне; більшість з них користується успіхом у осіб протилежної статі. Як і Круги, вони одразу здогадуються, коли хтось їх обманює.

Як справжні лідери Трикутники, Скорпіони за будь-яких умов прагнуть до успіху, всю свою енергію вміють сконцентрувати для досягнення основної мети.

Ця геометрична фігура введена нами в тест на основі триступеневого дослідження, де 1-й етап – знаходження геометричної фігури, яка б символізувала дисципліновану креативність та лідерські якості; 2-й етап – контролювання та перевірка тексту, який би підтвердив, що ті, хто вибрав Знак Скорпіона (стилізований), насправді мають потрібні психічні якості; і 3-й етап – складання характеристики психогеометричного типу „Знак Скорпіона”.

Інколи Скорпіони нагадують Квадри, бо люблять, щоб їхня робота була спрогнозована й спланована – все має бути розписане за пунктами та розкладене в голові «по полицках». Більшість із них може зосередитись, але їм важко працювати в умовах шуму і хаосу.

Як особистостям, які постійно зростають інтелектуально й духовно у своїй творчості, Скорпіонам, як і Прямокутникам, подобається все нове й незвичне. Вони час від часу міняють місце роботи та проживання. В чітко регламентованій структурі («від дзвінка до дзвінка») працюють добре, але їх постійно тягне вирватися на волю.

Скорпіони наділені дещо завищеним честолюбством і почуттям справедливості, яке вони прагнуть приглушити, якщо відчують, що не мають достатньо сили й влади для встановлення гармонії та справедливості.

До психогеометричного типу Знак Скорпіона (стилізований – стрілка вгору) належать політики-реформатори; підприємці, які домоглись успіху неординарними методами ведення справ; більшість винахідників, науковців, філософів, письменників-прозаїків, драматургів, сценаристів, а також поети, художники та композитори, прихильники класичних форм творчості.

Методика «Намалюй свій характер»

Ви, мабуть, звернули увагу, що останнім часом ми всі частіше стали звертатися до екстрасенсів, магів і чаклунів. Запитання одне: чого нам чекати від самих себе, від власного характеру, організму? Які ми? Спробуємо самостійно відповісти, а для цього візьмемо в руки фломастер або олівець і на декілька хвилин дамо волю своїй фантазії, заповнивши 12 запропонованих квадратів, доповнюючи зображення на свій розсуд (рис. 10). І лише потім звернімося до запропонованого коментарю.

Опрацювання та аналіз результатів

1. У *першому квадраті* ви змалювали своє дійсне ставлення до себе і уявлення про себе. Якщо ви намалювали усміхнене або кумедне личико, фігурку, то це свідчить про хороше почуття гумору, дипломатичність і миролюбивість натури. Гротескна карикатура – ознака нетовариськості, замкнутості. Сонце означає, що ви часто на себе берете роль лідера. Квітка – ознака жіночості, ви приділяєте багато уваги своїй зовнішності та своєму оточенню. Око означає, що ви володієте гордим і недовірливим норомом, прагнете керувати формуванням своїх взаємин з людьми й свідомо будете своє життя.

2. *Другий квадрат.* Якщо ви намалювали щось таке, що виходить за межі внутрішнього квадрату, то ви маєте бентежний характер і сиднем вас не назвеш. І навпаки, одинокий будиночок або символ домівки – ознака того, що ви сумуєте за домашнім теплом. Якщо ваш малюнок розташований у внутрішньому квадраті та поза ним, то в такому випадку ваші інтереси у правильній пропорції діляться між родиною і навколишнім світом.

3. Якщо ви намалювали стрілу, що летить до певної цілі, тобто у мішень, то у вас розвинуте самолюбство, ви здатні наполегливо працювати для досягнення своєї мети. Якщо ви доповнили малюнок іншими лініями або стрілами, то ви честолюбні, але не впевнені у своїй меті. Якщо ви намалювали

щось інше, не схоже на символи стріли й мішені, то в такому випадку, можливо, ви некерована, бунтівна людина.

4. Якщо ви використали малюнок, намалювавши якийсь замкнутий простір, ліхтарний стовп, шию тварини і так далі, то ви ведете гармонійне, здорове, регулярне статеве життя. Якщо ви залишили незаповненим простір між двома вертикальними лініями, а малюнок, подібний до наведеного прикладу, змістили або спотворили до невпізнання, то це свідчить про вашу сором'язливість, зайву скромність у питаннях статі; ви взагалі неохоче займаєтесь питаннями статі, в усякому разі, не любите про це говорити. Якщо дві вертикальні лінії навели вас на думку про стовбур дерева, то статеве життя ви поєднуєте зі шлюбом. Якщо ж на дереві ви намалювали плоди, то ви дуже любите дітей.

5. Якщо ви підкорюєтеся малюнку, то це означає, що ви маєте рідкісну здатність швидко й легко схилити на свій бік чужих людей. Якщо ви не сприймаєте малюнок і, наприклад, у вас вийшов незграбний геометричний візерунок, то ви залишаєтеся поза компанією, у ваших стосунках з довкіллям переважає прагнення до влади, диктату; ви дуже ревниві.

6. Якщо ви намалювали щось над розміщеною хвилястою лінією, то ви себе відчуваєте впевнено, у безпеці. Якщо навпаки, то ви мало вірите у свої сили. Намалювавши потопуючий предмет, ви показали, що вас турбує ваше майбутнє. Якщо ж ви намалювали ланцюжок або який-небудь лінійний орнамент, то ви, без сумніву, здатні завзято працювати, дуже свідомі і зрідка припускаєтеся помилок.

7. Те, що ви намалювали в порожньому квадраті, означає коло ваших інтересів. Якщо ви залишили квадрат порожнім, ймовірно, вам сумно жити, тому не зашкодить підшукати собі якийсь хобі.

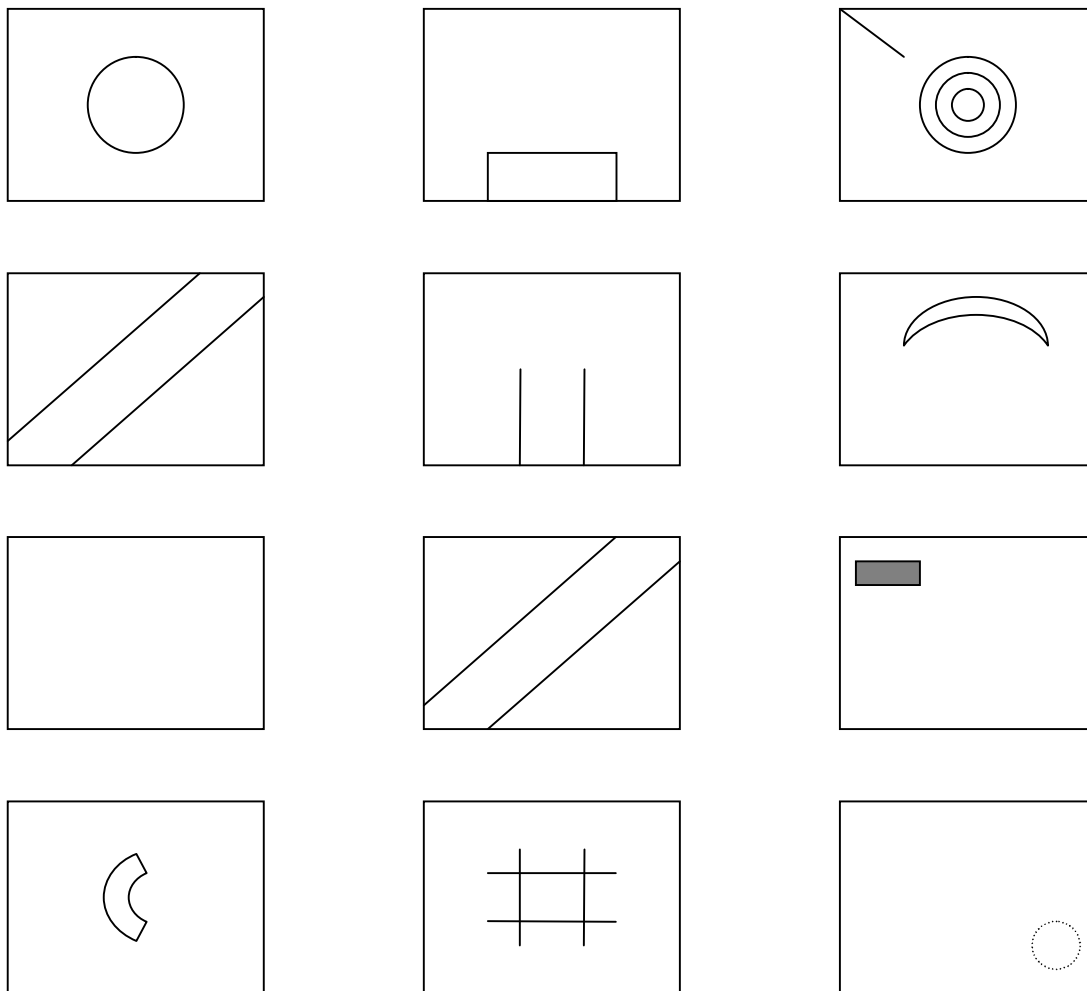

Рис. 10. Намалюймо свій характер

8. Якщо ви підкорилися малюнку, доповнивши його квадратами або іншими геометричними фігурами так, що зробився симетричний візерунок, то ви дисципліновані й вмієте організовано працювати в колективі. Якщо ви заштрихували квадратик чорного кольору і у вас вийшла картина з кривими лініями, не симетрична і не схожа на правильну геометричну побудову, то це говорить про те, що ви несхильні визнавати авторитети, вперті й наполегливі.

9. Якщо ви просто замкнули кільце, то ви постійно потребуєте захисту й підтримки, волієте нічого не вирішувати самі. Крім того, на вас мають великий вплив уявлення, прищеплені з дитинства. Якщо ви не замкнули кільце, то ви незалежна людина, яка має у своєму житті певні цілі. Якщо ж ви намалювали людське вухо, то у вас прихований характер. Якщо на малюнку

ви побачили ручку чашки, то ви маєте розвинуте батьківське або материнське почуття.

10. Якщо ви сприймаєте малюнок як елемент якоїсь настільної гри, то це вказує на наявність у вашому характері духу змагання, деякої напористості. Жінки часто домальовують приведену схему до квадрата або зображають який-небудь символ будинку. Це, зазвичай, свідчить про їхню хазяйновитість.

11. Розміщені на малюнку крапки збуджують у людей фантазію. Якщо ви використали ці крапки як складову частину картинки (мурашки, хвіст зайця, зерна, які клюють пташки і т.д.), то це показує, що у вас відповідна уява. Якщо ви затушували крапки та з'єднали їх у коло, то це вказує на логічне мислення і практичний склад розуму.

Деякі характеристики малюнка можна інтерпретувати таким чином:

- *«Прагнення до лідерства».* Якщо в квадраті 1 намальоване сонце, у квадраті 8 – трикутник, стріла чи блискавка, то можна впевнено сказати, що досліджуваний має стабільне прагнення до лідерства. Крім цього, потрібно «пройтись очима» по всіх квадратах і оцінити, чи в деталях інших малюнків підтверджується ця тенденція. Тобто, чи є в інших малюнках елементи трикутників і стріл, які за тестом Сьюзена Деллінгера характеризують енергійність і здатність концентруватися на основній цілі. Без розвиненого честолюбства до лідерства не прагнуть, тому, якщо в квадраті 3 у досліджуваного стріла, яка летить у мішень, а у квадраті 11 «хрестикнулики» та «неіснуюча тварина» розташована ближче до верхньої межі аркушу, то ця якість притаманна особистості. Якщо, крім цього, у квадраті 7 малюнок розташований над лінією, в квадраті 10 – незамкнуті круги, а лінії в «неіснуючій тварині» – з достатнім натиском, чіткі і не перериваються, то досліджуваний – впевнена, незалежна людина, яка знає, чого вона хоче.

- *«Творчий потенціал»*. На цю тенденцію звертається увага і на малюнках в методиці «Намалюємо свій характер». Але є й ознаки, які чітко вказують на творчі можливості або ж заперечують їх.

Якщо в квадраті 2 більша частина малюнка міститься за межами внутрішнього квадрату й має романтичний або «космічний» характер, то вас ваблять не тільки подорожі, а й все нове. З цієї точки зору слід оцінити також квадрати 6, 7, 10 і 12. Трапляється, що в квадратах 9, 12 і 7 досліджуваний дублює малюнки, тобто «нарощує» їх: домальовує багато квадратів, кілець чи хвиль, особливо не додаючи своєї фантазії. Це, звичайно, характеризує схильність до репродуктивної діяльності, яка є антиподом творчої.

- *«Здатність до самоорганізації»*. Визначається певною мірою елементами раціональності, прагматизму, упорядкування, ранжування в мисленні індивіда.

У методиці «Намалюємо свій характер» на здатність до упорядкування (планування) інформації та дій може вказувати такий факт: у квадраті 4 (дорога) піддослідний намалював осьову лінію та машини, які рухаються в протилежних напрямках, як на шосе (за правилами). «Вухо», намальоване в 10-му квадраті, означає не тільки прихований характер (це також уміння зберігати таємниці), а й прагнення до інформованості, як у тесті «Неіснуюча тварина».

На дисциплінованість, працелюбність і логічність мислення вказують «підкорення» малюнкам у квадратах 6 і 9, а також домалювання кіл і з'єднання точок в 10 і 12 квадратах.

Необхідно з точки зору довершеності малюнків (закінченості деталей), виділення в них основних ознак (акцентів) і наявності структур квадратної форми оцінити всі 12 квадратів. Якщо названі ознаки «проходять червоною ниткою» через весь тест, то це додатково підтверджує зроблені висновки щодо здатності досліджуваного до самоорганізації.

- На здатність досліджуваного до створення сприятливого психологічного мікроклімату в колективі буде вказувати наявність гумору в малюнках, фігур круглої форми, елементів природи (дерева, квіти), предметів домашнього вжитку; нейтральних, але здатних себе захистити тварин; дружлюбне ім'я (характер звуків) у назві неіснуючої тварини та ін.

Тест «Неіснуюча тварина»

Вигадайте та намалюйте невідому тварину та назвіть її ім'ям, що не існує.

Метод дослідження побудовано на основі теорії психомоторного зв'язку. Для реєстрації стану психіки використовується дослідження стану моторики (зокрема, моторика правої домінантної руки, що малює), зафіксоване у вигляді графічного сліду руху (малюнку).

Згідно з ученням І. Сеченова, будь-яке уявлення, що виникає у психіці, будь-яка тенденція, пов'язана з ним, завершується рухом («будь-яка думка завершується рухом»). Якщо реальний рух з будь-якої причини не відбувається, то у відповідних групах м'язів спостерігається певна напруга енергії, необхідної для здійснення руху, що відповідає думці. Так, наприклад, образи та думки (уявлення) пов'язані зі страхом, викликають у групах мускулатури ніг і в м'язах рук напругу, яка є необхідною у випадку відповіді на страх втечею, або захистом за допомогою рук (вдарити, захиститись). Тенденція руху спрямована у просторі: віддалення, наближення, притягнення до себе, нахил, випрямлення, підняття, падіння тощо. При виконанні малюнку аркуш паперу (або полотно картини) являє собою модель простору і, окрім стану м'язів, фіксує відношення до простору, тобто тенденцію, що виникла.

Простір, у свою чергу, пов'язаний з емоційним забарвленням переживань і періодом часу (теперішнім, майбутнім, минулим), а також із дійсністю та *ідеально-мисленнєвим* планом роботи психіки. Простір, розміщений позаду та ліворуч від суб'єкта, пов'язаний із минулим і з

бездіяльністю (відсутністю активного зв'язку між думкою-уявленням, плануванням та його здійсненням); правий бік, простір попереду та нагорі пов'язаний із періодом майбутнього та дієвістю. На аркуші (моделі простору) лівий бік і низ пов'язані з негативно забарвленими та депресивними емоціями, з невпевненістю, пасивністю; правий (відповідно до домінантної правої руки) і верх – з позитивно забарвленими емоціями, енергією, активністю, конкретністю дії.

На цих закономірностях ґрунтуються давно розроблені та статистично вивірені тести: «Малюнок людини» (Маховер), «Плодове дерево», «Міокінетика» Мира-і-Лопеса. Відповідно до цих закономірностей, можна аналізувати будь-який довільний малюнок.

Окрім загальних закономірностей психомоторного зв'язку та відношення до простору під час тлумачення матеріалу тесту, використовуються теоретичні положення оперування символами та символічними геометричними елементами та фігурами.

За своїм характером тест належить до проєктивних. Статистичній перевірці чи стандартизації він не підлягає, тому аналізується як довільний малюнок; результат аналізу можна передати описово.

За складом даних тест – орієнтовний, він не може бути використаний, як єдиний метод дослідження. Він вимагає об'єднання з іншими методами чи тестами, тобто використання його як батарейного засобу дослідження.

Показники й інтерпретація

Для роботи найкраще взяти білий або світло-кремовий неглянцевий аркуш паперу; олівець – середньої м'якості; ручкою та фломастером малювати не можна.

Розташування малюнка на аркуші. Як норма, малюнок знаходиться на середній лінії стандартного вертикально поставленого аркуша.

Положення малюнка ближче до верхньої межі аркуша (чим більше, тим виразніше) трактується як висока самооцінка та невдоволення становищем в

соціумі, нестача визнання з боку довколишніх, як претензія на просування, визнання, тенденція до самоствердження.

Розташування малюнка в нижній частині аркуша – зворотний показник, що що означає невпевненість у собі, низьку самооцінку, депресивний стан, нерішучість, незацікавленість у своєму соціальному становищі, визнанні, відсутність тенденцій до самоствердження.

Центральна змістова частина фігури – це голова чи деталь, що її змінює.

Голова, повернена праворуч, – стійка тенденція до діяльності: майже все, що обмірковується та планується, здійснюється або принаймні починає реалізовуватись (навіть якщо не доводиться до кінця).

Голова, повернена ліворуч, – тенденція до рефлексії, до міркування; не є ознакою «людини дії»; лише незначна частина задумів реалізується; трапляється також нерішучість, відчувається страх щодо активної дії. (Варіант – відсутність тенденції до дії або страх щодо активності слід з'ясувати додатково).

Розташування у фас, тобто голова спрямована на того, хто малює (на себе), трактується як егоцентризм.

На «голові» розміщені деталі, що відповідають органам відчуттів (вуха, рот, очі) і мають своє значення.

Вуха – зацікавленість в інформації, значимість думки довколишніх про себе (додатково, за іншими показниками та їхніми сполученнями, чи робить той, кого тестують, щось для позитивного оцінювання або тільки емоційно реагує на оцінки довколишніх – радість, гордість, образу, смуток, не змінюючи своєї поведінки).

Нестулений *рот* у поєднанні з язиком (за відсутності вимальовування губ) трактується як мовленнєва діяльність (базікання), поєднання з вимальовуванням губ – чуттєвість; іноді те і інше водночас. Відкритий рот без вимальовування язика та губ, особливо затемнений (чорний), трактується як схильність до виникнення побоювань і страхів, недовіри. Рот із зубами –

вербальна агресія, у більшості випадків захисна (ляяться у відповідь на звернення негативного змісту та забарвлення, на судження чи непогодження). Для дітей та підлітків характерний малюнок затемненого рота округлої форми (у випадку побоювання, тривожності).

Особливе значення надається *очам*. Це є символ властивого людині переживання страху (згадайте японські малюнки після Хіросіми та Нагасакі). Це значення особливо підкреслюється різким вимальюванням райдужки. Необхідно звернути увагу на наявність чи відсутність вій. Вії – істероїдно-демонстративні манери в поведінці, для чоловіків – жіночі риси характеру; з вимальюваними зіницями та райдужками вії збігаються рідко. Вії трактуються також як зацікавленість захопити довколишніх зовнішньою красою та манерою вдягатися, надання цьому великого значення.

Збільшені, порівняно з фігурою в цілому, розміри голови свідчать про те, що той, кого тестують, цінує раціональне начало (можливо й ерудицію) в собі та довколишніх.

На голові можуть бути розміщені додаткові деталі: *роги* – захист, а у поєднанні з іншими ознаками агресії (кігті, щетина, голки) визначають характер цієї агресії (спонтанна чи захисно-відповідальна); *nip'я* – тенденція до самоприкрашання та самовиправдовування, до демонстративності; *грива, шерсть, зачіска* – чуттєвість, підкреслення своєї статі та іноді орієнтація на свою сексуальну роль.

Опорна частина фігури – ноги, лапи, іноді постамент. Розглядається «грунтовність» цієї частини (стосовно розмірів всієї фігури і форми):

- значущість, обміркованість, раціональність прийняття рішення, висновки, формування суджень, посилення на положення, що існують, і значуща інформація;
- поверховість суджень, легковажність у висновках і судженнях, інколи імпульсивність прийняття рішення (особливо при відсутності ніг);

- характер з'єднання ніг (лап) з корпусом: з'єднані точно, ретельно, недбало, слабо, нез'єднані зовсім; це характеризує контроль за своїми міркуваннями, висновками, рішеннями.

Однотипність та односпрямованість, а також повторення форми ніг (лап), будь-яких елементів опорної частини визначає конформність суджень та установок у прийнятті рішення, їх стандартність, банальність. Різноманітність у формі та положенні цих деталей свідчить про своєрідність установок і суджень, самостійність, інколи (відповідно до незвичності форми) – навіть творчий початок (у нормі) або інакомислення (ближче до патології).

Частини, що піднімаються над рівнем фігури, можуть бути функціональними або прикрасами; крила, додаткові ноги, щупальця, деталі панцира; пір'я, бантики, щось на зразок завитків, квітів.

Функціональні – енергія охоплення різних областей людської діяльності, впевненість у собі, самовизначення з недікатним, нерозбірливим утиском довколишніх або ж допитливість; співпраця у якомога більшій кількості заходів, завоювання собі місця під сонцем, захоплення своєю діяльністю, сміливість заходів – відповідно, значення символу (крила або щупальця) і т.п.

Прикраси – демонстративність, схильність привертати увагу до себе, манірність (наприклад кінь або його неіснуючий аналог – у сутані з пір'я пави).

Хвости виявляють ставлення до особистих дій, роздумів, висновків, до своєї вербальної продукції, судячи з того, куди повернуті ці хвости (вправо чи вліво). Позитивне або негативне забарвлення цього ставлення висловлене у напрямі хвостів догори (впевнено, позитивно, жваво), униз (незадоволення собою, засмученість, жаль, сумнів із власного приводу, жаль з приводу зробленого, сказаного, каяття та ін.). Хвости, що складаються з кількох ланок, які часто повторюються (особливо пишні хвости, довгі та рідше розгалужені): повернені вправо – виявляють ставлення до власних дій або поведінки, вліво – до думок, рішень, втраченого моменту, власної нерішучості.

Контур фігури аналізується, згідно з присутністю чи відсутністю частин, що виступають з контуру (на кшталт щитів, панцирів, голок, вимальовування та затемнення лінії контуру). Це захист від довколишніх: агресивний – гострі кути; острах і тривога – якщо є затемнення, вихід за контурну лінію; з підозрою – якщо поставлені щити, заслони, а лінія подвоєна та ін. Спрямованість такого захисту відповідно до просторового розташування: *верхній контур* – проти осіб, що реально мають можливість накласти заборону, обмеження, здійснити примус (проти старших за віком, вчителів, батьків, начальників, керівників); *нижній контур* – захист проти глузування, неприйняття, відсутності авторитету в підлеглих, молодших, побоювання бути засудженим; *бокові контури* – недиференційоване побоювання, готовність до захисту й самозахисту будь-якого порядку і в різних ситуаціях. Це ж стосується елементів захисту, що розташовані в середині контуру на корпусі тварини. З правого боку більше у процесі діяльності (реальної), з лівого боку – здебільшого захист своїх думок, переконань і смаків.

Загальна енергія оцінюється кількістю зображених деталей – чи тільки *необхідна* кількість, щоб дати уяву щодо придуманої тварини, яка не існує (тіло, голова, кінцівки, хвіст, крила, і т.п.): із заповненим контуром, без штрихування і додаткових ліній частин, просто примітивний контур, або ж має місце щедre зображення не тільки потрібних деталей, а й таких, що ускладнюють конструкцію. Відповідно – чим більше складових частин і елементів (окрім найнеобхідніших), тим вища енергія, й навпаки; економія енергії, астенічність, органіка, хронічне соматичне захворювання. (Те ж саме підтверджується характером виконання певних деталей й символів, що дає змогу з'ясувати об'єкт тривоги).

Оцінювання характеру ліній

Дубляж лінії, недбалість, неакуратність з'єднань, «острівці» з ліній, що перетинаються одна одною, закреслення частини малюнка (забруднення,

відхилення від вертикальної осі, стереотипність ліній і т.п.) розцінюються так само, як при аналізі піктограм.

Це стосується фрагментарності ліній і форм, незакінченості, обірваності малюнка.

Тематично тварини поділяються на *тих, що погрожують, яким погрожують, нейтральних* (подібно до лева, бегемота, вовка або птаха, мурахи, білки, собаки, кішки). Це ставлення до власної персони, до свого «Я», уявлення про свою позицію в світі, щось на зразок ідентифікації себе за значимістю (із зайцем, комашкою, слоном, собакою і т.п.). Тварина, яку малюють, – представник автора.

Уподібнення тварини до людини, починаючи з постановки тварини у положення прямоходження (на дві лапи замість чотирьох або більше), закінчуючи одяганням тварини в людський одяг (штани, спіднички, пояси, плаття), включаючи подібність морди до обличчя, ніг або лап – до рук, свідчать про інфантилізм, емоційну незрілість (відповідно до ступеня «олюднення» тварини). Механізм є схожим і паралельним алегоричному значенню тварин та їхніх характерів у казках, притчах, інших фольклорних формах.

Ступінь агресивності, виражений кількістю, характером і розташуванням гострих кутів у малюнку незалежно від їх зв'язку з тою чи іншою деталлю зображення. Особливо вагомими є прямі символи агресії – кігті, зуби, дзьоби. Акцентування *статевих ознак* (вимені, грудей при людиноподібній фігурі і т.п.) – це ставлення до статі, аж до фіксації на проблемах сексу.

Фігура кола (особливо незаповненого) символізує тенденцію до приховування, замкнутості свого внутрішнього світу, небажання давати відомості про себе довколишнім, піддаватися тестуванню. Такі малюнки дають зазвичай дуже обмежену кількість даних для аналізу.

Вмонтування механічних частин в живі тканини тварини, постановка фігури тварини на постамент, тракторні або танкові гусениці, а також на

триногу, прикріплення до голови пропелера, гвинта; вмощування в око електролампи, проводів у тіло й кінцівки тварини, а також рукояток, клавішів, антен і т.п. зустрічається, передусім, у хворих на шизофренію та глибоких шизоїдів (рідко).

Творчі можливості виражені зазвичай кількістю елементів фігури, що поєднується. Банальність, відсутність творчого початку приймає форму «готової» тварини, що вже існує (коня, собаки, риби, свині), до якої лише «додається» також «готова» деталь, що вже існує, щоб намальована тварина стала такою, що не існує (кішка з крилами, риби з пір'ями, собака з лапами і т.п.). Оригінальність виражається у формі фігури з елементів, а не з цілих заготовок.

Назва може виражати, по-перше, *раціональне з'єднання частин* («заєць, що літає», «бегекіт», «муходор»), а по-друге, *словотворення з «книжково-науковим»*, іноді латинським суфіксом або закінченням («реталетіус», «напліюлярія», «лямникецинія», «паргалорій»). Перше – раціональність, конкретна установка при орієнтації й адаптації, друге – демонстративність, спрямованість насамперед на демонстрацію власного розуму, ерудиції, знань. Зустрічаються назви *поверхово-звукові*, без будь-якого осмислення («ліюшама», «грятекр», «лаліо»), що знаменують легковажне ставлення до довколишніх, невміння враховувати сигнали небезпеки, присутність афективних критеріїв в основі мислення, перевага естетичних елементів судження над раціональними.

Зустрічаються *іронічно-гумористичні назви* («ріночурка», «дево-щур» «бульбашкоїд») – при відповідно іронічно-поблажливому ставленні до довколишніх; *інфантильні назви* мають зазвичай елементи, що повторюються («тру-тру», «люлюка», «кус-кус»).

Схильність до фантазування частіше захисного характеру виражена надмірно подовженими назвами («аберосинотіклірон», «гулобарінклетомнешинія» і т.п.).

Деякі характеристики малюнку можна інтерпретувати так:

- *«Прагнення до лідерства».* Якщо в квадраті 1 намальоване сонце, у квадраті 8 – трикутник, стріла чи блискавка, а за «неіснуючу тварину» щось подібне на одну із «царських» порід (лев, тигр, слон), то можна впевнено сказати, що досліджуваний має стабільне прагнення до лідерства.

- *«Творчий потенціал».* На творчий потенціал у тесті «Неіснуюча тварина» вказують оригінальність, незвичність форми чи назви. На стандартність і банальність вказують: однотипна форма ніг, відома назва тварини, хоча наголошувалося, що треба придумати оригінальну, свою; малювання тварин, які майже не відрізняються від реальних.

- *«Здатність до самоорганізації».* Визначається певною мірою елементами раціональності, прагматизму, упорядкування, ранжування в мисленні індивіда.

У тесті «Неіснуюча тварина» на здатність до самоорганізації вказують точно і ретельно з'єднані з корпусом ноги (лапи), збільшені порівняно з фігурою розміри голови («мислитель»), поєднання раціональних змістових частин у назві.

- *Здатність досліджуваного до створення сприятливого психологічного мікроклімату в колективі.* На цю здатність буде вказувати наявність гумору в малюнках, фігур круглої форми, елементів природи (дерева, квіти), предметів домашнього вжитку; нейтральних, але здатних себе захистити тварин; дружлюбне ім'я (характер звуків) у назві неіснуючої тварини та ін.

РИСУНКОВИЙ ТЕСТ ВАРТЕГГА

(За описом Л. Бурлачука)

Досліджуваному пропонують стимульний матеріал – вісім стандартних, обмежених білим простором графічних знаків, розташованих

на чорному полі. Обстежуваному треба в цьому просторі виконати малюнки з урахуванням зображених знаків (рис. 11).

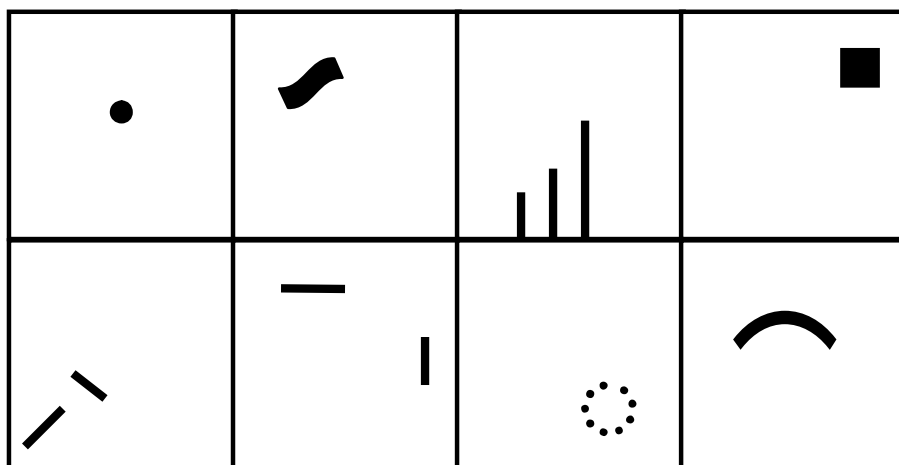

Рис.8. Рисунковий тест Вартегга

Фіксується послідовність виконання малюнків. Після виконання завдання пропонується відповісти на запитання, який з малюнків удался найбільше, а який – найменше, який зміст малюнків і що вони означають. За інтерпретації тесту виходять із певних властивостей графічних знаків приписуваних графічним знакам:

1. Крапка – м'якість; органічність; непомітність; невизначеність.
2. Хвиляста лінія – емоційність; хвилювання, збудження.
3. Штрихи, що збільшуються у розмірі, – принцип посилення; зростання; членування.
4. Квадрат – незграбність; темрява; вага.
5. Повздовжні й поперечні штрихи – динамічність; стрибок.
6. Горизонтальні й вертикальні штрихи – з'єднання; зв'язування й роз'єднання; роз'єднання форм.
7. Півколо, що складається із крапок – емоційна чуйність; чуйність; детальне членування.
8. Круговий сегмент – округлість; відлюдність.

Велике значення за інтерпретації надається вираженому в малюнках «ставленню» до вихідного знака. Зневага, ігнорування знака в малюнках – симптом зосередженості на власному «Я». Дифузна увага до знака – симптом

винахідливості, вигадки. Фіксована увага до знака – симптом концентрації на конкретних, речовинних елементах. Нарешті, прагнення якісно оформити вихідний знак – симптом творчого початку.

Ураховують також зміст малюнків і їх графічне тлумачення.

Тест «Кінетичний рисунок сім'ї» (КРС) (за описом В. Овчарової)

Мета дослідження: отримання інформації про особливості становлення досліджуваної дитини в сім'ї, характер сімейних стосунків, які викликають тривогу у досліджуваного.

Матеріали та обладнання: для виконання тесту дитині надаються стандартний аркуш паперу для малювання (формат А-4), олівець (твердість 2М) та ластик.

Процедура дослідження

Використовуючи тест *КРС*, слід мати на увазі, що кожний малюнок є результатом творчої діяльності, що не тільки відбиває сприйняття дитиною своєї сім'ї, а й надає можливість дитині аналізувати, переосмислювати ці стосунки. Тому малюнок сім'ї не тільки відбиває сьогодення, а й проектується на майбутні стосунки. Тест розроблений Р. Бернсом і С. Кауфманом в 1972 р. Техніка рисунка сім'ї вперше була апробована психотерапевтом А. Захаровим, модифікована Г. Хоментаскасасом (табл. 35).

Тест *КРС* складається із двох частин: малювання своєї сім'ї та бесіди після цього.

Інструкція досліджуваному. «Будь ласка, намалюй свою сім'ю так, щоб кожний її член і ти були чимсь зайняті». На всі уточнюючі питання слід відповідати без яких-небудь вказівок. Наприклад: «Можеш малювати, як тобі подобається, як ти хочеш».

Опрацювання та аналіз інформації.

Під час малювання треба записувати всі спонтанні висловлювання дитини, відзначати його міміку, жести, а також фіксувати послідовність малювання.

Після того як малюнок закінчено, з дитиною проводиться бесіда:

- хто намальований на малюнку та що робить кожний член сім'ї ?
- де працюють або вчаться члени сім'ї ?
- як у родині розподіляються домашні обов'язки ?
- які стосунки у дитини з окремими членами родини ?

У системі кількісної оцінки КРС враховуються формальні й змістовні аспекти малюнка. Формальними особливостями малюнка вважається якість намальованих ліній положення об'єкта малюнка на папері, стирання малюнка або окремих його частин, затушовування окремих частин малюнка. Змістовними характеристиками малюнка є зображувана діяльність членів родини, представлених на малюнку, їхня взаємодія й розташування, а також співвідношення речей і людей на малюнку.

При інтерпретації КРС основна увага звертається на такі аспекти:

- аналіз структури малюнка родини (порівняння складу реальної й намальованої родини, розташування та взаємодія членів родини на малюнку);
- аналіз особливостей малюнка окремих членів родини (розходження у стилі малювання, кількість деталей, схема фігур окремих членів родини);
- аналіз процесу малювання (послідовність рисунка, коментарі, паузи, емоційні реакції під час малювання).

Розглянемо докладніше кожний аспект інтерпретації малюнка родини:

1. Дитина не завжди малює всіх членів родини. Природно, вона не малює тих, з ким перебуває в конфліктних стосунках. Розташування членів родини на малюнку часто показує їхні стосунки. Так, наприклад, важливими показниками психологічної близькості є реальна відстань між окремими членами родини. Іноді між окремими членами родини малюються об'єкти, які є перешкодою між ними.

Симптомокомплекси кінетичного рисунка сім'ї

Симптомокомплекс	Симптом	Бал
1. Сприятлива сімейна ситуація	1. Спільна діяльність всіх членів родини	0,2
	2. Перевага людей на малюнку	0,1
	3. Зображення всіх членів родини	0,2
	4. Відсутність ізольованих членів родини	0,2
	5. Відсутність штрихування	0,1
	6. Гарна якість лінії	0,1
	7. Відсутність показників ворожості	0,2
	8. Адекватний розподіл людей на аркуші	0,1
	9. Інші можливі ознаки	–
2. Тривожність	1. Штриховка	2,3
	2. Лінія основи – підлога	0,1
	3. Лінія над рисунком	0,1
	4. Лінія із сильним натиском	0,1
	5. Стирання	2,0
	6. Перебільшена увага до деталей	0,1
	7. Перевага речей	0,1
	8. Подвійні або переривчасті лінії	0,1
	9. Підкреслення окремих деталей	0,1
	10. Інші можливі ознаки	–
3. Конфліктність	1. Бар'єри між фігурами	0,2
	2. Стирання окремих фігур	2,0
	3. Відсутність основних частин тіла в деяких фігур	0,2
	4. Виділення окремих фігур	0,2
	5. Ізоляція окремих фігур	0,2
	6. Неадекватна величина окремих фігур	0,2
	7. Невідповідність вербального опису малюнку	0,1
	8. Перевага речей	0,1
	9. Відсутність на малюнку деяких членів родини	0,2
	10. Член родини, що стоїть спиною	0,1
	11. Інші можливі ознаки	–

4. Відчуття неповноцінності	1. Автор малюнка непропорційно маленький	0,2
	2. Розташування фігур на нижній частині аркуша	0,2
	3. Лінія слабка, переривчаста	0,1
	4. Ізоляція автора від інших	0,1
	5. Маленькі фігури	0,1
	6. Нерухома в порівнянні з іншими фігурами автора	0,1
	7. Відсутність автора	0,2
	8. Автор стоїть спиною	0,1
	9. Інші можливі ознаки	–
5. Ворожість в сімейній ситуації	Одна фігура на іншому аркуші або на іншому боці аркуша	0,2
	Агресивна позиція фігури	0,1
	Закреслена фігура	0,2
	Деформована фігура	0,2
	Зворотний профіль	0,1
	Руки розкинуті в сторони	0,1
	Пальці довгі, підкреслені	0,1
	Інші можливі ознаки	–

Спільна діяльність членів родини свідчить про гарні, благополучні сімейні стосунки. Нерідко спільна діяльність об'єднує деяких членів родини. Це може підтверджувати наявність внутрішніх угруповань у родині.

Малюючи свою родину, деякі діти зображують себе на нижній частині аркуша. Це може вказувати на депривацію дитини, почуття неповноцінності.

На деяких малюнках переважають не люди, а речі, найчастіше меблі. Це також відбиває емоційну заклопотаність дитини із приводу сімейної ситуації.

2. Вважається, що дитина насамперед малює, деталізує й прикрашає фігуру самого улюбленого члена родини. Якщо дитина негативно ставиться до кого-небудь, то малює цю людину неповно, без деталей, іноді навіть без основних частин тіла. Якщо стосунки дитини з одним із членів родини, не склалися, вони конфліктні й тривожні, емоційно неоднозначні, то рисунок штрихується. В аналогічних ситуаціях можна спостерігати стирання й перемальовування.

Можна спостерігати кілька стилів малювання, особливо у дітей молодшого віку, часто-густо одним стилем рисуються батько і брати, іншим – мати і сестри. Особливо відрізняється промальовування волосся й одягу. По тому, як дитина малює себе, можна зрозуміти, з ким вона ідентифікується чи адекватно це статі дитини.

3. Аналіз процесу малювання подає інформацію не тільки про сімейні стосунки дитини, а й взагалі про стиль її роботи. Коли діти, особливо середнього шкільного віку, відмовляються тим, що не вміють малювати, це цілком зрозуміло й нормально. Психолог може заспокоїти їх, сказавши, що в запропонованому завданні важливим є не стільки красиво малювати, скільки придумати діяльність для всіх членів родини.

Численні відмовки, манера прикривати рукою намальоване можуть свідчити про невіру дитини у свої сили, невпевненість у своїх силах, намагання отримати допомогу з боку дорослого.

Найчастіше дитина починає малювати того члена родини, до якого вона дійсно добре ставиться. Іноді спостерігаються паузи перед тим, як дитина починає малювати одну з фігур. У деяких випадках це може вказувати на емоційно неоднозначне й навіть негативне ставлення дитини до цієї людини. У коментарях також може відчуватися ставлення до членів родини, але під час виконання тесту психологові не слід вступати в розмову з дитиною.

Для КРС розроблена система кількісної оцінки. Виділяються п'ять симптомів: 1) сприятлива сімейна ситуація; 2) тривожність; 3) конфліктність; 4) почуття неповноцінності; 5) ворожість у сімейній ситуації (табл. 36).

Чим більше сума балів, тим яскравіше виражена та або інша ознака. Виразність ознаки оцінюється від 0 до 3 балів. Отримані результати є основою для психокорекційної роботи психолога та подальшої діагностики сім'ї та дитини. Так, виявлена тривожність вимагає визначення її характеру: або це суб'єктивно-особистісний аспект, або є об'єктивні причини в родині дитини тощо.

Бланк реєстрації результатів оцінювання КРС

Прізвище, ім'я дитини _____

Дата народження ____Дата експерименту____

Таблиця 36

Сума балів за симптомокомплексами

Сприятлива сімейна ситуація	Тривожність в сім'ї	Конфліктність в сім'ї	Почуття неповноцінності в сімейній ситуації	Ворожість у сімейній ситуації

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Назвіть специфічні ознаки проєктивних методик.
2. Розкрийте основні способи побудови та сфери використання проєктивних методик.
3. Дайте характеристику психологічної типології за К. Юнгом.
4. Проведіть дослідження з використанням проєктивних методик: “Вільний малюнок”, “Неіснуюча тварина”, “Картина світу”, “Рисунковий тест Вартегга”, психометричний тест та методики “Намалюй характер”, “Кінестетичний малюнок сім'ї” та підготуйте висновки за результатами дослідження.

Література

Анастаси А. Психологическое тестирование /А. Анастаси, С. Урбина. – СПб., 2001.

Ашмарин Б.А. Теория и методика педагогических исследований в физическом воспитании / Б.А. Ашмарин. – М., 1978

Бурлачук Л.Ф. Словарь-справочник по психологической диагностике / Л.Ф. Бурлачук, С.М. Морозов. – СПб., 1998.

- Гилфорд Дж. Три стороны интеллекта. Психология мышления / Дж. Гилфорд; под ред. А.М. Матюшкина. – М., 1965.
- Ингенкамп К. Педагогическая диагностика / К. Ингенкамп. – М., 1991.
- Лаак Я. Психодиагностика: проблемы содержания и методов //Я. Лаак. – М. : Воронеж, 1996.
- Лозниця В. С. Психологія менеджменту: навч. посіб., В.С. Лозниця – К. : УВПК “ЕксОб”. 2003. – С. 445–455.
- Мельников В.М., Ямпольский Л.Т. Введение в экспериментальную психологию личности / В.М. Мельников, Л.Т. Ямпольский. – М., 1985.
- Общая психодиагностика / под ред. А.А. Бодалева и В.В. Столина. – М., 1987.
- Овчарова Р.В. Практическая психология в начальной школе / Р.В.Овчарова. –М. : Сфера, 1998. – 240 с.
- Прикладная социальная психология / под ред. А.Н. Сухова и А.А. Деркача. – М. : Воронеж, 1998. – 124 с.
- Психологическая диагностика / под ред. К.М. Гуревича и Е.М. Борисовой. – М., 1997.
- Ричмонд У.К. Учителя и машины /У.К. Ричмонд. – М., 1968.
- Соколова Е. Т. Проективные методы исследования личности / Е.Т. Соколова. – М., 1980.
- Франселла Ф. Новый метод исследования личности / Ф. Франселла, Д. Баннистер. – М., 1987.

Модуль V. Індивідуально-психологічні властивості особистості та їх вплив на навчання і виховання

Інформаційно-теоретичний блок. Учені стверджують, що умовою розвитку особистості є діяльність. Під діяльністю у психології розуміють зовнішню (фізичну) та внутрішню (психічну) активність людини, яка породжена її потребами та спрямована на пізнання й перетворення зовнішнього світу і самої людини. Індивідуально-психологічні особливості – це властивості психічної активності, які відображаються в темпераменті, характері та здібностях, спрямованості. На думку психологів, вони утворюються внаслідок системного узагальнення індивідуальних біологічних і соціально набутих властивостей, включених у функціонування системи поведінки людини, а також її діяльності і спілкування та пов'язані з усіма психічними процесами: мотиваційними, пізнавальними, емоційно-вольовими. Людської діяльність за Т. Партико, має основні особливості, а саме:

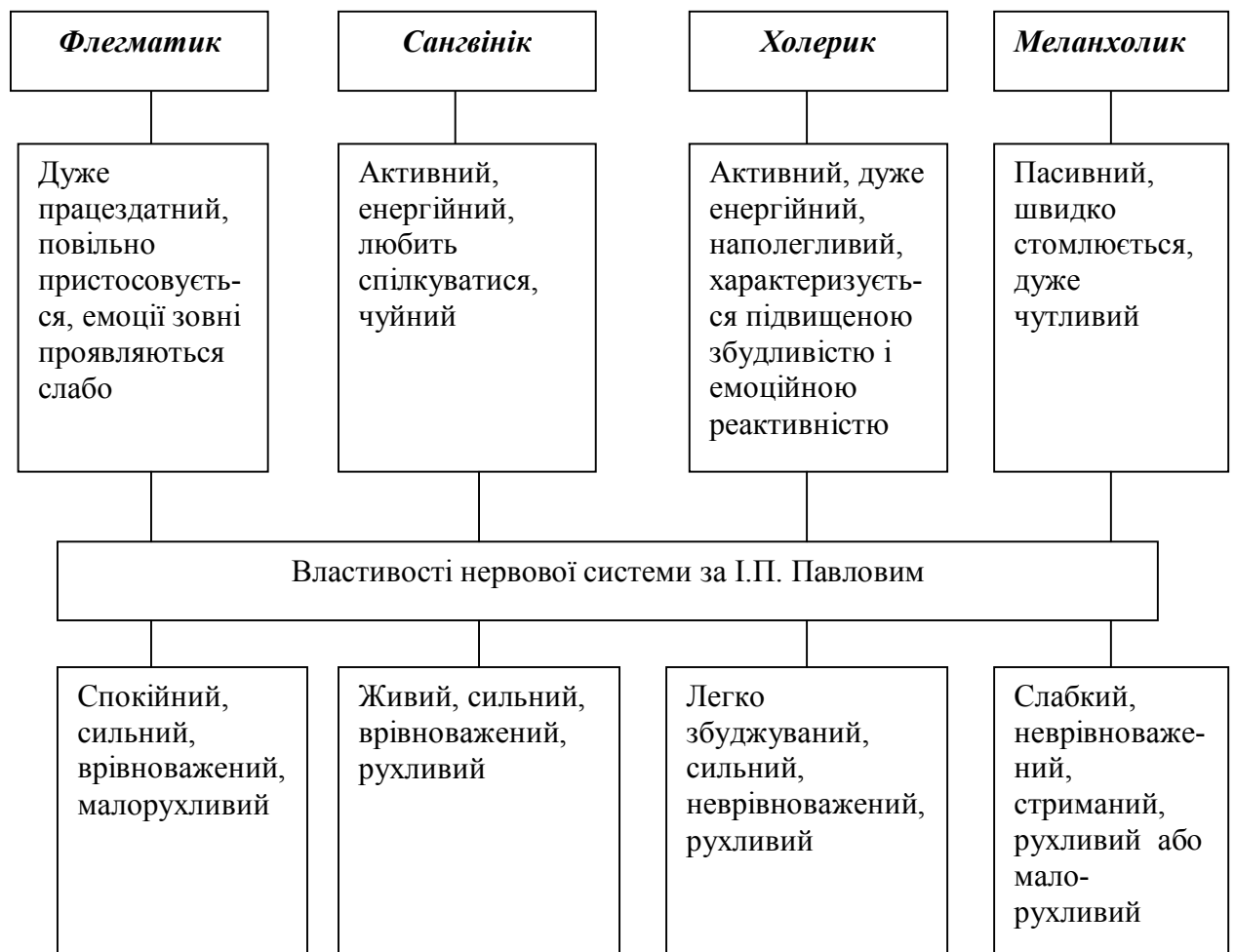
- є продуктом культурно-історичного розвитку людства. Тому як зовнішню, так і внутрішню діяльність слід формувати і розвивати;
- має продуктивний, творчий характер, тобто вона створює щось нове порівняно з тим, що дала природа;
- пов'язана з предметами матеріальної та духовної культури, які використовуються або як інструменти, або як предмети задоволення потреб, або як засіб власного розвитку людини;
- перетворює саму людину, її здібності, потреби, умови життя;
- здійснюється індивідуально. Під індивідуальним стилем діяльності розуміються стійкі, узагальнені особливості виконання діяльності конкретною особою.

Т е м а 13. Темперамент

Інформаційно-теоретичний блок. Темперамент – це індивідуально-психологічні властивості людини, які визначають динаміку її психічної діяльності й поведінки. Основні компоненти темпераменту – це : загальна психічна активність, моторика, емоційність. Вид темпераменту залежить від швидкості виникнення та інтенсивності психічних процесів. Поведінка індивіда, яка описується з позицій притаманних їй типів вищої нервової діяльності, збігається з описами окремих видів темпераменту. На думку вчених, тип вищої нервової діяльності є фізіологічною основою темпераменту певної людини. Типи нервової діяльності класифікують як сильний і слабкий. Сильний тип нервової діяльності може бути врівноваженим і неврівноваженим. Крім того, врівноважений може бути рухливим та інертним. Наводимо нижче характеристики темпераменту, на що треба звернути увагу під час дослідження особистості (табл. 37, 38).

Дослідження показали, що, крім показників сили, врівноваженості, рухливості, тип темпераменту визначається співвідношенням таких якостей : *лабільність* – швидкість виникнення і протікання збуджуваного й гальмівного процесів; *динамічність* – швидкість і легкість вироблення умовних рефлексів; *сконцентрованість* – показник міри диференціацій подразників; *висока чутливість* – відкрита важлива позитивна властивість слабого типу (К.С. Дрозденко, В.Д. Небиліцин, В.А. Семиченко, Б.М. Теплов).

Темперамент

Психічні властивості, поєднання яких може бути співвіднесене із загальними типами вищої нервової діяльності (за В. Мерліним): *реактивність* – сила емоційної реакції на зовнішні або внутрішні подразники; *сенситивність* – виникнення психологічної реакції на зовнішній подразник найменшої сили; *тип реакції* – швидкість протікання психічних процесів і реакцій; *активність* – властивість, що характеризує ступінь енергійності, з якою людина впливає на зовнішній світ і переборює перешкоди; *пластичність і ригідність* – гнучкість, легкість пристосування до нових умов і, навпаки, інертність, нечіткість до змінених умов; *екстраверсія* – спрямованість особистості назовні, на довколишніх, на предмети, події; *інтроверсія* – спрямованість особистості на себе, на особистісні переживання й думки.

Типи темпераментів та їх психологічна характеристика

№ з/п	Назва темпераменту	Психологічна характеристика	
		позитивні якості	негативні якості
1	Сангвінік	Швидко пристосовується до нових умов і сходиться з людьми, товариський. Почуття у сангвініка швидко виникають і змінюються, міміка багата, рухлива, виразна	При відсутності серйозних цілей, глибоких думок, творчої діяльності у сангвініка виробляється поверхність і непостійність
2	Холерик	Дії холерика поривчасті. Він відрізняється підвищеною збудливістю, великою емоційністю. Прояви холеричного темпераменту здебільше залежить від спрямованості особистості	Там, де відсутнє багатство духовного життя, холеричний темперамент часто проявляється негативно: в різкості, афектності, нестримності
3	Флегматик	Нові форми поведінки у флегматика виробляються повільно, але є стійкими. Флегматик рівний, спокійний, він рідко виходить із себе, не схильний до афектів	В інших умовах у флегматика можуть проявлятися млявість і байдужість до довкілля, лінь і безвілля
4	Меланхолік	У нормальних умовах життя і правильного виховання меланхолік – людина глибока, змістовна, відносно добре переносить усі життєві негаразди.	Реакція меланхоліка часто не відповідає силі подразника, особливо сильне в нього зовнішнє гальмування. Тому увага в нього часто відволікається, він не завжди може довго зосереджуватися на об'єкті. Сильний вплив часто викликає у меланхоліків гальмівну реакцію. Почуття виникають повільно

У психології існують ще одна психологічна характеристика представників окремих типів темпераменту, яку запропонував Г. Айзенк (табл. 39).

Психологічна характеристика окремих типів темпераменту

Нестійкий				
Збудливий	Меланхолічний		Холеричний	Уразливий
Тривожний				Неспокійний
Непіддатливий				Агресивний
Підозрілий				Збудливий
Песимістичний				Піддається настрою

Стриманий				Імпульсивний			
Нетовариський				Оптимістичний			
<i>Інтровертований</i>			<i>Екстравертований</i>				
Пасивний	<i>Флегматичний</i>		<i>Сангвінічний</i>	Товариський			
Старанний				Веселий			
Вдумливий				Комунікативний			
Миролюбивий				Доступний			
Спрямований				Оптимістичний			
Надійний				Безтурботний			
Стійкий				Лагідний			
Спокійний				Ініціативний			
<i>Стійкий</i>							

Для визначення темпераменту особистості виконуються завдання, які нададуть можливість за допомогою різних відомих у психології методик дослідити тип темпераменту, профіль індивідуальної структури темпераменту, можливий тип темпераменту на основі емоційної збудливості.

Практичне заняття

Завдання 1. Дослідження темпераменту

Мета дослідження	Матеріали та обладнання
визначення темпераменту особистості	Опитувальник; бланк для відповідей, ручка, олівець

Інструкція досліджуваному

Перед вами 12 тверджень. Уважно прочитайте кожне із них та вирішіть, як стосується воно особисто Вас. Якщо воно співпадає з вашими уподобаннями, ставте “Так”, якщо не співпадає – “Ні”. Довго не розмірковуюйте. Самою кращою відповіддю буде та, яка прийде Вам на думку відразу. Якщо у вас немає запитань, починаємо

Процедура дослідження.

Дослідження проводиться як з однією особою, так і з групою. Досліджуваному надається опитувальник і бланк для відповідей. Він має читати й одночасно відповідати “Так”, якщо згоден із твердженням, або “Ні”, якщо не згоден. Завдання експериментатора вчасно заготовити роздатковий

матеріал і забезпечити безперебійне проведення дослідження. Після проведення дослідження експериментатор збирає бланки з відповідями та опрацьовує й аналізує результати, заповнює індивідуальну карту досліджуваного.

Опитувальник

1. Звичайно здійснюєте діяльність без попереднього планування.
2. Трапляється, що почуваєте себе то щасливим, то нещасним без явних на то причин.
3. Почуваєте себе щасливим, коли займаєтеся справою, що вимагає негайних дій.
4. Піддаєтесь коливанням настрою від поганого до гарного без очевидних причин.
5. Під час зав'язування нових знайомств першим проявляєте ініціативу.
6. Чи буваєте ви в поганому настрої?
7. Схильні діяти швидко й рішуче.
8. Буває, що намагаєтесь на чомусь зосередитися, але не можете.
9. Є палкою людиною.
10. Часто буває так, що в бесіді з іншими присутні лише фізично, а подумки – відсутні.
11. Почуваєте себе незатишно, коли не маєте можливості спілкуватися.
12. Часом сповнені енергії, а іноді дуже пасивні.

Опрацювання й аналіз результатів.

Відкладіть кількість відповідей «Так» на всі твердження з непарними номерами по горизонталі вправо, відповіді «Ні» – вліво. Для тверджень із парними номерами: кількість відповідей «Так» – відкладіть вгору, «Ні» – вниз. Проведіть через отримані координати лінії, паралельні осям. Площа отриманого прямокутника відбиває ваш темперамент. Розподіл площі по секторах показує пріоритетність темпераментів вашого характеру: сектор 1–

холерик , сектор 2 – сангвінік, сектор 3 – флегматик, сектор 4 – меланхолік. Пам'ятайте, що яскраво виражені темпераменти зустрічаються не так уже і часто.

Темперамент багато в чому визначає особливості характеру людини. *Сангвініки* звичайно бувають товариськими, відкритими, балакучими, жвавими, ініціативними, але часто безтурботними й не завжди схильні доводити почату справу до кінця. У *холериків* бувають часті зміни настрою, вони активні, але водночас імпульсивні, бувають уразливими й агресивними й здебільшого оптимістичні. У темпераменті *флегматика* особливо помітні розміреність, спокій, надійність. Вони миролюбні, але відрізняються пасивністю. *Меланхоліки* – дуже чутливі люди, звичайно спостережливі, але тому тривожні, нетовариські, швидко дратуються й багато переживають, песимістичні. Розуміючи значення темпераменту в регуляції динаміки психічної діяльності й у збереженні життєвих констант організму, можна продумати рекомендації для розвитку властивостей темпераменту, випробуваного за допомогою корекції деяких рис характеру. Наприклад, у сангвініків важливо заохочувати працьовитість, схильність до новизни, але при цьому потрібно контролювати навантаження, щоб вони були в розумних межах. Їм слід тренувати дисциплінованість і вчитися, як установлювати ділові контакти. Холерикам з їх вираженими лідерськими якостями бажано стежити за позитивністю взаємин з довколишніми, не "з'ясовувати стосунки" у моменти конфліктів, а обговорювати проблеми пізніше в спокійній ситуації, контролювати прагнення підкоряти собі інших людей, направляти зусилля на власне естетичне виховання. Працьовитим флегматикам треба тренувати свій соціальний інтелект (розуміння людей, спостережливості за переживаннями інших, налагодження контактів і т.п.). У деяких випадках через скромність у них не завжди адекватна самооцінка. Меланхолікам з їхньою вдумливістю й підвищеною сензитивністю не слід поспішати включатись у види діяльності й спілкування, де тверда субординація. Їм теж потрібно контролювати своє ставлення до інших (особливо уникати сильної

віри в чийсь авторитет), налаштовуватися на успіх у роботі, а для цього розраховувати терміни виконання її окремих ланок. Для розвитку контактності й товариськості бажано брати суспільні навантаження, що дають змогу спілкуватися з іншими людьми, а також намагатися брати участь у різних заходах, виступати з доповідями на конференціях.

З а в д а н н я 2. Дослідження типу темпераменту.

Мета дослідження	Матеріали та обладнання
Визначення рівня екстра-версії, емоційної стійкості та типу темпераменту	Тест-опитувальник Г. Айзенка, який складається із 57 запитань: бланк для відповідей; ручка або олівець

Інструкція досліджуваному

Вам пропонується відповісти на 57 запитань. Уважно прочитайте ці запитання і по ходу читання на бланку проставляйте Вашу відповідь, яка може бути "Так" або "Ні". Намагайтеся уявити типову ситуацію, яка впливає зі змісту запитання, і давайте першу відповідь без довгих роздумів. Пом'ятайте, що тут немає "поганих" і "хороших" відповідей. Свою відповідь на запитання запишіть у бланку відповідей

Процедура дослідження

Дослідження типу темпераменту можна проводити як з одним досліджуваним, так і з невеликою групою. Необхідно забезпечити самостійність відповідей учасників опитування. Кількість тестів і бланків для цього має відповідати кількості досліджуваних. На бланку відповідей записуються в колонку номери запитань, поруч передбачено місце для відповідей "Так" чи "Ні". Експериментатор роздає опитувальники, бланки, ручки або олівці, ознайомлює з інструкцією.

Опитувальник

1. Часто у вас проявляється потяг до нових вражень, щоб відволіктися, пережити сильні відчуття?
2. Часто ви відчуваєте, що маєте потребу в друзях, які можуть вас зрозуміти, підбадьорити, висловити співчуття?
3. Ви вважаєте себе безтурботною людиною?
4. Вам дуже важко відмовлятися від своїх намірів?
5. Ви обмірковуєте свої справи, не поспішаючи, і вважаєте за краще почекати, перш ніж діяти?
6. Ви завжди дотримуєтеся своїх обіцянок, навіть якщо це вам не вигідно?
7. Часто у вас бувають спади та підйоми настрою?
8. Ви, звичайно, дієте й говорите без довгого обмірковування?
9. У Вас виникало коли-небудь почуття, що ви нещасні, хоча ніякої серйозної причини для цього не було?
10. Чи вірно, що на спір ви зробили б майже все, що завгодно?
11. Ви ніяковієте, коли хочете познайомитися з людиною протилежної статі, якій ви симпатизуєте?
12. Чи буває, що, розлютившись, ви втрачаєте самовладання?
13. Ви часто дієте під впливом хвилинного настрою?
14. Ви турбуєтеся через те, що зробили або сказали щось таке, чого не слід було робити?
15. Ви, як правило, віддаєте перевагу читанню книг, ніж зустрічам з людьми?
16. Чи правда, що вас легко скривдити?
17. Ви любите бувати в компаніях?
18. У вас є думки, якими вам не хотілося б поділитися з іншими людьми?

19. Ви, справді, настільки сповнені енергії, що все "горить" у руках, а іноді зовсім мляві?
20. Ви намагаєтесь обмежити коло своїх знайомств невеликою кількістю найближчих друзів?
21. Ви багато мрієте?
22. Коли на вас кричать, ви відповідаєте тим самим?
23. Вас турбує почуття провини?
24. Чи всі ваші звички добрі?
25. Ви здатні дати волю своїм почуттям і щосили повеселитися в компанії?
26. Можна сказати, що нерви у вас нерідко бувають напружені до краю?
27. Вас вважають людиною жвавою та веселою?
28. Після того як справу вже зроблено, ви повертаєтесь до неї, гадаючи, що могли б зробити її краще?
29. Ви, коли перебуваєте серед людей, як правило, мовчазні й стримані?
30. Буває так, що ви передаєте чутки?
31. Буває, що вам не спиться через те, що в голову лізуть різні думки?
32. За потреби про щось довідатися ви, справлі, віддаєте перевагу книзі, ніж запитанням про це в інших людей?
33. У вас буває сильне серцебиття?
34. Вам подобається робота, що вимагає напруженої уваги?
35. У вас бувають випадки тремтіння?
36. Ви, справді, завжди говорите про знайомих вам людей тільки хороше, навіть тоді, коли впевнені, що вони про це не довідаються?
37. Вам неприємно бувати в компанії, де постійно кепкують один з одного?
38. Чи правда, що ви дратівливі?

39. Вам подобається робота, що вимагає швидкої дії?
40. Чи, дійсно, вам нерідко не дають спокою думки щодо різних неприємностей й "жахів", які могли б відбутися, хоча все скінчилося благополучно?
41. Ви, дійсно, неквапливі в рухах?
42. Ви коли-небудь спізнювалися на побачення або роботу?
43. Вам часто сняться кошмари?
44. Ви, справді, так любите поговорити, що при нагоді навіть вступаєте в розмову з незнайомою людиною?
45. Вас турбують якісь болі?
46. Ви дуже засмутилися би, якщо довго не змогли б бачитися зі своїми друзями?
47. Ви можете назвати себе нервовою людиною?
48. Серед ваших знайомих є такі, що вам не подобаються?
49. Ви могли б сказати, що ви впевнена у собі людина?
50. Вас зачіпає критика ваших недоліків?
51. Ви вважаєте, що важко одержати задоволення від заходів, де бере участь багато людей?
52. Вас турбує почуття, що ви чимсь гірше інших?
53. Ви зуміли б легко внести пожвавлення в нудьгуючу компанію?
54. Буває, що ви говорите про речі, в яких не розумієтесь?
55. Ви піклуєтесь про своє здоров'я?
56. Ви любите жартувати з інших?
57. Чи страждаєте ви безсонням?

Опрацювання результатів

Для визначення типу темпераменту потрібно мати величини показників екстраверсії та невротизму, а для оцінки надійності цих показників підраховують величину показника відвертості. Величина показників вимірюються в балах за кількістю відповідей досліджуваного, що збігаються із запитаннями на шкалах. Індексом відвертості "В" є кількість збігань на такі запитання: відповідь "Так" – №№ 6, 24, 36; відповідь "Ні" – №№ 12, 18, 30, 42, 48, 54. Показник екстраверсії "Е" дорівнює кількості збігань з відповідями "Так" на запитання №№ 1, 3, 8, 10, 13, 17, 22, 25, 27, 39, 44, 46, 49, 53, 56; з відповідями "Ні" на запитання №№ 5, 15, 20, 29, 32, 34, 37, 41, 51. Показник невротизму "Н" – це кількість збігань відповідей "Так" з такими запитаннями на відповідних шкалах №№ 2, 4, 7, 9, 11, 14, 16, 19, 21, 23, 26, 28, 31, 33, 35, 38, 40, 43, 45, 47, 50, 52, 55, 57. Наступним кроком опрацювання результатів дослідження є схеми типів темпераменту.

Аналіз результатів

Результати доцільно аналізувати тільки в тому разі, коли вони були достатньо відвертими, при цьому величина індексу "В" не може перевищувати 4 бали. На думку Г.Айзенка, поєднання екстраверсії–інтроверсії та невротизму–емоційної стійкості є властивостями темпераменту, які визначають його тип. Властивості екстраверсії та інтроверсії протилежні, оскільки і невротизм – емоційна стійкість. Їх можна подати на континіумі, де величина одного з показників, наприклад екстраверсія "Е" 0–12, означає відсутність екстраверсії, тобто – інтроверсію, а величини 13–24 – виявляють екстраверсію.

0 _____ 6 _____ 12 _____ 18 _____ 24

інтроверсія – екстраверсія

Рівень екстраверсії визначають за таблицею (табл. 40).

Рівень екстраверсії особистості

Індекс екстраверсії E	Рівень екстраверсії – інтроверсії
0–6	Висока інтроверсія
7–12	Середня інтроверсія
13–18	Середня екстраверсія
19–24	Висока екстраверсія

Аналогічне співвідношення мають полярні властивості невротизму – емоційної стійкості. Їхні рівні визначаються на основі тих же інтервалів, що і рівні екстраверсії-інтроверсії. Під екстраверсією слід розуміти спрямованість особистості на довколишніх і на події, під інтроверсією – спрямованість на внутрішній світ, а під невротизмом – поняття, синонімічне тривожності, що проявляється як емоційна нестійкість, напруженість, емоційна збудливість, депресивність. Динамічний прояв цих властивостей пов'язаний зі швидкістю утворення умовних рефлексів, з їхньою міцністю, з балансом процесів збудження – гальмування в центральній нервовій системі та з рівнем активації кори головного мозку з боку ретикулярної формації. Так, екстраверт, порівняно з інтровертом, швидше виробляє умовні рефлекси, вирізняється більшою терплячістю до болю, але це поєднується з низькою витривалістю в ситуації сенсорної депривації, що підвищує негативну реакцію на одноманітність, на велику частоту відволікань під час роботи. Типовими поведінковими проявами екстраверта є комунікабельність, імпульсивність, недостатній самоконтроль, швидке пристосування до нового середовища, відкритість і зовнішній прояв почуттів. Він співчутливий, життєрадісний, упевнений у собі, прагне до лідерства, має багато друзів,

нестриманий, прагне до розваг, любить ризикувати, дотепний, не завжди відповідальний. Інтроверт привертає увагу своїми особливостями поведінки. Він часто заглиблений у себе, важко налагоджує контакти з людьми й адаптується до реальності. У більшості випадків інтроверт спокійний, урівноважений, миролюбний, його дії обмірковані й раціональні. Коло друзів у нього невелике. Інтроверт любить прогнозувати майбутнє, замислюватися над тим, що й як буде робити, не піддається на моментні непередбачувані стимули, песиміст, не любить непередбачуваних хвилювань, дотримується заведеного життєвого порядку. Він контролює свої почуття й рідко поводить себе агресивно, відповідальний. На одному полюсі невротизму (високий рівень) перебувають невротики, яким притаманна неурівноваженість нервово-психічних процесів, емоційна нестійкість, а також лабільність вегетативної нервової системи. Тому вони легко збуджуються, для них властива мінливість настрою, чутливість, а також тривожність, підозрілість, повільність, нерішучість. Другий полюс невротизму (низький рівень) – це емоційно-стабільні особистості, які відрізняються спокоем, урівноваженістю, рішучістю, виваженістю дій і вчинків.

З а в д а н н я 3. Дослідження профілю індивідуальної структури темпераменту.

Мета дослідження	Матеріали та обладнання
Визначити психодинамічні якості нервової системи	Тест-опитувальник за методикою «Самооцінка структури темпераменту» Б. Смирнова

Інструкція досліджуваному

Вам пропонується тест, що містить 48 тверджень. Уважно прочитайте кожне, дайте відповідь на кожне запитання. Якщо ви вирішили відповісти “Так”, в аркуші для відповідей проти номера даного запитання поставте знак "плюс" (+), а якщо відповідь буде “Ні”, то "мінус"(-)

Процедура проведення

Дослідження структури темпераменту за допомогою тест- опитувальника проводиться або з одним досліджуваним, або з групою. Щоб забезпечити незалежність відповідей досліджуваних, кожний отримує текст опитувальника, бланк для відповідей, на якому надруковані номери питань і поруч із ними графа для відповіді.

Тест-опитувальник

1. Ви любите бувати в компанії?
2. Ви уникаєте мати речі, які ненадійні, неміцні, хоча й гарні?
3. У вас бувають підйоми й спади настрою?
4. Під час бесіди ви дуже швидко говорите?
5. Вам подобається робота, що вимагає напруги сил і здібностей?
6. Чи буває, що ви передаєте слухи?
7. Вважаєте ви себе людиною дуже веселою та життєрадісною?
8. Ви дуже звикаєте до певного одягу, його кольору й покрою, що неохоче міняєте його на щось інше?
9. Ви відчуваєте потребу в людях, які вас розуміють , можуть підбадьорити або втішити?
10. У вас дуже красивий почерк?
11. Ви шукаєте самі собі роботу, заняття, коли можна було б і відпочити?
12. Буває так, що ви не виконуєте своїх обіцянок?
13. У вас багато дуже гарних друзів?
14. Вам важко відірватися від справи, якою ви захоплені, і перемкнутися на інше?
15. У вас буває почуття провини?
16. Ви ходите дуже швидко, незалежно від того, поспішаєте чи ні?
17. У школі ви билися над важкими завданнями доти, доки не розв'язували їх?
18. Буває так, що іноді ви міркуєте гірше ніж звичайно?

19. Вам легко знайти спільну мову з незнайомими людьми?
20. Ви плануєте, як будете поводитися при зустрічі, бесіді тощо?
21. Ви збуджені й роздратовані натяками й жартами над вами?
22. Під час бесіди звичайно ви швидко жестикулюєте?
23. Найчастіше ви прокидаєтеся ранком свіжим і з відчуттям доброго відпочинку?
24. Бувають у вас такі думки, що ви не хотіли б, щоб про це знали інші?
25. Ви любите жартувати з інших?
26. Чи схильні ви до того, щоб ґрунтовно перевірити свої думки, перш ніж їх повідомити кому-небудь?
27. Вам сняться кошмари?
28. Звичайно ви легко запам'ятовуєте й засвоюєте новий навчальний матеріал?
29. Ви настільки активні, що вам важко навіть кілька годин бути без справи?
30. Бувало, що, розлютившись, ви виходили із себе?
31. Вам не важко внести пожвавлення в досить нудну компанію?
32. Ви звичайно досить довго роздумуєте, приймаючи якесь рішення?
33. Вам говорили, що ви приймаєте все занадто близько до серця?
34. Вам подобається грати в ігри, що вимагають швидкості й гарної реакції?
35. Якщо у вас щось довго не виходить, то звичайно ви все-таки намагаєтеся зробити це?
36. У вас виникало, хоча й короткочасно, почуття роздратування до ваших батьків?
37. Ви вважаєте себе відкритою й товариською людиною?
38. Вам звичайно важко узятися за нову справу?
39. Вас турбує почуття, що ви чимсь гірше інших?
40. Вам важко щось робити з повільними й неквапливими людьми?

41. Упродовж дня ви можете довго й продуктивно займатися чим-небудь, не почувуючи втоми?
42. У вас є звички, від яких слід було б позбутися?
43. Вас приймають іноді за людину безтурботну?
44. Ви вважаєте хорошим другом тільки того, чия симпатія до вас надійна й перевірена?
45. Вас можна швидко роздратовати?
46. Під час дискусії ви швидко знаходите підходящу відповідь?
47. Ви можете змусити себе довго й продуктивно, не відволікаючись, займатися чим-небудь?
48. Буває, що ви говорите про речі, в яких зовсім не розбираєтесь?

Опрацювання результатів

Ключ:

№ з/п	Властивості темпераменту	Відповідь «Так»	Коефіцієнт	Відповідь «Ні»	Коефіцієнт
1	Екстраверсія	1, 7, 13, 19, 25 31, 37, 4, 43	3 2 1	2	1
2	Ригідність	8, 26, 32 2, 14, 20, 38, 44	3 2	37 19, 46	2 1
3	Емоційна збудливість	15, 21, 33, 39, 45 3, 9 27	3 2 1		
4	Темп реакції	4, 16, 28 10, 22, 34, 40, 46 17, 29, 37	3 2 1		
5	Активність	5, 11, 17, 23, 29, 35, 41, 47 10	3 1	38	1
6.	Щирість	30, 36, 42, 48 6, 12 18, 24, 25	3 2 1	23	1

Установіть щирість своїх відповідей на запитання за шкалою:

висока – 13–20 балів, середня – 8–12 балів, низька – 0–7 балів (відповіді ненадійні). Потім визначте ступінь виразності кожної властивості (табл. 41). Наприклад: «Мій темперамент характеризується дуже високою екстраверсією (24 бала), середньою пластичністю (7 балів); дуже високою емоційною тривожністю (15 балів), швидким темпом реакцій (14 балів), низькою активністю (8 балів)».

Властивості темпераменту

Екстраверсія	Ригідність	Емоційна збудливість	Темп реакцій	Активність
22–26 (висока)	16–23 (висока)	18–20 (висока)	20–22 (дуже швидкий)	24–26 (висока)
14–21 (вище середньої)	9–15 (вище середньої)	10–17 (вище середньої)	11–19 (швидкий)	17–23 (вище середньої)
7–13 (нижче середньої)	3–8 (нижче середньої)	4–9 (нижче середньої)	5–10 (повільний)	9–16 (нижче середньої)
0–6 (висока інтроверсія)	0–2 (висока пластичність)	0–3 (висока емоційна рівновага)	0–4 (дуже повільний)	0–8 (низька)
ДО ₁ =Р 60:26+20	ДО ₂ =Р 60:23+20	ДО ₃ =3Р+20	ДО ₄ =Р 60:22+20	ДО ₅ =Р 60:26+20

З а в д а н н я 4. Дослідження можливого типу темпераменту на основі дослідження емоційної збудливості

Мета дослідження: виявити рівень можливого типу темпераменту на основі дослідження емоційної збудливості.

обладнання: бланк із наборами слів за В.А. Семиченко, бланк-протокол, секундомір.

Процедура дослідження

Дослідження рівня можливого типу темпераменту вимагає такий склад групи: досліджуваний, експериментатор і протоколіст. Тип темпераменту виявляє через пред'явлення досліджуваному слів, серед яких 20 – нейтральні, а п'ять – емоційно значимі. Експериментатор повільно вимовляє слова зі швидкістю 5 слів за хвилину. На кожне почуте слово випробуваний має швидко відповісти першим словом, що прийшло на думку. Протоколіст час від часу реєструє пред'явлення подразника до початку відповіді досліджуваного (час реакції). У протоколі фіксуються слово подразника, відповідь і латентний час реакції в секундах.

Інструкція досліджуваному. Слушайте слова. На кожне почуте слово Ви маєте швидко відповісти першим словом, що прийде Вам на думку. Слова, які пропонуються випробуваному (емоційно значущі слова виділені): *килим, стіл, стілець, коробка, газета, **нечупара**, ваза, газон, плита,*

нетіпаха, сезон, полотно, рука, тупиця, лапа, клавіша, керівництво, роззява, кузов, антена, скриня, плетуха, сумнів, дерево.

Опрацювання й аналіз результатів. За результатами дослідження будується графік, де по осі ординат відкладається час реакції, а по осі абсцис – номер, що відповідає порядковому номеру слова-подразника. Показником емоційної стійкості буде відношення латентного часу до емоційно значимих та нейтральних слів-подразників. Якщо ці два показники часу близькі, то людина вважається емоційно стійкою. Якщо ж показники часу досить відмінні, робиться висновок про високий рівень емоційної збудливості. На підставі цього робиться висновок щодо можливого типу темпераменту.

Дослідження сили нервових процесів за методикою «Теппінг-тест»
(за описом М. Артюшиної).

Відповідно до теорії І. Павлова, дійсний темперамент (тобто тип вищої нервової діяльності) може бути точно визначений лише через експеримент. Методика, запропонована Є.П. Ільїним, належить до експрес-діагностичних, бо дає змогу швидко без спеціально організованих умов провести діагностику властивостей вищої нервової діяльності людини за психомоторними показниками. Відомо, що сила нервових процесів є показником працездатності як окремих клітин, так і нервової системи в цілому. Сильна нервова система витримує більше за величиною і тривалістю навантаження, ніж слабка. Дана методика базується на визначенні динаміки максимального темпу рухів рук. Збереження або навіть зростання темпу рухів і буде свідчити про силу вищої нервової діяльності.

Мета дослідження	Матеріали та обладнання
Визначення типу нервової системи за допомогою теппінг-тесту	Бланки на стандартних аркушах паперу (203 X 288 мм або 210 X 297 мм), поділених на 6 квадратів, по 3 у два ряди; олівці

Інструкція досліджуваному

За сигналом викладача «Почали!» Ви проставляєте крапки в кожному прямокутнику бланка за встановленим порядком. На кожний прямокутник відводиться 5 с. Треба проставити як можна більше крапок. Перехід з одного прямокутника до іншого здійснюється за сигналом помічника «Перехід!». Після чого помічник надає команду «Стоп!», і ви припиняєте роботу.
Рекомендація: намагайтеся розставляти крапки у прямокутнику рівномірно, запобігаючи «стукати» в одне і те ж місце

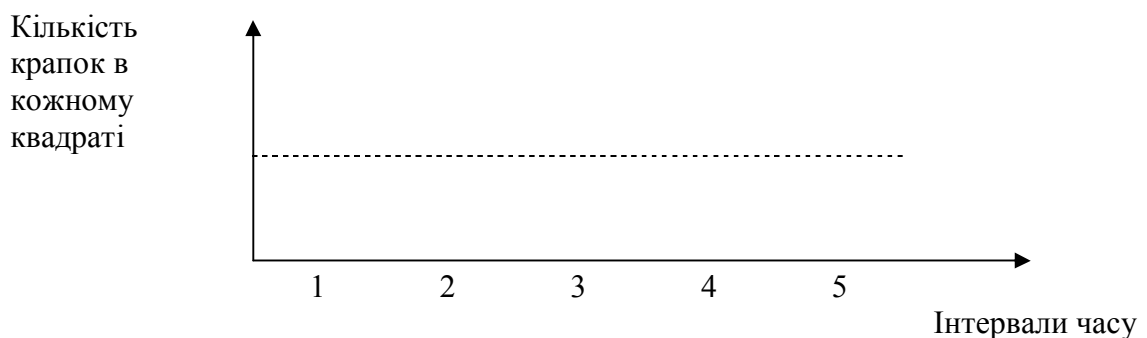
Процедура проведення

1. Приготуйте бланк до методики: поділіть 1 сторінку зошита на 6 розташованих по 3 в ряд рівних прямокутників і пронумеруйте їх за годинниковою стрілкою.

1.	2.	3.
6.	5.	4.

2. Підрахуйте кількість крапок у кожному прямокутнику (доречно при цьому ставити хрестик у кожній крапці чи обводити її).

3. Накресліть графік працездатності під час виконання завдання, відмітивши крапки з координатами: номер прямокутника – кількість крапок у прямокутнику. Через результат виконання завдання в першому прямокутнику проведіть пунктирну горизонтальну лінію.

4. Установіть тип отриманого графіка (табл. 42), зробіть відповідні

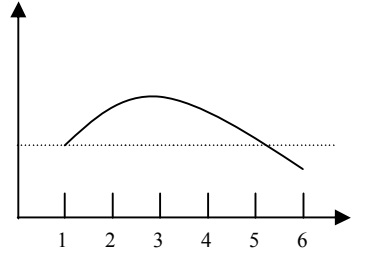
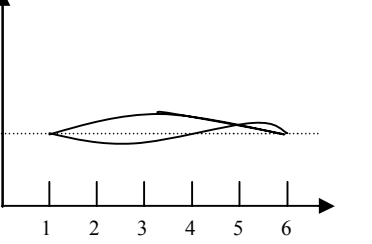
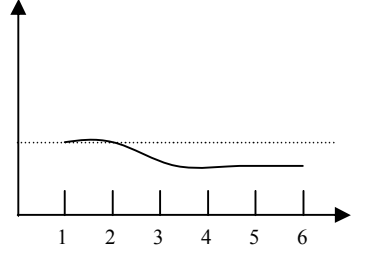
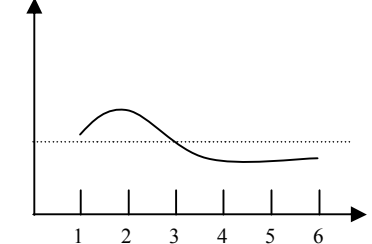
висновки й аналіз.

Опрацювання та аналіз результатів

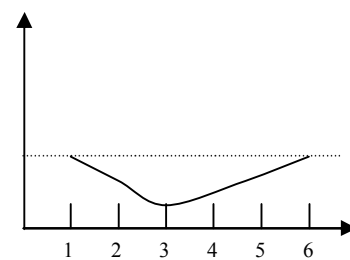
Мета – визначення характеру працездатності під час виконання завдання теппінг-тесту. Для цього необхідно, як вказувалося вище, підрахувати кількість крапок, що розставляв досліджуваний за кожні 5 секунд у квадратах бланку і занести результат до протоколу.

Таблиця 42

Типи графіків результатів теппінг-тесту

Опис графіку	Малюнок графіку
<p>1. <i>Вигнутий</i>: темп роботи зростає до максимального в перші 10–15 сек. роботи (до 3-го прямокутника); далі до 25–30 сек. (5–6-й прямокутник), він може знизитися нижче за початковий рівень – <i>ознака сильної нервової системи</i></p>	
<p>2. <i>Рівний</i>: максимальний темп утримується приблизно на одному рівні упродовж усього часу роботи – <i>ознака нервової системи середньої сили</i></p>	
<p>3. <i>Спадний</i>: максимальний темп роботи знижується вже з другого 5-секундного відрізка (2-й прямокутник) і залишається на зниженому рівні упродовж усієї роботи – <i>ознака слабкості нервової системи.</i></p>	
<p>4. <i>Проміжний</i>: темп роботи знижується після перших 10–15 сек. (у 2–3-му прямокутнику) – <i>ознака середньо-слабкої нервової системи</i></p>	

5. *Увігнутий*: первісне зниження максимального темпу замінюється короткочасним зростанням темпу до вихідного рівня – також *ознака середньо-слабкої нервової системи*

Потім побудуйте графік. З цією метою на осі абсцис треба відкласти п'ятисекундні проміжки часу, а на осі ординат – кількість точок у кожному квадраті.

Протокол дослідження

Завдання _____ Дата _____

Досліджуваний _____

Експериментатор _____

Стан досліджуваного _____

Графік працездатності

№ квадрата	Проміжок часу роботи, в секундах	Кількість проставлених крапок
1	0–5	
2	6–10	
3	11–15	
4	16–20	
5	21–25	
6	26–30	

Сила нервової системи діагностується на основі аналізу графіку працездатності за формою кривої відповідно до раніше вказаних критеріїв.

1. Графік працездатності за типом *випуклий*: темп працездатності зростає за перші 10–15 сек роботи, а за наступні 25–30 секунд він може знизитися нижче за вихідний рівень. Тип нервової діяльності – *сильний*.

2. Графік працездатності за типом рівний, максимальний темп утримується приблизно на одному рівні упродовж усього часу роботи. Тип нервової діяльності – *середньої* сили.

3. Графік працездатності за типом спадаючий: максимальний темп знижується вже з другого 5-ти секундного відрізка часу і залишається на зниженому рівні упродовж всієї подальшої роботи. Це засвідчує *слабкість* типу нервової діяльності досліджуваного.

4. Графік працездатності за типом проміжний: темп роботи знижується в цьому разі після 10–5-ти сек.. Тип нервової діяльності в даному разі *середньо-слабкий*.

5. Графік працездатності за типом увігнутий: первинне зниження максимального темпу змінюється потім короткочасним зростанням темпу до вихідного рівня. Внаслідок здатності до короткочасної мобілізації, такі піддослідні також належать до групи осіб з середньо-слабким типом нервової діяльності.

На думку Т. Пашукової, аналізуючи результати, спочатку зіставляють графіки працездатності лівої та правої руки. У більшості випадків вони за характером однакові. У тих, хто пише правою рукою, працездатність правої руки вища за працездатність лівої руки, а в тих, хто пише лівою, – навпаки. У разі значної розбіжності графіків дослід слід повторити через деякий проміжок часу. Важливо порівняти силу нервової діяльності з особливостями темпераменту. На цій підставі можна визначити силу працездатності досліджуваного та продумати рекомендації для її підвищення.

Запитання та завдання для самоперевірки

1. Дайте визначення поняттю “темперамент”.
2. Дайте характеристику різним типам темпераменту.
3. Яке місце та значення темпераменту в багаторівневій ієрархії індивідуальних властивостей особистості?

4. Назвіть розпізнавальні ознаки темпераменту, загальні властивості.
5. Назвіть методики, за допомогою яких можна дослідити темперамент?
6. Чи пов'язані між собою такі якості особистості, як темперамент і характер?
7. Назвіть проблеми співвідношення типологічних і вікових особливостей темпераменту.
8. Чи існує взаємозв'язок між темпераментом і формуванням небажаних форм поведінки?
9. Виконайте методику «Теппінг-тест» і зробіть висновок про силу своїх нервових процесів.

10.

Література

- Блейхер В.М. Психологическая диагностика интеллекта и личности / В.М. Блейхер, Л.Ф. Бурлачук. – К. : Вища шк., 1978. – С. 85–89.
- Большая энциклопедия психологических тестов. – М. : Эксмо, 2005. – С. 145 – 148.
- Дрозденко К.С. Загальна психологія в таблицях і схемах: навч. посіб. / К.С. Дрозденко. – К. : Професіонал, 2004. – С. 254–268.
- Ильин Е.П. Методические указания к практикуму по психофизиологии / Е.П. Ильин. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1981. – С. 23 –30. – С. 53–72.
- Методи психодіагностики підлітків : навч. посіб. з пропедагтичної практики для студ. пед. спеціальностей / за ред. О.Д. Кравченко, В.Ф. Моргуна. – Полтава, 1995. – С. 57–58.
- Партико Т.Б. Загальна психологія : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Т.Б. Партико. – К. : Ін Юре, 2008. – 416 с.
- Пашукова Т.І. Практикум із загальної психології /Т.І. Пашукова, А.І. Допіра, Г.В. Дьяконов; за ред. Т.І. Пашукової. – К. : Знання, КОО, 2000. – 204 с.
- Практикум по общей и экспериментальной психологии. [2 – е изд., доп. и перераб.] / под ред. А.А. Крылова, А.Л. Паничева. – СПб : Питер, 2005. – С. 279–315.

Психология личности : тесты-опросники, методики / сост.: Н.В. Киршева, Н.В. Рябчикова. – М. : ГЕЛИКОН, 1995. – С. 85–89.

Психология менеджмента: практические тесты руководителя / Крымская Л.А., Гамов Н.С., Леженко Д.А. и др.; под ред. Крымской Л.А. – Запорожье: Аурум. – 1993. – С. 29–31.

Русалов В.М. Предметный и коммуникативный аспекты темперамента человека / В.М. Русалов // Психологический журнал. – 1989. – Т. 10. – №1. – С. 10–21.

Семиченко В.А. Психология: темперамент. / В.А. Семиченко. – К. – Полтава : Форпіка, 2001. – 168 с.

Т е м а 14. Характер. Дослідження характерологічних рис особистості

Інформаційно-теоретичний блок. *Характер* – система найбільш стійких рис особистості, які проявляються в різних видах діяльності, у спілкуванні, взаємодії людини з навколишнім світом. Характер людини формується в суспільстві. Типові риси суспільства виявляються в характері кожної людини по-різному, залежно від потреб, мотивів, інтересів, почуттів та здібностей. Характер тісно пов'язаний з темпераментом особистості. Дослідження вчених доводять, що характер – це основа особистості. Народна мудрість стверджує: “Посієш вчинок – збереш звичку, посієш звичку – збереш характер, посієш характер – збереш долю”. Такий взаємозв'язок різних вчинків характеру з життєвою лінією людини вказує на значне місце цього процесу в становленні особистості. До структури характеру можна віднести: переконання, потреби й інтереси, інтелект, волю, почуття, темперамент. Фізіологічною основою характеру виступає динамічний стереотип. Його особливості так само, як і виховання та складності стосунків з людьми, можуть породити акцентуації характеру (надмірне посилення окремих рис, що призводить до порушення спілкування людини з іншими

людьми, до неадекватного ставлення до себе). У психології відомо класифікацію акцентуацій характерів у підлітків, запропоновану А.Є. Лічко:

- гіпертимний тип (рухливі, люблять спілкуватися, схильні до пустощів, люблять неспокійні компанії однолітків, непосидючі, недостатньо дисципліновані. Настрій піднесений. Конфліктують з батьками і дорослими);
- циклоїдний тип (підвищена збудливість, схильні до апатії. Не вміють переборювати незначні неприємності. Залюбки залишаються вдома насамоті. Характеризуються частою зміною настрою від піднесеного до пригніченого);
- лабільний тип (схильні до похмурого настрою за відсутності будь-яких неприємних ситуацій);
- астеноневротичний тип (підвищена недовірливість і вразливість, втомлюваність, збудливість. Втома часто проявляється при виконанні розумової роботи);
- сенситивний тип (підвищена чутливість до всього. Не люблять великих компаній, азартних і рухливих ігор. Відрзняються сором'язливістю, невпевненістю. Слухняні, виявляють велику прихильність до батьків, відповідальні);
- психастенічний тип (швидкий інтелектуальний розвиток, розсудливість, здатність до самоаналізу й оцінювання поведінки інших людей);
- шизоїдний тип (для цього типу характерною рисою є замкнутість. Це – одинаки або переважно знаходяться в компанії дорослих. Демонструють зовнішню байдужість до довколишніх, відсутність інтересу до них, пагано розуміють стан інших);
- епілептоїдний тип (плаксиві, схильні до деспотичних дій. Вони можуть бути жорстокими, самолюбними, владними);
- істероїдний тип (вимагають постійної уваги до своєї особи, егоцентричні. Схильні до демонстративності; не терплять, коли в їх присутності хвалять іншу дитину);

- нестійкий тип (притаманна схильність до розваг, несерйозних занять, нічим не цікавляться. Їх не цікавить і майбутнє);

- конформний тип (відсутня власна думка, тому вони підкоряються будь-яким авторитетам, або більшості в групі. Заради меркантильних інтересів можуть зрадити товаришів).

А.В. Петровський виділяє такі типи акцентуацій характеру:

- інтровертний (вони замкнуті, мають труднощі у спілкуванні, у встановленні контактів з іншими людьми);

- екстравертний (діяльнісний, балакучий, хвалькуватий, непостійний);

- некерований (імпульсивний, рухливий, конфліктний);

- неврастенічний (тривожність, знижена активність, підвищена збудливість);

- сенситивний (замкненість, сором'язливість, невпевненість);

- демонстративний (егоцентризм, неправдивість, схильність до хизування, демонстративність поведінки);

При дослідженні характеру дуже важливо звернути увагу на риси характеру (табл. 43) .

Таблиця 43

Риси характеру

№ з/п	Групи рис характеру	Позитивні якості	Негативні якості
1	<i>Перша група</i> Ставлення до колективу, суспільства, інших людей	Толерантність, колективізм, чуйність, тактовність, ввічливість, правдивість, доброзичливість, щирість	Замкненість, індивідуалізм, грубість, жорстокість, заздрість, брехливість
2	<i>Друга група</i> Ставлення до праці (трудової, навчальної тощо)	Працелюбство, творче ставлення, ініціативність, працездатність, наполегливість, добросовісність, старанність	Лінощі, безвідповідальність, відсталість, інертність
3	<i>Третя група</i> Ставлення до самої себе	Самокритичність і гордість, вимогливість, скромність, суворість, самоволодіння	Некритичність, невимогливість, хвастощі, зарозумілість
4	<i>Четверта група</i> Ставлення людини до	Охайність, щедрість, бережливість	Неохайність, марнотратство, скупість

	речей		
--	-------	--	--

Риси характеру запропоновано вивчати за допомогою таких завдань: “Дослідження схильності до ризику”, “Дослідження вольової саморегуляції”, “Дослідження ступеню сформованості вашого характеру”, “Дослідження характеру учня”.

Практичне заняття

З а в д а н н я 1. Дослідження особливостей системи ставлень особистості до самої себе.

Мета дослідження	Матеріали та обладнання
Дослідити особливості системи ставлень особистості до самої себе	Текст-опитувальник за методикою самоакцептації; бланки відповідей на стандартних аркушах паперу; олівці.

Інструкція досліджуваному

Вашій увазі пропонується опитувальник, що складається з 32 пар тверджень, кожна з яких містить два варіанти поведінки. Це опис ставлення до себе та інших. Вам потрібно вибрати те, яке відповідає Вашій точці зору. Зазначте свій вибір, обравши варіант "А" чи "В", поруч з номером твердження. Щоразу уявляйте собі типову, найхарактернішу ситуацію. Намагайтеся відповідати швидко, не витрачайте час на розмірковування. Обирайте ту відповідь, яка першою спаде Вам на думку, а не ту, до якої Ви прийшли після роздумів. Вибір потрібно робити послідовно, не залишаючи пропущених пунктів

Самоакцептація (від лат. *accepto* – приймаю) є позитивною установкою (настановою) стосовно себе (самоприйняття). Її складають елементи, що описані в поданих нижче шкалах.

Процедура проведення

1. Здійсніть діагностику відповідно до поданої нижче інструкції:

Тест–опитувальник.

1. А. Я не можу сказати, що мені подобається моя зовнішність.

- В. Я можу сказати, що мені подобається моя зовнішність.
2. А. Я відповідальна людина. Зі мною можна мати справу.
В. Я не завжди поводжуся відповідально. Не всяку справу мені можна довірити.
3. А. Головне в житті, я вважаю – це створювати щось нове.
В. Головне в житті – приносити користь.
4. А. Критичні зауваження на мою адресу не знижують моєї самооцінки.
В. Критичні зауваження на мою адресу знижують мою самооцінку.
5. А. У мене гарна зовнішність, я привабливий.
В. Я невдоволений своєю зовнішністю; мені здається, що я непривабливий.
6. А. Я вмію керувати собою, своїми вчинками, примушувати себе до чогось, щось дозволяти собі або забороняти.
В. Я не вмію керувати собою, своїми вчинками, примушувати себе до чогось, щось дозволяти собі або забороняти.
7. А. Я можу без жодних докорів сумління відкласти на завтра те, що слід зробити сьогодні.
В. Мене мучать докори сумління, якщо я відкладаю на завтра те, що слід зробити сьогодні.
8. А. Мені здається, що я можу довіряти своїм власним оцінкам.
В. Мені здається, я не можу повною мірою покласти на свої власні оцінки.
9. А. Буває, що я соромлюся своєї зовнішності.
В. Я ніколи не соромлюся своєї зовнішності.
10. А. Я мирюся із суперечностями в самому собі.
В. Я не можу змиритися із суперечностями в собі.
11. А. Я впевнений у собі тільки тоді, коли відчуваю, що можу справитися з усіма проблемами, що стоять переді мною.

В. Я впевнений у собі навіть тоді, коли відчуваю, що не можу справитися з усіма проблемами, які стоять переді мною.

12. А. Я поступливий, м'який у взаєминах з людьми.

В. Я належу до важких людей – впертий, непоступливий, жорсткий у стосунках з людьми.

13. А. Я невдоволений своїм зростом, статурою.

В. Я задоволений своїм зростом, статурою.

14. А. Я вважаю себе людиною цікавою, привабливою, помітною. Я задоволений собою.

В. Я не вважаю себе людиною цікавою, привабливою. Я часто незадоволений собою.

15. А. Я часто переживаю через те, що марную час.

В. Я рідко переживаю через те, що марную час.

16. А. У більшості ситуацій я намагаюся насамперед зрозуміти, чого хочу сам.

В. У більшості ситуацій я насамперед намагаюся зрозуміти, чого хочуть ті, хто мене оточує.

17. А. Я впевнений, що моя зовнішність може сподобатися комусь з дівчат (хлопців).

В. Я подобаюся дівчатам (хлопцям).

18. А. Моє ставлення до самого себе можна назвати товариським. Мої негативні риси не завдають мені клопоту.

В. Моє ставлення до самого себе не можна назвати приязним. Деякі свої якості я сприймаю як небажані, чужі.

19. А. Мене часто непокоять думки про навчання (роботу).

В. Я рідко непокоюся, думаючи про навчання (роботу).

20. А. Я почуваю себе винним, коли поводжусь егоїстично.

В. Я не почуваю себе винним, коли поводжусь егоїстично.

21. А. Я спокійно ставлюся до оцінки моєї зовнішності. Мене мало хвилює те, як мене сприймають інші.

- В. Я не можу спокійно ставитися до оцінок своєї зовнішності. Мене непокоїть, як мене сприймають інші.
22. А. Іноді я не проти того, щоб мною керували.
В. Мені ніколи не подобається, коли мною керують.
23. А. Багато з того, що мені доводиться робити, приносить мені задоволення.
В. Лише дещо з того, що я роблю, приносить мені задоволення.
24. А. Мені часто доводиться виправдовуватися перед собою за власні вчинки.
В. Мені рідко доводиться виправдовуватися перед собою за власні вчинки.
25. А. У зовнішності, одязі я намагаюся ніколи не бути "білою вороною",
В. Я можу дозволити собі бути "білою вороною".
26. А. Я готовий миритися зі своїми помилками.
В. Мені важко примиритися зі своїми помилками.
27. А. Людина завжди повинна займатися тільки тим, що їй цікаво,
В. Вибираючи собі справу, людина повинна виходити з того, наскільки це потрібно.
28. А. Я не соромлюся своїх слабкостей перед іншими.
В. Мені нелегко виявляти свої слабкості навіть перед друзями.
29. А. Мені завжди вдається добирати одяг, зачіску за власним смаком.
В. Мені не часто доводиться покладатися у виборі одягу, зачіски на свій смак.
30. А. Іноді я боюся бути самим собою.
В. Я ніколи не боюся бути самим собою.
31. А. Найбільше задоволення людина отримує від самого процесу праці.
В. Найбільше задоволення людина отримує, досягаючи в роботі бажаного результату.
32. А. Людина повинна каятися в своїх негативних вчинках.
В. Людині зовсім не обов'язково каятися в своїх поганих вчинках.

Опрацювання й аналіз результатів

Підрахуйте, використовуючи подані далі ключі. За кожний збіг з ключем нараховується 1 бал. Бали за кожним показником сумуються.

Шкала прийняття своєї зовнішності: 1.В, 5А, 9В, 13В, 17В, 21А, 25В, 29А.

Шкала прийняття характеру: 2А, 6А, 10А, 14А, 18А, 22В, 26А, 30В.

Шкала ставлення до справ: 3В, 7В, 11А, 15А, 19В, 23А, 27А, 31В.

Шкала соціальної поведінки: 4А, 8А, 12А, 16А, 20А, 24В, 28А, 32А.

Шкала загальної самооценки: значення вираховується через додавання показників, що є значеннями попередніх шкал.

Аналіз та інтерпретація здобутих результатів

Використовується змістовна характеристика досліджуваних властивостей.

Шкала прийняття своєї зовнішності вимірює ступінь задоволення своєю зовнішністю, стійкість її оцінки та незалежність від оцінок довілля, виявляє власну індивідуальність у зовнішності. *Шкала прийняття характеру* вимірює здатність керувати собою, своїми почуттями, поведінкою; вміння приймати відповідальність; задоволеність собою, своєю особистістю; прийняття себе таким, яким є, незважаючи на можливі недосконалість та недоліки; здатність змиритися зі своїми помилками.

Шкала ставлення до справ вимірює ступінь задоволеності своєю діяльністю; відповідальність, впевненість у своїх силах, відсутність тривожності щодо власних справ; прагнення приносити користь, досягати бажаного результату.

Шкала соціальної поведінки вимірює здатність критично оцінювати свою поведінку, впевненість у її правильності. Виявляється у позитивному ставленні до інших людей; відсутності егоїстичності, непоступливості, жорсткості у взаєминах. *Шкала загальної самооценки* вимірює загальну міру самооценки як інтегральну позитивну установку щодо самого себе, здатність прийняти себе, незважаючи на наявність усвідомленої власної недосконалості та недоліків.

З а в д а н н я 2. Дослідження схильності до ризику.

Мета дослідження	Матеріали та обладнання
Оцінити схильність особистості до ризику	Опитувальник А. Шмельова; бланк для відповідей; ручка

Інструкція досліджуваному

Перед вами перелік тверджень. Уважно прочитайте кожне з них і вирішіть, яке з них правильне чи неправильне стосовно Вас. Якщо правильно, то в бланку відповідей проти номера цього твердження, поставте знак "плюс" (+), а якщо неправильно – "мінус" (–)

Процедура дослідження

При дослідженні можливі як індивідуальні, так і групові варіанти. Важливо забезпечити незалежність відповідей досліджуваних. Кожен отримує текст опитувальника з інструкцією та бланком для відповідей, який складається з номерів запитань що розміщено поряд графі для відповідей.

Опитувальник

1. Я нерідко відповідаю раніше, ніж обміркую сказане.
2. Мені подобається швидка їзда.
3. Я нерідко міняю свої інтереси та захоплення.
4. Кращий спосіб придбати справжніх друзів – казати людям те, що про них думаєш.
5. Здебільшого запитання на іспиті можуть бути зовсім не пов'язаними із програмою, і вся підготовка виявляється марною.
6. Життя без небезпек мені не здається занадто нудним.
7. Якщо бажаєш зайняти високе положення на службі, дотримуйся прислів'я: "Хто не поспішає, той скрізь устигає".
8. Азартні ігри заважають розвитку в людини почуття відповідальності за те, щоб приймати продумані рішення.
9. Я швидше відчуваю нудьгу від якого-небудь заняття, ніж більшість людей, які займаються тим самим.

10. Я краще пройду дві-три зупинки пішки, коли кваплюся, ніж буду чекати автобус, хоча, вочевидь, він мене наздожене.
11. Мені цікаво зробити так, щоб зачепити кого-небудь.
12. Тільки несподівані обставини й небезпеки дають мені змогу мобілізувати свої сили.
12. Я не одержую задоволення від відчуття ризику.
13. Тільки по-справжньому сміливі дії допомагають людині стати видатною.
14. Мені неприємні ті особи, які через власну примху перетворюють серйозні справи в легковажні ігри.
15. Коли я виробляю конкретний план дій, я майже завжди впевнений (впевнена), що мені пощастить його здійснити.
16. Коли на небі світить сонце, я ніколи не беру із собою на прогулянку парасольку, навіть якщо прогноз обіцяє дощ.
17. Я нерідко прагну відчувати збудження.
18. Мені неприємно, коли нав'язують парі, навіть якщо я повністю впевнений (упевнена) у своїй думці з цього питання.
19. У деяких випадках я не зупинюся перед тим, щоб збрехати, якщо мені треба справити гарне враження.
20. По-справжньому розумна людина уникає швидких рішень – вона вміє дочекатися таких моментів, коли діяти можна напевно.
21. Я не вважаю, що трюки, які виконують циркові акробати без страхувального паска, виглядають більш вражаюче.
22. Я надаю перевагу небезпечній роботі, якщо вона змінює життя, дає можливість подорожувати.
23. Я завжди сплачую перевезення багажу в транспорті, навіть якщо не боюся перевірки.
24. Я думаю, що слід вірити у свій шанс, навіть коли перевага не на моєму боці.

25. У творчій справі головне – це зухвалий задум, навіть якщо внаслідок цього нас очікує невдача через безглузду випадковість.
26. Я не пошкодую грошей заради того, щоб у потрібний момент показати свою заможність і мати вигляд привабливої людини.
27. Якщо при зустрічі мій знайомий не звертає на мене уваги, я не стану нав'язувати йому своє спілкування і не привітаюся першим.
28. Більшість людей не розуміє, наскільки їхня доля залежить від випадку.
29. Якщо під час придбання автомобіля мені доведеться вибирати між швидкістю й комфортом, з одного боку, та безпекою, з іншого, я виберу безпеку.
30. Я почуваюся краще, коли захоплений якою-небудь справою.
31. Я віддаю перевагу такому одягу, щодо якого впевнений, що він надійний і має гарний вигляд, незалежно від стрибків моди.
32. Коли я граю в різноманітні ігри, я люблю брати ініціативу на себе, навіть знаючи, що супротивник тільки й чекає цього.
33. Під час подорожей я люблю відхилятися від відомих маршрутів.
34. Я нерідко потрапляю в такі ситуації, з яких мені хочеться скоріше вибратися.
35. Якщо я даю обіцянку, то практично завжди виконую її, незалежно від того, зручно це мені чи ні.
36. Якщо мій безпосередній керівник буде стримувати мої новаторські ідеї, в мене вистачить сміливості ознайомити з ними керівництво вищого рангу.
37. Азартні ігри розвивають у людини здатність приймати сміливі рішення у складних життєвих ситуаціях.
38. Коли я читаю гостросюжетну книгу, я ніколи не кваплюся швидше довідатися, чим усе закінчиться, із задоволенням читаю по порядку.
39. Мені сподобалося б стрибати з парашутом.
40. Кращий спосіб викликати щире ставлення до себе – довіряти людям.

41. Я відчуваю краще, коли відчуваю щастя від спокою та комфорту.
42. Мені буває набагато важче купувати одну коштовну річ, ніж багато дешевих речей тієї ж сумарної вартості.
43. Якщо я граю, то із захопленням або сперечаюсь на заклад.
44. Люди занадто часто-густо бездумно витрачають власне здоров'я, переоцінюючи його запаси.
45. Якщо мені не загрожує штраф, то я переходжу вулицю там, де зручно, а не там, де потрібно.
46. Я не ризикую купувати одяг без примірки.
47. Тільки смілива людина здатна на справжнє шляхетне ставлення до людей, незалежно від того, як вони реагують на нього.
48. У команді й грі найважливіше – це взаємна підстраховка.
49. У житті людям справді нерідко доводиться грати в небезпечну гру "пан або пропав".

Опрацювання результатів

Мета – одержання показника величини схильності до ризику як риси характеру. Показник підраховується за кількістю збігань знаків відповідей *згоди-незгоди* на твердження шкали схильності до ризику.

Ключ

Номер твердження та знак відповіді
2+, 3+, 4+, 6-, 7-, 8-, 9+, 11+, 12+, 13-, 14+, 15-, 17+, 18+, 19-, 21-, 22-, 23+, 25+, 26+, 27+, 28-, 30-, 31+, 32-, 33+, 34+, 37+, 38+, 39+, 40+, 41+, 42-, 43-, 44+, 45-, 47-, 48+, 49-, 50+

Щоб оцінити ставлення досліджуваного до експерименту, в опитувальнику подано твердження, згода з якими засвідчує щирість відповідаючого, а незгода – нещирість.

Шкала щирості: відповіді "неправильно" ("–") за номерами запитань анкети: 1, 5, 10, 16, 20, 24, 29, 35, 36, 46.

Показник збігання відповідей за другою шкалою, що дорівнює 8, 9 чи 10, засвідчує недостовірність результатів дослідження. У такому разі тестування треба повторити, звернувши увагу досліджуваного на виконання вимог інструкції.

Аналіз результатів

Аналіз схильності до ризику як риси характеру має важливе значення для психологічного прогнозування процесів прийняття рішень в невизначеній ситуації. Під час аналізу результатів слід орієнтуватися на те, що показник схильності до ризику може варіювати від 0 до 40. Чим вищий показник, тим більша схильність до ризику.

Якщо показник схильності до ризику у людини становить 30 і більше, то його рівень виявляється високим, і таку людину можна назвати ризикованою за умови, що її відповіді були досить щирими. Якщо показник у межах від 11 до 29 – схильність до ризику середня, а якщо менший за 11 – рівень ризику низький. Така людина не любить ризикувати, і її можна назвати обережною людиною.

Під час інтерпретації результатів слід враховувати, що високий рівень схильності до ризику є, з одного боку, показником рішучості, а з іншого, може призвести до авантюризму.

З а в д а н н я 3. Дослідження вольової саморегуляції

Мета дослідження	Матеріали та обладнання
Визначити рівень розвитку вольової саморегуляції	Тест-опитувальник А. Зверкова й Е. Ейдмана; бланк для відповідей; ручка

Інструкція досліджуваному

Вам пропонується тест, який містить 30 тверджень. Уважно прочитайте кожне з них та скажіть, наскільки воно характеризує Вас. Якщо правильно, на аркуші для відповідей проти номера даного твердження поставте знак "плюс" (+), якщо не правильно, то "мінус" (-).

Процедура дослідження

Дослідження вольової саморегуляції за допомогою теста може проводитися або з одним досліджуваним, або з цілою групою. Щоб забезпечити незалежність відповідей досліджуваних, кожному видається тест-опитувальник, бланк для відповідей, на якому надруковано номери запитань і біля них графи для відповідей.

Тест

1. Коли щось у мене не виходить, то нерідко з'являється бажання кинути цю справу.
2. Я не відмовляюся від своїх планів і справ, навіть якщо доводиться вибирати між ними та приємною компанією.
3. За необхідності мені неважко стримати вибух гніву.
4. Звичайно я зберігаю спокій, чекаючи приятеля, що спізнюється на призначений час.
5. Мене важко відволікти від розпочатої роботи.
6. Мене дуже вибиває з колії фізичний біль.
7. Я завжди намагаюся вислухати співрозмовника, не перебиваючи, навіть якщо не терпиться йому заперечити.

8. Я завжди "гну" свою лінію.
9. Якщо треба, я можу не спати кілька ночей (наприклад, робота, чергування) і весь наступний день бути в "гарній формі".
10. Мої плани часто-густо перекреслюються зовнішніми обставинами.
11. Я не вважаю себе терплячою людиною.
12. Мені не просто бути холоднокровним, спостерігаючи за хвилюючим видовищем.
13. Мені рідко вдається змусити себе продовжувати роботу після серії образливих невдач.
14. Якщо я ставлюся до когось погано, мені важко приховувати свою наприязнь до нього.
15. За необхідності я можу займатися своєю справою в незручних і непристосованих для цього умовах.
16. Мені дуже заважає в роботі усвідомлення того, що її необхідно зробити в точно визначений термін.
17. Я вважаю себе рішучою людиною.
18. З фізичною втомою я справляюся значно легше, ніж інші.
19. Краще зачекати ліфт, ніж підніматися сходами.
20. Зіпсувати мені настрій не так просто.
21. Інколи якась дрібниця опановує моїми думками, не дає спокою, і я ніяк не можу її позбутися.
22. Мені важче ніж іншим зосередитися на завданні чи на роботі.
23. Сперечатися зі мною важко.
24. Я завжди прагну довести розпочату справу до кінця.
25. Мене легко відволікти від справ.
26. Я іноді помічаю, що намагаюся домогтися свого всупереч об'єктивним обставинам.
27. Люди часом заздять моєму терпінню та скрупульозності.
28. Мені важко зберегти спокій у стресовій ситуації.

29. Я помічаю, що під час одноманітної роботи мимоволі починаю змінювати спосіб дії, навіть якщо це іноді погіршує результати.

30. Мене, як правило, дратує, коли "перед носом" зачиняються двері ліфта транспорту, що від'їжджає.

Опрацювання результатів

Мета – визначення величин індексів вольової саморегуляції за пунктами загальної шкали (В) та індексів за субшкалами *наполегливість* (Н) і *самовладання* (С). Кожен індекс – це сума балів, отриманих під час підрахунку збігу відповідей з ключем загальної шкали чи субшкали. В опитувальнику 6 замаскованих тверджень. Тому загальний сумарний бал за шкалою „В” має бути в межах від 0 до 24, за субшкалою *наполегливість* – від 0 до 16 та за субшкалою *самовладання* – від 0 до 13.

Ключ для підрахунку індексів вольової саморегуляції:

Загальна шкала	1-, 2+, 3+, 4+, 5+, 6-, 7+, 9+, 10-, 11+, 13-, 14-, 16-, 17+, 18+, 20+, 21-, 22-, 24+, 25-, 27+, 28-, 29-, 30-
Наполегливість	1-, 2+, 5+, 6-, 9+, 10-, 11+, 13-, 16-, 17+, 18+, 20+, 22-, 24+, 25-, 27+
Самовладання	3+, 4+, 5+, 7+, 13-, 14-, 16-, 21-, 24+, 27+, 28-, 29-, 30-

Аналіз результатів

У загальному вигляді під рівнем вольової саморегуляції розуміється міра опанування особистою поведінкою в різноманітних ситуаціях, здатність свідомо керувати своїми діями, станами та бажаннями. Рівень розвитку вольової саморегуляції може бути схарактеризований у цілому й окремо за такими властивостями характеру, як *наполегливість* і *самовладання*. Рівні вольової саморегуляції визначаються в порівнянні із середніми значеннями кожної шкали. Якщо вони складають більше половини максимально

можливої суми збігань, то цей показник відображає високий рівень розвитку загальної саморегуляції, наполегливості чи самовладання. Для шкали „В” ця величина становить 12, а для шкали „Н” – 8, для шкали „С” – 6. Високий бал за шкалою „В” властивий емоційно зрілим, активним, незалежним, самостійним особам. Їх відрізняє спокій, упевненість у собі, стійкість намірів, реалістичність поглядів, розвинене почуття особистого обов’язку. Як правило, вони добре рефлексують особисті мотиви, планомірно втілюють власні наміри, вміють розподіляти зусилля й здатні контролювати свої вчинки, володіють вираженою соціально-позитивною спрямованістю. У деяких випадках у них можливе нарощування внутрішньої напруги, пов’язаної з прагненням контролювати кожен нюанс власної поведінки, а також через стурбованість з приводу найменшої її спонтанності. Низький бал спостерігається в людей чутливих, емоційно нестійких, вразливих, невпевнених у собі. Рефлексивність у них невисока, а загальний фон активності, як правило, занижений. Їм властива імпульсивність і нестійкість намірів. Це може бути пов’язано як з незрілістю, так і з вираженою витонченістю натури, що не здатна до рефлексії та самоконтролю. Субшкала "наполегливість" характеризує силу намірів людини – її прагнення до здійснення розпочатої справи. На позитивному полюсі – діяльні, працездатні люди, які активно прагнуть до виконання запланованого, їх мобілізують перешкоди на шляху до мети, не відвертають альтернативи і спокуси, головна їхня цінність – розпочата справа. Таким людям притаманна повага до соціальних норм, прагнення повністю підпорядкувати їм свою поведінку. У крайньому прояві можлива втрата гнучкості поведінки, поява маніакальних тенденцій. Низькі значення за даною шкалою вказують на підвищену лабільність, невпевненість, імпульсивність, що може призвести до непослідовності в поведінці. Знижений фон активності й працездатності, як правило, компенсується в таких людей підвищеною чутливістю, гнучкістю, винахідливістю, а також тенденцією до вільного трактування соціальних норм. Субшкала "самовладання" відображає рівень довільного контролю

емоційних реакцій і станів. Високий бал за субшкалою набирають люди емоційно стійкі, які добре володіють собою в різноманітних ситуаціях. Характерний для них внутрішній спокій, упевненість у собі звільняють від страху перед невідомим, підвищують готовність до сприймання нового, непередбаченого і, як правило, поєднуються зі свободою поглядів, з тенденцією до новаторства й радикалізму. Разом з тим, прагнення до постійного самоконтролю, надмірне свідоме обмеження спонтанності може призвести до підвищення внутрішнього напруження, втомлюваності та стурбованості. На другому полюсі цієї субшкали – спонтанність, імпульсивність, які у поєднанні з вразливістю та переважанням традиційних поглядів захищають людину від інтенсивних переживань і внутрішніх конфліктів, сприяють стабільному настрою. Високі рівні розвитку вольової саморегуляції можуть бути пов'язані з проблемами в організації життєдіяльності, в стосунках з людьми. Нерідко вони відображають дезадаптивні риси й форми поведінки. На відміну від них, низькі рівні наполегливості та самовладання в деяких випадках виконують компенсаторні функції. Вони також свідчать про порушення в розвитку властивостей особистості та в її умінні налагоджувати стосунки з іншими, а також адекватно реагувати на ті чи інші ситуації. Здобувши інформацію про усвідомлювані особливості саморегуляції, можна розробити програму вдосконалення, відзначивши ті властивості, які, у першу чергу, потребують розвитку або корекції.

З а в д а н н я 4. Дослідження ступеню сформованості вашого характеру (тест "Чи легкий у Вас характер?")

Мета дослідження	Матеріали та обладнання
Визначити ступень сформованості характеру підлітка	Тест-опитувальник Е. Каранешта; бланк для відповідей; ручка

Інструкція досліджуваному

Прочитайте та напишіть “Так”, якщо згодні, або “Ні”, якщо не згодні з запитаннями тесту.

Запитання для самоконтролю

1. Ви поважаєте дружбу?
2. Вам подобається щось новеньке?
3. Ви віддаєте перевагу старій одежі, якщо маєте нову?
4. Ви робите вигляд, що задоволені без будь-якого на те приводу?
5. Ви змінювали у дитинстві в своїх мріях більше, ніж три рази професію, яку обирали?
6. Ви втрачали впевненість у собі, коли потрібно було розв’язати складне завдання?
7. Чи колекціонуєте Ви щось?
8. Ви часто-густо змінюєте свої плани?

Опрацювання та аналіз результатів

По одному балу ви отримаєте, якщо відповіли “так” на питання 1,3 і 7 та стільки ж – за “ні” на питання 2, 4, 5, 6 та 8.

Результати:

Більше 6 балів – ви врівноважена людина. Знайомим, друзям комфортно з вами. У вас легкий, добрий характер.

Від 3 до 6 балів – ваш характер не назвеш легким, ваш хороший настрій легко може перетворитись на поганий. А це ж певною мірою відображується на стосунках з довколишніми. Не забувайте, що тільки наполегливість допоможе вам у досягненні успіху.

Менше 3 балів – ви невпевнені у собі. Треба більше довіряти людям і пошукати собі друзів серед тих, хто вас оточує.

З а в д а н н я 5. Дослідження характеру школяра

Мета дослідження	Матеріали та обладнання
Визначення характерологічних особливостей дітей шкільного віку	Текст анкети; бланк для відповідей; діагностична карта учня; ручка.

Інструкція досліджуваному

Запропонована Вам анкета містить кілька запитань та відповідей на них. Ви повинні відібрати саме ті відповіді, які стосуються тільки вас або особи, про яку ви надаєте інформацію. Якщо відповідь правильно характеризує, то на бланку для відповідей проти даного твердження поставте знак «+», якщо вважаєте, що неправильно, то знак мінус».

Процедура проведення.

Дослідження характеру учня проводиться за допомогою анкети, запропонованою Р. вчаровою. Анкета розрахована для вивчення характерологічних особливостей дітей шкільного віку та може діагностувати як одну особу, так і невелику групу. У роботі з групою кожний учасник має забезпечуватися текстом анкети, бланком для відповідей та ручкою. Зачитується інструкція для досліджуваних. Особливістю цієї анкети є те, що вона може заповнюватися як самим досліджуваним, так і одним із близьких родичів. Після чого заповнюється діагностична карта учня, з якої видно наступні характеристики досліджуваного: блок «А» – інтелектуальний розвиток, блок «Б» – емоційно-вольовий розвиток, блок «В» – розвиток морально-поведінкової сфери учня.

Анкета учня (батьків)

Прізвище, ім'я _____ клас _____

I. Що в твоєму характерові тебе радує? Підкресліть необхідне.

(Що в характері вашої дитини вас радує? Підкресліть необхідне.)

А. 1 – хороші здібності до навчання;

2 – хороша працездатність на уроці;

3 – хороша пам'ять, увага;

Б. 4 – сильна воля, увага, впевненість у собі;

5 – дисциплінованість;

6 – уміння завжди бути в доброму настрої;

7 – доброта, чуйність, уважність до людей;

8 – уміння знаходити спільну мову з вчителями, друзями, батьками;

9 – уміння добре поводитися в навколишньому середовищі;

В. 10 – відсутність мстивості, злопам'ятності;

11 – уміння трудитися, працездатність;

12 – скромність.

II. Що у твоєму характерові тебе засмучує, приносить багато неприємностей? Від чого ти хотів би позбутися? Підкресліть необхідне.

(Що в характері вашої дитини вас засмучує, в чому йому необхідна допомога? Підкресліть необхідне.)

А. 1 – слабкі здібності до навчання;

а.– низька працездатність на уроці;

б.– погана пам'ять, увага;

Б. 4 – низька воля, увага, впевненість у собі;

5 – недисциплінованість, грубість, неслухняність;

6 – невміння тримати хороший настрій;

7 – злоблівість, жорстокість, неухважність до людей;

8 – невміння знаходити спільну мову з учителями, друзями, батьками;

9 – невміння добре поводитися в довкіллі;

В. 10 – мстивість, злопам'ятність;

11 – невміння трудитися;

12 – скромність.

Опрацювання та аналіз результатів

Мета – визначити характерологічні особливості дітей шкільного віку за пунктами субшкал: «А» – інтелектуальний розвиток, «Б» – емоційно-вольовий розвиток, «В» – розвиток морально-поведінкової сфери учня (табл. 44).

Особливості характеру

Прізвище, ім'я, по батькові	Клас	Риси характеру											
		Блок «А»			Блок «Б»						Блок «В»		
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Фадеева А.П.	6	+	+	+	+	-	-	-	+	-	-	-	+

За результатами анкетування практичний психолог складає індивідуальну або загальну діагностичну карту для учнів.

Аналіз результатів

Результати проведеного анкетування узагальнюються практичним психологом, який згодом може надати психологічну характеристику особистості учня. Проте треба відмітити, що таке експрес-анкетування необхідно доповнювати іншим діагностичним інструментарієм, бо воно дуже суб'єктивне. Завдяки цій анкеті, практичний психолог може вивчити психологічні проблеми як індивідуальні, так і колективні; вони можуть стати основою для планування корекційної роботи (індивідуальної чи групової) психолого-педагогічної просвіти, тренінгових занять, факультативних курсів для учнів тощо.

З а в д а н н я 6. Дослідження особистісних акцентуацій

Мета дослідження	Матеріали та обладнання
Визначити особистісні акцентуації досліджуваного	Бланк на основі опитувальника Г. Шмішека; бланк для відповідей; ручка

Інструкція досліджуваному

Вам буде надано бланк із запитаннями, які стосуються різних сфер життя. На кожне запитання відповідайте “так” чи “ні”. Працюючи з опитувальником, пам'ятайте, що кожна відповідь повинна віддзеркалювати вашу думку про себе. Не затримуйтеся довго на одному запитанні, фіксуйте

першу відповідь, яка прийшла вам на думку. Майте на увазі, що тут немає ні поганих, ні гарних відповідей.

Процедура проведення.

Експериментатор повинен підготувати бланк-опитувальник із 88 запитань, бланк для відповідей.

Опитувальник

1. Ваш настрій, в основному, буває ясним, незатьмареним?
2. Чи чутливі ви?
3. Ви легко плачете?
4. У вас виникають після закінчення якої-небудь роботи сумніви щодо якості її виконання. Ви перевіряєте, чи правильно все зроблено?
5. Ви в дитинстві були також сміливі, як і ваші однолітки?
6. Чи бувають у вас коливання настрою від веселого до сумного?
7. У компанії ви любите бути в центрі уваги?
8. Буває, що без причини ви впадаєте в незадовільно-драгівливий настрій.
9. Чи серйозна ви людина?
10. Ви здатні захоплюватися чим-небудь?
11. Чи заповзятливі ви?
12. Ви швидко забуваєте, якщо ви когось скривдили?
13. Чи м'ягкосердні ви?
14. Кинувши лист у поштову скриньку, ви перевіряєте, як він опустився в ящик?
15. Ви намагалися на роботі із честолюбства бути одним із кращих?
16. Чи боялися ви в дитинстві грози, собак?
17. Інші люди вважають вас трохи педантичним?
18. Ваш настрій залежить від зовнішніх обставин?
19. Чи люблять вас ваші знайомі?
20. Ви іноді схильні до щиросердечних поривань?
21. Ваш настрій зазвичай трохи подавлений?

22. Чи доводилося вам тяжко переживати нервові потрясіння?
23. Вам важко довготривало перебувати на одному місці?
24. Ви енергійно захищайте свої інтереси, коли щодо Вас проявляється несправедливість?
25. Ви можете зарізати птаха?
26. Вас дратує, коли завіса або скатертина висить криво, трохи нерівно? Чи прагнете ви негайно це виправити?
27. В дитинстві Ви боялися залишатися один удома?
28. У вас бувають безпричинні коливання настрою?
29. За своїми професійними якостями ви є одним із кращих?
30. Ви здатні бути шанобливо-веселим?
31. Ви легко впадаєте в гнів?
32. Почуваєте ви себе іноді дуже щасливим?
33. Ви можете розважити товариство, бути душею компанії?
34. Ви можете прямо висловлювати комусь свою думку про нього?
35. Чи хвилює вас вид крові?
36. Ви беретеся до роботи, що вимагає від вас великого почуття власної відповідальності?
37. Ви заступаєтеся за людей, стосовно яких допущена несправедливість?
38. Вас хвилює необхідність спуститися в темний льох, увійти в порожню неосвітлену кімнату?
39. Ви віддаєте перевагу роботі, що вимагає повільності й точності, чи роботі швидкої, але не настільки кропіткої й ретельної?
40. Чи товариська ви людина?
41. У школі ви охоче декламували вірші?
42. Чи здається вам життя важким?
43. У дитинстві ви не тікали з дому а?
44. Чи траплялося вам страждати через якийсь конфлікт або сварку, після чого ви не спроможні були піти на роботу?
45. Можна сказати, що навіть при невдачах ви не втрачаєте почуття гумору?

46. Ви намагаєтеся помиритися з тим, кого скривдили?
47. Чи любите ви тварин?
48. Доводилося вам, пішовши з дому, повернутися, щоб перевірити, чи все гаразд?
49. Турбували вас колись думки, що з вами або вашими рідними має щось трапитися?
50. Буває, що ваш настрій змінюється залежно від погоди?
51. Вам важко виступати на сцені або з кафедри перед великою аудиторією?
52. Ви можете когось вдарити, якщо на нього гніваєтесь?
53. Вам подобається бувати в товаристві?
54. Ви можете під впливом розчарування поринути у відчай?
55. Чи любите ви організаторську діяльність?
56. Ви намагаєтеся досягнути мети, якщо на вашому шляху зустрічається багато перешкод?
57. Чи може трагічний фільм пройняти вас до сліз?
58. Вам буває важко заснути через те, що переймаєтеся повсякденними турботами або проблемами майбутнього?
59. Чи підказували ви або давали списувати в шкільні роки своїм однокласникам?
60. Вас хвилює необхідність пройти по цвинтарю одному в темряві?
61. Ви стежите за тим, щоб у вашім будинку кожна річ лежала на своєму місці?
62. Буває так, що ви лягаєте спати з хорошим настроєм?
63. Ви легко пристосовуєтеся до нової ситуації?
64. Чи бувають у вас головні болі?
65. Ви нерідко смієтеся?
66. Ви можете з повагою ставитися до людей, яких зневажаєте?
67. Ви вважаєте себе енергійною людиною?
68. Ви страждаєте від несправедливості?
69. Чи любите ви природу?

70. Перед виходом зі сну або перед сном ви перевіряєте, чи закритий газ?
71. Чи боязкий ви?
72. Міняється ваш настрій під впливом алкоголю?
73. Ви колись брали участь в аматорських спектаклях, у драматичному гуртку?
74. Ви відчували коли-небудь потяг до чогось привабливо-недоступного?
75. Ви ставитеся до майбутнього песимістично?
76. У вас бувають раптові перепади настрою від радощів до глибокої туги?
77. Вам удається при спілкуванні з людьми створювати певний настрій?
78. Ви довго зберігаєте почуття гніву, досади?
79. Ви переживаєте достатній час неприємності інших людей?
80. Ви могли у шкільні роки переписувати через чорнильну пляму сторінку в зошиті?
81. Можна сказати, що ви ставитеся до людей скоріше насторожено, ніж довірливо?
82. У Вас бувають жахливі сновидіння?
83. У Вас іноді виникають раптово такі пориви, що ви можете кинутися під колеса поїзда або якщо ви перебуваєте біля високоразташованого й відкритого вікна, можете з нього вистрибнути?
84. Чи веселішаєте ви в оточенні веселих людей?
85. Ви можете відвертатися від гнітючих проблем, не думати постійно про них?
86. Під впливом алкоголю у вас виникають раптові імпульсивні дії, вчинки?
87. Під час розмови ви скоріше небагатослівні, ніж балакучі?
88. Могли б ви у театральній виставі настільки увійти в роль, щоб забути, що Ви самі не такий, як на сцені?

Опрацювання та аналіз результатів

У результаті опрацювання результатів опитувальника підрахуйте кількість збігу відповідей досліджуваних відповідно до “ключа” й помножте на вказане для кожної шкали число. Застосування множника необхідне для того, щоб можна було порівняти різні типи акцентуацій між собою. Максимальний показник по кожному типу акцентуації дорівнює 24 бали.

Ознакою акцентуації, тобто високої виразності певної риси особистості, вважається показник, вищий за 12 балів. Однак для юнацького віку характерним є як надмірна акцентуація, загострення певних рис характеру, так і надмірний максималізм суджень під час відповідей на запитання.

Тому вважаємо за можливе дещо підняти цю межу і вважати акцентуацією значення відповідної риси, що перевищує 15 балів. Якщо жодна з ознак не входить в ці межі, можна підрахувати середній показник по всіх 10 шкалах і звернути увагу на ті якості, показник яких перевищує середнє значення.

Коротка характеристика типів акцентуацій

1. *Гіпертимний*: люди характеризуються надмірною контактністю, балакучістю, виразністю жестів та міміки. Вони енергійні, ініціативні, оптимістичні. Разом з тим, їх легко вразити, роздратувати, вони важко переносять умови суворої дисципліни, вимушеної самотності, інколи не доводять до кінця розпочату справу й не можуть зосередитися на чомусь одному.

2. *Застраглий*: люди визначаються підвищеною здатністю до роздратування, стійкістю негативних афектів, підсвідомо завищеним честолюбством, хворобливою образливістю, у несприятливих умовах можуть стати нетерплячими, незговірливими, а у сприятливих – невтомними та цілеспрямованими працівниками.

3. *Емотивний*: люди легко піддаються впливу інших, постійно шукають нові враження, легко входять у контакт з іншими людьми, не

витримують самотності, не схильні до лідерства, проявляють крайню байдужість до свого майбутнього – живуть виключно сьогоднішнім, імпульсивні, нетерпимі.

4. *Педантичний*: цим людям притаманні акуратність, сумлінність, надійність у справах, але вони здатні дратувати довколишніх надмірним формалізмом і занудством. Проявляють сумніви під час ухвалення рішень, нездатні прийняти кінцеві результати.

5. *Тривожний*: цим людям притаманна тенденція переживати почуття власної неповноцінності, похливість, сором'язливість. Вони часто очікують будь-яких неприємностей. Навіть у звичних обставинах їхній рівень самооцінювання дещо занижений.

Бланк для відповідей

№ запи- тання	Відповіді		№ запи- тання	Відповіді		№ запи- тання	Відповіді	
	Так	Ні		Так	Ні		Так	Ні
1			31			61		
2			32			62		
3			33			63		
4			34			64		
5			35			65		
6			36			66		
7			37			67		
8			38			68		
9			39			69		

Продовж. бланку

10			40			70		
11			41			71		
12			42			72		
13			43			73		
14			44			74		
15			45			75		
16			46			76		
17			47			77		
18			48			78		
19			49			79		
20			50			80		
21			51			81		
22			52			82		
23			53			83		
24			54			84		
25			55			85		
26			56			86		
27			57			87		
28			58			88		
29			59					
30			60					

Ключ до опитувальника:

Тип акцентуації особистості	Відповіді	Множник
1. Гіпертимний (Г)	“Так” 1,11,23,33,45,55,67,77	x 3
2. Застряглий (ригідний)(Зс)	“Так” 2,15,24,34,37,56,68,78,81; “Ні” 12,46,59	x2

3. Емотивний, лабільний	“Так” 3,13,35,47,57,69,79; “Ні” 25	х 3
4. Педантичний	“Так” 4,14,17,26,36,48,58,61,70; “Ні” немає	х 2
5. Тривожний	“Так” 16,27,38,49,60,71,82; “Ні” 5	х 3
6. Демонстративний	“Так” 7,19,22,29,41,44,63,66,73,85,88 “Ні” 51	х 2
7. Циклотимний (Ц)	“Так” 6,18,28,40,50,62,72,84; “Ні” немає	х 3
8. Збудливий (неврівноважений) (Зб)	“Так” 8,20,30,42,52,64,74,86; “Ні” немає	х 3
9. Дистимний (Дс)	“Так” 9,21,43,75,87; “Ні” 31,53,65	х 3
10. Екзальтований	“Так” 10,32,54,76; “Ні” немає	х 6

6. *Демонстративний*: люди, які привертають до себе увагу, схильний до авантюризму, до витіснення із свідомості неприємних фактів свого життя, прагнуть бути в центрі подій. Характерні надмірна контактність, здатність відчувати партнера і “вживатися в роль”, підвищена емоційність, егоїстичність, добре розвинена фантазія.

7. *Циклотимний*: цим людям властиві періодичні зміни настрою залежно від зовнішньої ситуації: під час душевного підйому вони поводять себе по гіпертимному типу, під час спаду – по дистимному.

8. *Збудливий*: притаманні імпульсивність поведінки, підвищена конфліктність, в'язкість мислення, нетерпимість до інших, недостатня керованість з боку інших людей. Інколи можуть проявляти жорстокість та піддаватися потягам, пориванням.

9. *Дистимний*: цим людям притаманні низький рівень контактності, схильність до песимізму, небагатослів'я, замкнений спосіб життя. Вони серйозні, сумлінні, віддані дружбі, рідко конфліктують з іншими людьми, проте занадто пасивні та мляві.

10. *Екзальтований*: таких людей спонукає до діяльності та заряджає енергією зовнішній світ. Вони не люблять самотніх роздумів, потребують підтримки і визнання інших людей, мають багато друзів, комунікабельні, легко піддаються навіюванню. Охоче розважаються, схильні до непередуманих вчинків.

Запитання та завдання для самоперевірки

1. Розкрийте сутність темпераменту, типів темпераменту.
2. Дайте визначення поняттю “характер” особистості.
3. Типологія характерів.
4. Назвіть загальні основи для побудови типології характеру.
5. Який зв’язок між особистістю і характером особистості?
6. Як пов’язані між собою характер і воля?
7. Назвіть основні види характеру.
8. Як впливає середовище та виховання на особливості характеру.
9. Напишіть висновок, в якому на основі отриманої інформації про особливості самоприйняття проаналізуйте систему ставлення до різноманітних проявів власної особистості, виявивши ті сфери, стосовно яких у вас сформовано позитивне чи негативне ставлення. Поміркуйте над тим, як ваше ставлення до себе впливає на якість власної життєдіяльності (самооцінку, домагання, ефективність діяльності, комфортність у стосунках з іншими людьми тощо).

Література

Дрозденко К.С. Загальна психологія в таблицях і схемах: навч. посіб. / К.С. Дрозденко. – К. : Професіонал, 2004. – С. 270–283.

Методы исследования межличностного восприятия: спецпрактикум по социальной психологии / под ред. Г.М. Андреевой, В.С. Агеева. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С. 89–102.

Овчарова Р.В. Справочная книга школьного психолога. – 2-е изд., дораб. / Р.В. Овчарова. – М.: Просвещение, 1996. – С. 16–17.

Пашукова Т.І. Практикум із загальної психології / Т.І.Пашукова, А.І. Допіра, Г.В. Дьяконов; за ред. Т.І. Пашукової. – К. : Т-во “Знання”, КОО, 2000. – С. 132-149.

Практикум по общей и экспериментальной психологии – [2 – е изд., доп. и перераб.] / под ред. А.А. Крылова, А.Л. Паничева. – СПб.: Питер, – 2005. – С. 52–75.

Практикум по психодиагностике: психодиагностика мотивации и саморегуляции / Бабина В.С., Дукаревич М.З., Ениколопов С.Н. и др.; ред.кол. А.И. Зеличенко, И.М. Карлинская, С.Р. Пантелеев, А.Г. Шмелёв и др., – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1990. – С. 129–139, 116–129.

Психология менеджмента: практические тесты руководителя/ Крымская Л.А., Гамов Н.С., Леженко Д.А. и др.; под. ред. Л.А. Крымской. – Запорожье : Аурум. 1993. – С. 29–31.

Розвиток пізнавальних процесів дитини / упоряд.: С. Максименко, К. Максименко, О. Главник. – К. : Мікрос- СВС, 2003. – С. 82.

Семиченко В.А. Проблемы мотивации поведения и деятельности человека: модульный курс психологии. Модуль «Направленность»: лекции, практ., занятия, задания для самост. работы / В.А. Семиченко. – К. , 2004. – 521 с.

Т е м а 15. Здібності. Дослідження здібностей особистості.

Інформаційно-теоретичний блок. *Здібності* – це індивідуально-психологічні властивості особистості, які є передумовою успішної діяльності (набуття знань, умінь і навичок) так само, як і організації взаємодії людей та їхнього спілкування.

В основі формування здібностей лежать задатки. *Задатки* – це морфологічні й функціональні особливості будови мозку, органів почуттів і руху.

Виділяють *загальні здібності*, від яких залежить легкість оволодіння знаннями й різними видами діяльності (загальні розумові здібності, пам'ять, увага та ін..) та *спеціальні*, які відповідають колу вимог у конкретному виді діяльності (музичний слух – для музиканта, психомоторне чуття – для пілота, творча уява – для конструктора тощо).

Здібності, на думку багатьох психологів, не зводяться до знань, умінь і навичок, але забезпечують їх швидке набування, закріплення й ефективне використання у практиці.

Здібності мають загальну структуру (рис. 11). Крім того, кожна здібність також має свою підструктуру, що обіймає ведучі та допоміжні властивості. Наприклад, ведучими властивостями в літературних здібностях можуть бути: особливості творчої уяви і мислення; яскраві й наочні образи пам'яті; достатній розвиток естетичних смаків; чудова мова.

Здібності особистості вивчалися завдяки таким методикам: “Дослідження комунікативних та організаторських схильностей”, “Дослідження розумових здібностей”, “Дослідження мовних асоціативних здібностей”.

СТРУКТУРНО-ЛОГІЧНА СХЕМА

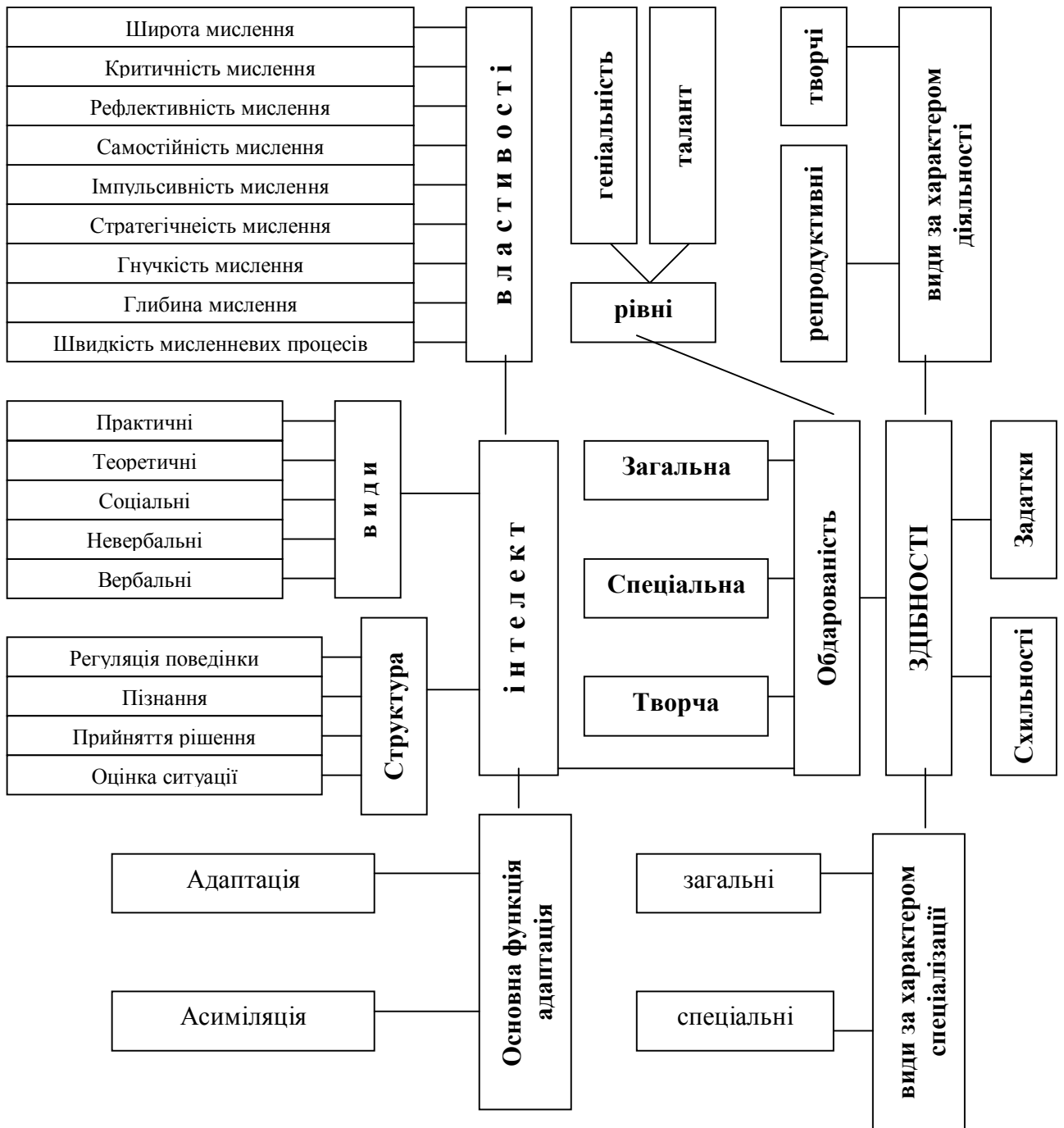

РИС. 11. Структурно-логічна схема здібностей

Практичне заняття

З а в д а н н я 1. Дослідження комунікативних та організаторських схильностей

Мета дослідження	Матеріали і обладнання
Визначення рівня розвитку комунікативних та організаторських схильностей.	Тест-опитувальник КОС; бланк для відповідей; ручка.

Інструкція досліджуваному

Запропонований вам тест містить 40 запитань. Прочитайте їх і дайте відповідь за допомогою бланка, на якому надруковані номери запитань. Якщо ваша відповідь на запитання позитивна, то на бланкові відповідний номер обведіть кружечком. Якщо ж ваша відповідь негативна, тобто ви не згодні, то відповідний номер закресліть. Стежте, щоб номер запитання відповіді збігався з номером на бланку. Майте на увазі, що запитання носять загальний характер і не можуть умістити всіх необхідних подробиць. Тому уявіть собі типові ситуації і не замислюйтеся над деталями. Не слід витрачати багато часу на обмірковування, відповідайте швидко. Можливо, на деякі запитання вам буде важко відповісти. Тоді намагайтеся дати ту відповідь, яку ви вважаєте кращою. Відповідаючи на будь-яке з цих запитань, звертайте увагу на його перші слова й узгоджуйте свою відповідь з ними. Не намагайтеся справити приємне враження. Важливо бути щирим під час відповіді.

Процедура дослідження

Дослідження комунікативних та організаторських схильностей за допомогою тесту-опитувальника КОС можна проводити як з одним досліджуваним, так і з групою. Досліджуваним роздаються тексти опитувальника, бланки для відповідей і зачитується інструкція.

Опитувальник

1. Чи багато у вас друзів, з якими Ви постійно спілкуєтесь?
2. Вдається вам схилити більшість своїх товаришів до того, щоб прийняти вашу думку?
3. Вас довго хвилює почуття образи, що заподіяв вам хтось із ваших товаришів?
4. Вам завжди важко орієнтуватися в критичній ситуації?
5. У вас є прагнення встановлювати нові знайомства з різними людьми?
6. Вам подобається брати участь у суспільній роботі?
7. Чи правда, що вам приємніше й простіше проводити час за книгами або за якими-небудь іншими заняттями, ніж з людьми?
8. Якщо виникли які-небудь перешкоди у здійсненні ваших намірів, чи легко ви відступаєте від них?
9. Ви легко встановлюєте контакти з людьми, які значно старше за вас?
10. Вам подобається вигадувати й організовувати зі своїми товаришами різні ігри та розваги?
11. Вам важко включитися в нову компанію?
12. Ви часто-густо відкладаєте на інші дні ті справи, які треба було б виконати сьогодні?
13. Вам легко вдається встановлювати контакти з незнайомими людьми?
14. Ви прагнете домогтися, щоб ваші товариші діяли відповідно до Вашої думки?
15. Вам важко освоїтися в новому колективі?
16. У Вас є конфлікти з товаришами через невиконання ними своїх обов'язків, обіцянок?
17. Ви прагнете при нагоді познайомитися й поговорити з новою людиною?
18. У розв'язанні важливих справ ви нерідко берете ініціативу на себе?
19. Чи дратують вас довколишні люди, у вас є бажання побути на самоті?
20. Ви погано орієнтуєтесь в незнайомій для вас місцевості?
21. Вам подобається постійно бути серед людей?

22. У вас виникає роздратування, якщо вам не вдається закінчити розпочату справу?
23. Ви відчуваєте труднощі, незручності або сором'язливість, якщо доводиться проявляти ініціативу, щоб познайомитися з новою людиною?
24. Ви стомлюєтеся від частого спілкування з товаришами?
25. Ви вважаєте, що можна легко внести пожвавлення в малознайомій компанії?
26. Чи брали ви участь у суспільно-громадській роботі у школі?
27. Ви прагнете обмежити коло своїх знайомих невеликою кількістю людей?
28. Чи правильно, що ви не прагнете наполягати на своїй думці або на рішенні, якщо його не відразу підтримали ваші товариші?
29. Ви почуваетесь невимушено, коли потрапляєте в незнайому для вас компанію?
30. Ви із задоволенням приступаєте до організації різних заходів для своїх товаришів?
31. Це правда, що ви не почуваетесь достатньо впевненим і спокійним, коли доводиться говорити що-небудь перед великою групою людей?
32. Ви часто-густо запізнюєтеся на ділові зустрічі, побачення?
33. Чи вірно, що у вас багато друзів?
34. Ви нерідко опиняєтеся в центрі уваги своїх товаришів?
35. Ви часто-густо соромитеся, відчуваєте ніяковість, спілкуючись з малознайомими вам людьми?
36. Це правда, що ви не дуже впевнено почуваетесь у великій групі своїх товаришів?

Бланк для відповідей являє собою чотири стовпчики з цифрами, що означають номери запитань, які пронумеровані від 1 до 40. Якщо досліджуваних декілька, то, коли це необхідно, бланки підписують на звороті.

Опрацювання результатів

Мета – отримання індексів комунікативних та організаційних схильностей. Для цього відповіді досліджуваного зіставляють з дешифратором і підраховують кількість збігань окремо за комунікативними та організаційними нахилами. У дешифраторі враховується впорядковане розміщення номерів запитань у бланку для відповідей.

1	5	9	13	17	21	25	29	33	37
2	6	10	14	18	22	26	30	34	38
3	7	11	15	19	23	27	31	35	39
4	8	12	16	20	24	28	32	36	40

Дешифратор

Схильності	Відповіді	
	позитивні	негативні
Комунікативні	Номери запитань 1-го рядка	Номери запитань 3-го рядка
Організаційні	Номери запитань 2-го рядка	Номери запитань 4-го рядка

Щоб визначити рівень комунікативних та організаційних схильностей, потрібно вирахувати їх коефіцієнти. Коефіцієнти – це відношення кількості збігань відповідей того чи іншого нахилу до максимально можливого числа збігань, у даному разі – до 20. Формули для обчислення коефіцієнтів такі:

$$K_k = \frac{K_x}{20}; \quad K_o = \frac{O_x}{20};$$

де – K_k — коефіцієнт комунікативних схильностей;

K_o — коефіцієнт організаційних схильностей;

K_x та O_x – кількість збігань з дешифратором відповідей стосовно комунікативних і організаційних схильностей.

Аналіз результатів

Головне – оцінити рівень комунікативних та організаційних схильностей досліджуваного. Для цього користуються шкалою оцінок (табл. 45).

Рівень розвитку комунікативних та організаційних схильностей характеризується за допомогою оцінювання за шкалою. Досліджувані, що отримали оцінку „1”, – це люди з низьким рівнем прояву комунікативних та організаційних схильностей.

Таблиця 45

Шкала оцінок комунікативних та організаційних схильностей

K_k	K_o	Шкала оцінок
0, 10–0,45	0, 2–0,55	1
0, 46–0,55	0, 56–0,65	2
0, 56–0,65	0, 66–0,70	3
0, 66–0,75	0, 71–0,80	4
0, 75–1,00	0, 81–1,00	5

Досліджувані з оцінкою „2” мають комунікативні й організаційні нахили нижче за середній рівень. Вони не прагнуть до спілкування, почуваються скуто в новій компанії, в колективі, вважають за краще проводити час наодинці з собою, обмежують свої знайомства, мають труднощі у встановленні контактів з людьми та у виступі перед аудиторією, погано орієнтуються в незнайомій ситуації, не відстоюють свою думку, важко переживають образи. У багатьох справах вони не проявляють самостійних рішень та ініціативи. Для досліджуваних, котрі отримали оцінку „3”, характерний середній рівень прояву комунікативних та організаційних схильностей. Вони прагнуть контактів з людьми, не обмежують коло своїх знайомств, наполягають на власній думці, планують свою роботу, хоча потенціал їхніх нахилів не відрізняється високою стійкістю. Ця група досліджуваних має потребу в подальшій серйозній і планомірній виховній роботі з формування і розвитку комунікативних та організаційних схильностей. Досліджувані з оцінкою „4” належать до групи з високим рівнем прояву комунікативних та організаційних схильностей. Вони не розгублюються в новому товаристві, швидко знаходять друзів, постійно прагнуть розширити коло своїх знайомих, займаються суспільною діяльністю, допомагають близьким, друзям, проявляють ініціативу у спілкуванні, із задоволенням беруть участь в організації громадських заходів, здатні ухвалювати самостійні рішення в критичних ситуаціях. Усе це вони роблять без примусу, згідно із внутрішніми спрямуваннями. Досліджувані, що отримали вищу оцінку „5”, мають дуже високий рівень прояву комунікативних та організаційних схильностей. Вони потребують комунікативної й організаційної діяльності, активно прагнуть до неї, швидко орієнтуються у важких ситуаціях, невимушено поведуться в новому колективі, це ініціативні люди, котрі прагнуть у важливій справі або в складній ситуації приймати самостійні рішення, відстоювати свою думку і домагатися, щоб її ухвалили інші. Вони можуть внести позитивний внесок в незнайому компанію, люблять організовувати всілякі ігри, заходи,

наполегливі в діяльності, яка їх приваблює, і самі шукають таких справ, які б задовольнили їхні потреби в комунікації та в організаційній діяльності. Комунікативні й організаторські схильності є потрібним компонентом і передумовою розвитку здібностей у тих видах діяльності, які пов'язані із спілкуванням між людьми, з організацією колективної праці. Вони є важливою ланкою в розвитку педагогічних здібностей. Бажання займатися організаційною діяльністю та спілкуватися з людьми залежить від типологічних особливостей самої особистості. Головним чином, вони визначаються суб'єктивною цінністю та значимістю для людини майбутніх результатів її активності та її ставлення до осіб, з котрими вона взаємодіє. Це слід враховувати, складаючи рекомендації для досліджуваних з низьким рівнем розвитку аналізованих схильностей. Нерідко нахили виникають у таких видах діяльності й спілкування, які спочатку байдужі людині, та через включення в них стають значущими. У зв'язку з цим, важливими є власні зусилля і подолання комунікативних бар'єрів. Вони можливі, якщо людина ставить перед собою свідому мету саморозвитку.

З а в д а н н я 2. Дослідження розумових здібностей

Мета дослідження	Матеріали та обладнання
Визначити рівень загальних розумових здібностей	Стислий орієнтовний тест (КОТ); папір; ручка або олівець; секундомір

Інструкція досліджуваному

Вам пропонується декілька простих завдань. Прочитайте уважно цю сторінку, але не перегортайте її без команди.

Процедура дослідження

Тестування проводиться в парі, що складається з досліджуваного та експериментатора. За необхідності з одним експериментатором можуть проходити тестування 3–5 осіб, однак у цьому разі зручно розташувати

досліджуваних, важливо забезпечити тишу і незалежне розв'язування тестових завдань.

Експериментатор пропонує досліджуваному інструкцію та варіант тесту для визначення інтегрального показника загальних здібностей. Після ознайомлення досліджуваного з інструкцією та зі зразками виконаних завдань експериментатор подає сигнал до виконання тесту словом "Починаємо!", засікає час і через 15 хвилин подає команду: "Стоп! Розв'язування припинити!" *Заповніть протокол:*

Потокол

Прізвище, імя, по батькові _____ вік _____

Освіта _____ спеціальність _____

Ознайомтеся зі зразками завдань і правильними відповідями на них:

Швидкий є протилежним за змістом слову: 1 – важкий, 2 – пружний, 3 – потайний, 4 – легкий, 5 – повільний.

5

Вартість бензину 44 копійки за літр. Скільки коштує 2,5 літри?

110

Правильну відповідь напишіть над лінією. Правильна відповідь 110 коп. або 1,1 грн.

Мінер-Мінор. Ці два слова є: 1 – подібними, 2 – протилежними, 3 – ні подібними, ні протилежними за значенням.

3

Правильна відповідь, яку потрібно записати над лінією, – 3. Тест, який Вам буде зараз запропоновано, містить 50 запитань. На виконання тесту відводиться 15 хвилин. Дайте відповідь на стільки запитань, на скільки зможете, але не витрачайте багато часу на одне питання. Проте, що не зрозуміло, запитуйте зараз. Під час виконання тесту відповідати на Ваші запитання я не буду. Після команди переверніть сторінку й розпочинайте працювати. Через 15 хвилин за командою відразу ж припиніть виконання завдань, перегорніть сторінку і відкладіть ручку. Зосередьтеся. Покладіть ручку праворуч. Чекайте команди. Починаємо!"

Короткий орієнтовний тест

1. Одинадцятий місяць року – це :
1) – жовтень; 2) – травень; 3) – листопад; 4) – лютий.
2. "Суворий" є протилежним за значенням слову:
1) – різкий; 2) – суворий; 3) – м'який; 4) – твердий;
5) – непіддатливий.
3. Яке з наведених нижче слів відрізняється від інших?
1) – визначений; 2) – сумнівний; 3) – впевнений; 4) – довіра; 5) –
правильний.
4. Відповідайте "Так" чи "Ні".
Скорочення "н.е." означає: "нашої ери"; (нової ери).
5. Яке з наступних слів відрізняється від інших?
1) – співати; 2) – дзвонити; 3) – базікати; 4) – слухати; 5) – говорити.
6. Слово "бездоганний" є протилежним за своїм значенням слову:
1) – незаплямований; 2) – непристойний; 3) – непідкупний; 4) – невинний;
5) – класичний.
7. Які з наведених нижче слів пов'язані зі словом *жувати* так, як
слова *нюхати та ніс*?
1) – солодкий; 2) – язик; 3) – запах; 4) – зуби; 5) – чистий.
8. Скільки з наведених нижче пар слів є повністю ідентичними?

Sharp M.C. Sharp M.C.

Filder E.H. Filder E.N.

Connor M.G. Conner M.G.

Woesner O.W. Woerner O.W.

Soderquist P.E. Soderquist B.E.

9. Слово "ясний" протилежний за змістом слову:

1)– очевидний; 2)– явний; 3)– недвозначний; 4)– виразний; 5)– тьмянний.

10. Підприємець купив кілька уживаних автомобілів за 3500 доларів, продав їх за 5500 доларів, заробивши при цьому 50 доларів за автомобіль. Скільки автомобілів він продав?

11. Слова *стук* та *стік* мають:

1) – подібне значення; 2)– протилежне; 3)– ні подібне, ні протилежне.

12. Три лимони коштують 45 коп. Скільки коштує 1,5 дюжини лимонів?

13. Скільки із цих 6 пар чисел є повністю однаковими?

5296	5296
66986	69686
834426	834426
7354256	7354256
61197172	61197172
83238224	83238234

14. Слово "Близький" є протилежне слову:

1) – дружній; 2)– приятельський; 3)–чужий; 4)– рідний; 5) – інший.

15. Яке число є найменшим: 6; 0,7; 9; 36; 0,31; 5? _____

16. Розставте слова: сіль, любов, життя в такому порядку, щоб утворилося правильне речення.

17. Який з наведених п'яти малюнків найбільш відрізняється від інших?

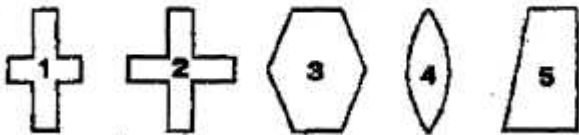

Рис. 12

18. Два рибалки спіймали 36 рибин. Перший рибалка спіймав у 8 раз більше, ніж другий. Скільки рибин спіймав другий рибалка?

19. Слова «Сходити» та «відходити» мають:

1)– подібне значення; 2) – протилежне; 3)– ні подібне, ні протилежне.

20. Розставте слова: *мохом, обертів, камінь, набирає, порослий* в такому порядку, щоб утворилося твердження. Якщо це твердження правильне, то відповідь буде – П, якщо ні – Н.

21. Два з наведених речень мають однаковий зміст. Знайдіть їх:

1. *Тримати ніс за вітром.*
2. *Порожній мішок не стоїть.*
3. *Троє лікарів не краще за одного.*
4. *Не все те золото, що блищить.*
5. *У семи няньок дитя без догляду.*

22. Яке число має стояти замість знака «?»:

73, 66, 59, 52, 45, 38, ? .

23. Тривалість дня та ночі у вересні майже така, як у:

1) – червні; 2) – березні; 3) – травні; 4) – листопаді.

24. *Усі передові люди є членами партій. Усі передові люди посідають значні посади. Деякі члени партії посідають значні посади.*

Припустимо, що перші два твердження правильні. Тоді третє твердження буде:

1) – правильне; 2) – неправильне; 3) – невизначене.

25. Поїзд проходить 75 см за 1/4 секунди. Якщо він буде їхати з тією самою ж швидкістю, то яку відстань він пройде за 5 секунд?

26. *Борисові стільки ж років, скільки Марії. Марія молодша за Женю. Боря молодший за Женю.*

Якщо припустити, що перші два твердження правильні, то останнє:

1) – правильне; 2) – неправильне; 3) – невизначене.

27. П'ять напівкілограмових пачок м'ясного фаршу коштують 2 грн. Скільки кілограм фаршу можна купити за 80 коп.?

28. *Розстилати, розтягнути.* Ці слова:

1) – подібні за змістом; 2) – протилежні; 3) – ні схожі, ні протилежні.

29. Поділіть дану геометричну фігуру прямою лінією на дві частини так, щоб коли скласти їх разом, утворився квадрат (рис. 13):

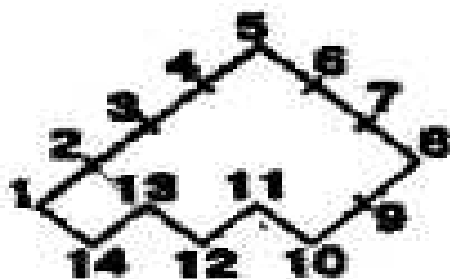

Рис. 13

30. Сашко привітався з Марією.

Марія привіталася з Дашею.

Сашко не привітався з Дашею

Припустимо, що перші два твердження правильні. Тоді останнє твердження буде:

1) – правильне; 2) – неправильне; 3) – невизначене.

31. Автомобіль «Жигулі» вартістю 2400 грн. уцінено під час розпродажу на $33 \frac{1}{3} \%$. Скільки коштував автомобіль під час розпродажу?

32. Три з п'яти фігур треба так з'єднати, щоб утворилася рівнобедрена трапеція.

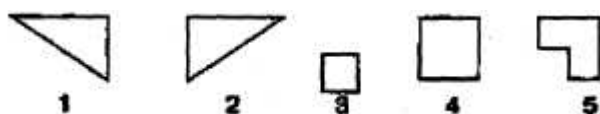

Рис. 14

33. На сукню потрібно $2 \frac{1}{3}$ м тканини. Скільки суконь можна пошити з 42 м?

34. Троє лікарів не краще, ніж один.

Чим більше лікарів, тим більше хвороб.

Зміст цих речень:

1)– подібний; 2)– протилежний; 3)– ні подібний, ні протилежний.

35. Збільшувати, розширювати. Ці слова:

1)– подібні; 2)– протилежні; 3)– ні подібні, ні протилежні.

36. *Швартуватися краще двома якорями.*

Не клади всі яйця в один кошик.

Значення двох англійських прислів'їв:

1)– схожі; 2) – протилежні; 3)– ні схожі, ні протилежні.

37. Власник крамниці придбав ящик з апельсинами за 3,6 дол. У ящику їх було 12 дюжин. Власник знає, що 2 дюжини зіпсуються ще до того, як він продасть усі апельсини. За якою ціною йому треба продавати апельсини, щоб отримати прибуток, що дорівнює $\frac{1}{3}$ закупівельної ціни?

38. *Претензія, претензійний.* Ці слова за своїм значенням:

1)– подібні; 2)– протилежні; 3)– ні подібні, ні протилежні.

39. Якби півкілограма картоплі коштувало 0,0125 грн. то скільки кілограмів можна було б купити за 50 коп.?

40. Один із членів ряду не підходить до інших. Яким числом Ви б його замінили:

$\frac{1}{4}$ $\frac{1}{8}$ $\frac{1}{8}$ $\frac{1}{4}$ $\frac{1}{8}$ $\frac{1}{8}$ $\frac{1}{4}$ $\frac{1}{8}$ $\frac{1}{6}$? _____

41. *Досвідчений, освічений.*

Ці слова є:

1)– подібні; 2)– протилежні; 3)– ні подібні, ні протилежні.

42. Скільки соток займає ділянка довжиною 70 м і шириною 20 м?

43. *Гарні речі дешеві, погані – дорогі.*

Висока якість забезпечується простотою, низька – складністю.

Ці два твердження за змістом:

1)– подібні; 2)– протилежні; 3)– ні подібні, ні протилежні.

44. Солдат, стріляючи в ціль, влучив у неї на 12,5%. Скільки разів солдат має вистрілити, щоб влучити 100 разів у ціль.

45. $\frac{1}{4}$ $\frac{1}{6}$ $\frac{1}{8}$ $\frac{1}{9}$ $\frac{1}{12}$ $\frac{1}{14}$.

Одне з чисел ряду не схоже на інші. Яке число ви поставили б на його місце?

46. Три партнери з акціонерного товариства «Інтенсивник» вирішили поділити прибуток порівно. Т. вніс у справу 4500 грн, К. – 3500 грн, П. – 2000 грн. Якщо прибуток буде 2400 грн., то наскільки менший прибуток отримає Т. порівняно з тим, якби прибуток було поділено пропорційно до внесків?

47. Які два прислів'я мають подібне значення?

1. *Куй залізо, поки гаряче.*
2. *Один у полі не воїн.*
3. *Яке зіллячко, таке й насіннячко.*
4. *Не все те золото, що блищить.*
5. *Не за виглядом, а за справами.*

48. *Ліс рубають, тріски летять.*

Велика справа не буває без втрат.

Зміст цих тверджень:

1)– подібні; 2)– протилежні; 3)– ні подібні, ні протилежні.

49. Яка з цих фігур найбільше відрізняється від інших (рис. 15)?

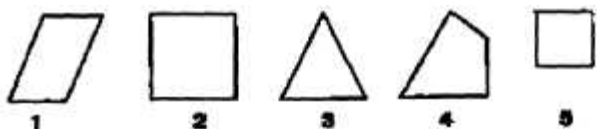

Рис. 15

50. У статті, яку треба друкувати в журналі, містить 24000 слів. Редактор вирішив використати шрифт двох розмірів. Із застосуванням шрифту більшого розміру на сторінці вміщується 900 слів, а меншого – 1200. Стаття має займати 21 повну сторінку в журналі. Скільки сторінок треба надрукувати меншим шрифтом?

Відповіді до завдань див у табл. 46.

Таблиця 56

№ завдання	Ключ	№ завдання	Ключ	№ завдання	Ключ	№ завдання	Ключ
	3	14	3	27	1	40	1/8
2	3	15	0,31	28	1	41	3
3	2	16	ТЯ	29	2-13	42	14
4	ТАК	17	4	30	3	43	1
5	4	18	4	31	1600	44	800
6	2	19	3	32	1,2,4	45	1/10
7	4	20	Н	33	18	46	280
8	1	21	3,5	34	3	47	4,5
9	5	22	31	35	1	48	1
10	40	23	2	36	1	49	3
11	3	24	1	37	4,8	50	17
12	2,7 (270)	25	1500 (15)	38	1		
13	4	26	1	39	20		

Опрацювання результатів

Мета – визначення інтегрального показника загальних розумових здібностей (In). Його підраховують за кількістю правильно розв’язаних завдань. Правильні відповіді подано в табл. 47.

Аналіз результатів

Доцільно розпочати аналіз з визначення рівня загальних розумових здібностей. Для цього кількість правильно розв’язаних завдань (In) зіставляють зі шкалою рівнів (табл. 47).

Таблиця 47

Рівень загальних розумових здібностей

Величина показника (In)	Рівень загальних розумових здібностей
13 і менше	Низький
14–18	Нижче середнього
19–24	Середній
25–29	Вище середнього
30 і більше	Високий

Рівень загальних розумових здібностей є багатопараметричним показником. Дана методика допомагає виділити ці параметри і проаналізувати їх.

Здібності узагальнення й аналізу матеріалу визначають на основі виконання завдань на прислів'я. Ці завдання вимагають абстрагування від конкретної фрази і переходу в галузь інтерпретації змісту, встановлення суті фраз і нового повернення до них.

Гнучкість мислення як компонент загальних здібностей також визначається під час виконання завдань на прислів'я. Якщо асоціації досліджуваного мають хаотичний характер, то можна говорити про ригідність мислення (наприклад, це може виявитися під час виконання завдання №11).

Інертність мислення та переключення – це важливі характеристики загальних здібностей до навчання. Для визначення їх передбачено спеціальне розміщення завдань у тесті. Чергування різноманітних типів завдань може ускладнювати розв'язання їх у людей з інертними зв'язками минулого досвіду. Такі люди важко змінюють обраний спосіб роботи, не здатні змінювати хід своїх міркувань, переключатися з одного виду діяльності на іншій. Їхні інтелектуальні процеси малорухливі, темп роботи уповільнений.

Емоційні компоненти мислення та відхилення визначаються за допомогою завдань, які можуть знижувати показник тесту в досліджуваних (24, 27, 31 та ін.). Досліджувані, котрі емоційно реагують, починають усміхатися і звертатися до експериментатора замість того, щоб зосереджуватися на об'єкті, тобто завданні.

Швидкість і точність сприйняття, розподіл і концентрація уваги визначаються через завдання № 8 і 13, які підкреслюють здатність у стислі строки працювати з різноманітним матеріалом, виділяти основне у змісті, зіставляти цифри, знаки тощо.

Використання мови, грамотність. Аналіз може бути проведено за виконанням завдань на вміння користуватися мовою. Завдання № 8 передбачає елементарні знання іноземної мови (у межах алфавіту).

Орієнтування визначається завдяки аналізу стратегії вибору досліджуваним завдань для розв'язання. Деякі досліджувані виконують усі завдання підряд. Інші – тільки ті, які для них виявляються легкими і швидко розв'язуються. Визначення легкості розв'язання дуже індивідуально. До того ж у цьому виявляються нахили досліджуваних. Деякі з них розглядають надруковані на аркуші тесту завдання і обирають спочатку завдання математичні, особливо ті, що мають числовий зміст, а інші віддають перевагу вербальним завданням.

Просторова уява характеризується розв'язанням чотирьох завдань, які передбачають операції у двомірному просторі. Це завдання №№ 17, 29, 32, 49.

Отже, методику КОТ можна використати для дослідження великої кількості компонентів загальних здібностей. За її допомогою достатньо надійно прогнозуються успіхи в навчанні та ділові якості людини. Тест дає змогу обміркувати рекомендації для розвитку тих аспектів інтелекту, через які повільно чи неправильно виконано відповідні завдання. Наприклад, якщо досліджуваний не розв'язав завдань № 8, 13, йому слід рекомендувати вправи на розвиток концентрації та розподіл уваги.

Якщо досліджуваний погано розв'язує завдання типу № 2, 5, 6, йому допоможе читання тлумачних словників, словників крилатих висловів, прислів'їв та приказок, словників іншомовних слів, двомовних словників, а також виконання лінгвістичних завдань.

Якщо досліджуваний погано розв'язав числові завдання, то для розвитку відповідних властивостей корисні збірки головоломок.

Коли ж у досліджуваного виникали труднощі з розв'язуванням завдань, які вимагають просторового уявлення, важливо тренувати увагу на різноманітних об'єктах з послідовним перетворенням цих образів в уявленні.

З а в д а н н я 3. Дослідження мовних асоціативних здібностей

Мета дослідження	Матеріали дослідження
Визначити індекс оригінальності та унікальності творчих здібностей	Стимульні таблиці (дві серії)

Інструкція досліджуваному

Для тренувальної серії. Вам пропонуються невеликі мовні завдання. Я даю вам два слова, а ви підбираєте до них третє, таке, щоб воно поєднувалося з кожним наданим мною словом. Наприклад, я кажу: “Гаряча, кахляна”. (Відповідь: плитка). Ви можете міняти слова-стимули: *гаряча підлога, кахляна підлога*”.

Інструкція до основної серії 1. Вам пропонується три слова, а ви підбираєте до них четверте. Наприклад: *швидкий, зелений, повний*; словом-відповіддю є – *потяг*. Ви можете також змінювати слова, використовувати словосполучення. Наприклад: *годинник, єдність скрипка*. Відповіддю може бути слово – *майстер*: майстер, що лагодить скрипки; єдиний майстер. Якщо у відповідь на запропоновані стимули у вас виникає декілька відповідей, запишіть усі. Відповіді записуйте на цих картках. Якщо ви змінюєте слова-стимули, то словосполучення записуйте повністю, якщо ж ні, то записуйте лише четверте слово. Працюйте у вільному режимі, часом ви не обмежені. Працюйте індивідуально.

Інструкція до основної серії 2. Зробіть так, щоб образи, асоціації, які приходять до вас у відповідь на запропоновані слова, були незвичайні. Може в реальному житті і немає таких сполучень. Створіть щось нове і оригінальне. Ви можете змінювати граматичну форму слів. Свої відповіді записуйте на картках. Намагайтеся на кожне завдання дати якомога більше відповідей, оригінальних та незвичайних.

Процедура дослідження

Перед виконанням основних завдань проводиться тренувальна серія. Між першою та другою серіями має бути проміжок часу у 3–5 днів. Тест проводиться індивідуально або групами з 5–7 осіб. Тестові завдання надаються на окремих листках паперу, де записуються також відповіді.

Досліджуваним пропонуються картки із завданнями тренувальної серії, які вони розв'язують, записуючи відповіді на самих картках. Завдання тренувальної серії: *фірменний, рекордний; дитяча, чорнильниця; паперовий, осінній; англійський, смачний; шахова, витончена*. Під час тренування психолог постійно обговорює з досліджуваними можливість-неможливість використання певних понять. Він підводить досліджуваних до думки про можливість використання навіть неймовірних сполучень.

Опрацювання результатів.

Усі результати заносяться в таблицю, де за вертикаллю записуються прізвища, а за горизонталлю – відповіді на слова-стимули. На кожен серію робиться окрема таблиця.

Підраховуються показники.

Кількість асаціацій

$$N_a = \frac{x}{y},$$

де x – загальна кількість відповідей;

y – загальна кількість завдань.

Індекс оригінальності – спочатку підраховується індекс оригінальності кожної відповіді, а потім – індекс оригінальності усіх відповідей досліджуваних. На кожний стимул складається список відповідей, запропонованих усією групою. Підраховується міра використання кожної відповіді (кількість таких відповідей у групі – r). Індекс оригінальності (Z_i) кожної відповіді дорівнює одиниці, поділеній на кількість таких відповідей у групі.

$$Z_i = \frac{1}{r}$$

де Z_i – індекс оригінальності кожної відповіді;

i – номер завдання ;

r – частота використання кожної відповіді.

Усі індекси (індекс оригінальності усіх відповідей конкретного досліджуваного) додаються:

$$N_{op} = \frac{Z_1 + Z_2 + Z_3 + \dots + Z_i}{x}$$

де N_{op} – індекс оригінальності роботи досліджуваного;

x – загальна кількість відповідей.

Наприклад: на стимул “швидкий, зелений, повний” з 50-ти досліджуваних 46 дали відповідь *потяг*, індекс оригінальності даної відповіді – 1/46.

Індекс унікальності відповідей – унікальною вважається відповідь, індекс оригінальності якої $Z_i = 1$.

$$N_{yn} = \frac{1}{1x}$$

де N_{yn} – індекс унікальності відповідей (відповідно до даної вибірки);

1 – кількість унікальних відповідей, тобто ті, що мають $Z_i = 1$.

Під час аналізу результатів більш інформативними є якісні показники (N_{op} N_{yn}).

Результати досліджуваних, що брали участь у дослідженні, упорядковуються у шкалі творчого мислення за показниками оригінальності, потім коректуються за показником унікальності.

З а в д а н н я 4. Дослідження словесно-логічних здібностей мислення (Автор Е. Замбацявичене, модифікація Л. Перселені та О. Мастюкової).

Мета дослідження	Матеріали та обладнання
Визначити рівень розвитку словесно-логічних здібностей мислення дитини	Бланк, який під час тестування заповнюється психологом

Інструкція досліджуваному

До 1-го субтесту. Експериментатор кожне завдання повторює тричі. Прочитавши дитині перше речення першого субтесту, психолог запитує: “Як ти думаєш, яким словом слід це речення закінчити? У чобітків завждиє що? шнурки, підошва, ремінці, гудзики?”

До 2-го субтесту. Після зачитування першого завдання 2-го субтесту обстежуваному повідомляють, що одне слово із п’яти – зайве і його треба виключити. Потім другий раз називають слова і запитують: “Як ти думаєш, яке слово тут зайве і його треба виключити?” Якщо відповідь правильна, то знову запитують: “Чому?”. Далі робота й оцінювання проводиться як у першому субтесті.

До 3-го субтесту. Слід підібрати з п’яти слів, написаних за рисою, одне, яке підходило б до слова “гвоздика”, як слово “овоч” до слова “огірок”. Подальші робота й оцінювання ідентичні з першим субтестом, тільки без уточнювальних запитань.

До 4-го субтесту. Дитині пропонують згадати слово-поняття, яким можна назвати два написані слова разом: “Як це можна назвати одним словом?”. Подальша робота й оцінювання ідентичні 3-му субтесту.

Процедура проведення

Методика розрахована на дітей віком 6,5 – 10 років. Проводиться індивідуально. Складається із чотирьох субтестів, кожен з яких направлений на виявлення різних аспектів словесно-логічного мислення дитини (табл. 48).

1 субтест – виявляє здатність аналізувати й усвідомлювати факти, здійснювати логічний вибір на основі індуктивного мислення.

2 субтест – виявляє сформованість класифікаційних умінь, здатність до абстрагування.

3 субтест – виявляє рівень здатності мислити за аналогією.

4 субтест – виявляє рівень розвитку здатності до узагальнення, формування понять.

Термін проведення – необмежений.

Якщо дитина дає правильну відповідь, її всеодно запитують: “А чому не шнурки?” Це важливо для виявлення точного розуміння слова “завжди”. Це необхідно для правильного виконання наступних завдань. За правильну відповідь дитина отримує 1 бал. Якщо після другої спроби відповідь правильна, то зараховується 0,5 бала. Якщо відповідь неправильна – 0 балів. Упродовж виконання наступних завдань питання “чому?” не задається.

Увага: Дитині, яка вміє читати, доцільно дати в руки варіант завдання, щоб вона могла читати його. Самостійно діти бланків не заповнюють. Це робить тільки психолог.

БЛАНК

(заповнюється психологом)

Прізвище та ім'я _____ Рік і місяць народження _____
 Рік і місяць обстеження _____ Повний вік (років, місяців) _____
 Навчальна успішність _____

Таблиця 48

Текст завдання

Завдання	Текст завдання	Відповідь	Оцінка
1-й субтест			
1	У чобітках завжди є – шнурки, підошва, ремінці, гудзики		
2	У теплих краях не живуть – ведмеді, олені, вовки, верблюди, пінгвіни		
3	Рік нараховує – 24 місяці, 3 місяці, 12 місяців, 4 місяці, 7 місяців		
4	Місяць зими – вересень, жовтень, лютий, листопад, березень		
5	В Україні не живе – соловей, лелека, страус, шпак		
6	Батько старший за свого сина – нерідко, завжди, ніколи, зрідка, інколи		
7	Час доби – рік, місяць, тиждень, день, понеділок		
8	У дерева завжди є – листя, квіти, плоди, корені, тінь		
9	Пора року – липень, осінь, субота, ранок, канікули		
10	Пасажирський транспорт – комбайн, самоскид, автобус, ескалатор, топливо		
Сума балів за 1-й субтест			
2-й субтест			
1	Тюльпан, лілія, квасоля, ромашка, фіалка		
2	Річка, озеро, море, міст, ставок		
3	Лялька, скакалка, пісок, м'яч, дзига		
4	Стіл, килим, крісло, ліжка, табуретка		

5	Тополя, береза, ліщина, липа, осика		
6	Півень, курка, орел, гуска, індик		
7	Трикутник, коло, чотирикутник, квадрат, указка		
8	Саша, Вітя, Стасик, Петров, Коля		
9	Число, ділення, додавання, віднімання, множення		
10	Веселий, швидкий, сумний, смачний, обережний		
Сума балів за 2-й субтест			
3-й субтест			
1	Огірок/овоч – гвоздика/бур'ян, роса, квітка, садочок, земля		
2	Город/морква – садочок/паркан, гриби, яблуня, кориця, лавка		
3	Вчитель/учень – лікар/окуляри, лікарня, палата, хворий, ліки		
4	Квітка/ваза – птах/дзьоб, чайка, гніздо, пір'я, хвіст		
5	Рукавичка/рука – панчохи/підощва, шкіра, нога, щітка		
6	Темний/ світлий – сонячний/слизький, сухий, теплий, холодний, похмурий		
7	Годинник/час – термометр/скло, ліжко, хворий, температура, лікар		
8	Машина/мотор – човен/річка, маяк, вітрило, хвиля, берег		
9	Стіл/скатертину – підлога/меблі, килим, порох, дошки, цвяхи		
10	Стіл/дерев'яний – голка/тонка, гостра, блискуча, коротка, сталева		
Сума балів за 3-й субтест			
4-й субтест			
1.	Окунь, карась –		
2.	Мітла, лопата –		
3.	Лото, зима –		
4.	Огірок, помідор –		
5.	Бузок, ліщина –		
6.	Шафа, диван –		
7.	Червень, жовтень –		
8.	День, ніч –		
9.	Слон, мураха –		
10	Дерево, квітка –		
Сума балів за 4-й субтест			
Загальна сума балів			

Опрацювання

Правильна відповідь з першої спроби – 1 бал.

Правильна відповідь з другої спроби – 0, 5 балів.

Неправильна відповідь – 0 балів.

Інтерпретація результатів за Л.І.Переслені

Підраховується кількість балів за кожен субтест окремо і за всі 4

$\geq - 32$ (8 балів) – високий рівень розвитку здібностей;
31,5 (7,5) – 26,0 (6,5) – підвищений рівень розвитку здібностей;
25,5 (6,0) – 20,0 (5,0) – середній рівень розвитку здібностей;
 $\leq = 19,5$ (4,5) – низький рівень розвитку здібностей, Ю потребує додаткового обстеження і корекції.

Запитання та завдання для самоперевірки

1. Назвіть здібності та їх особливості.
2. Назвіть задатки та здібності, види здібностей.
3. Які є загальні й спеціальні здібності?
4. Які рівні розвитку здібностей ви знаєте?
5. Що таке обдарованість і її вплив на розвиток особистості?
6. Що таке талант?
7. Які умови сприяють розвитку здібностей?
8. Які є технології формування здібностей?
9. Назвіть методи вивчення здібностей.

Література

Дрозденко К.С. Загальна психологія в таблицях і схемах: навч. посіб. / К.С. Дрозденко. – К. : Професіонал, 2004. – С. 286–299.

Інтелектуальні здібності дитини / упоряд. : С. Максименко, К. Максименко, О. Главник. – К. : Мікрос- СВС, 2003. – 96 с.

Методи психодіагностики підлітків: навч. посіб. з пропедагтичної практики для студ. пед. спеціальностей / за ред. О.Д. Кравченко, В.Ф. Моргуна. – Полтава, 1995. – С. 62–76.

Пашукова Т.І. Практикум із загальної психології / Т.І. Пашукова, А.І. Допіра, Г.В. Дьяконов / За ред. Т.І. Пашукової. – К. : Т-во “Знання”, КОО, – 2000. – С. 114–122.

Практикум по общей и экспериментальной психологии / под ред. А.А. Крылова, А.Л. Паничева. – 2 – е изд., доп. и перераб. – СПб. : Питер, 2005. – С. 52–75.

Практические занятия по психологии / Сост.: Н.Б. Берхин и С.Ф. Спичак; под ред. А.В. Петровского.– М. : Просвещение, 1972. – С.30–36.

Терлецька Л.Г. Розвивайте здібності дитини /Л.Г. Терлецька //Психологічна газета. – №22. – 2004. – 31 с.

**ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ УЗАГАЛЬНЕНОГО КОНТРОЛЮ
ЗНАНЬ
З КУРСУ «Методи психодіагностики в навчально-виховному
процесі»**

Завдання 1

1. Дати визначення відчуттів.
2. Яке з наведених визначень уваги є правильним?
 - Увага – це форма психічної діяльності, що виникає під час об'єкта на органи чуття.
 - Увага являє собою вибіркоче сприймання об'єктів.
 - Увага – це форма психічної діяльності людини, що виявляється у скерованості та зосередженості її свідомості на певних об'єктах.
 - Увага – це робочий стан організму, установка аналізаторів на певних об'єктах.
3. Що є характерним для естетичного почуття людини?
 - Переживання свого ставлення до красивого або не красивого.
 - Переживання задоволення або незадоволення.
 - Виявлення радості.
4. Яку методику можна використати для дослідження ролі відчуттів у пізнавальній діяльності людини? Виберіть правильну відповідь
 - Методика асертивності.
 - Методика звукової чутливості.
 - Методика 10 слів.

Завдання 2

1. Простежте на окремих прикладах, як впливає на індивідуальні відмінності пам'яті професія людини.
2. Яке з наведених визначень уяви є найбільш точним і правильним?
 - Уява – це процес створення людиною образів об'єктів.

- Уява – це психічна діяльність, внаслідок якої відбувається створення нових форм уявлень або думок.
- Уява – це процес створення людиною на основі набутого нею досвіду образів об'єктів, яких вона не сприймала й не сприймає.
- Уява – це сукупність уявлень про навколишню дійсність.

3. В якому з варіантів перелічені тільки інтелектуальні почуття?

- Сумнів, здивування, почуття нового, допитливість, нудьга.
- Допитливість, нудьга, гумор, сумнів, здивування.
- Здивування, почуття комічного, почуття нового, нудьга, інтерес.
- Здивування, упевненість, сумнів, любов до знань.

4. Яку методику можна використати для дослідження сприймання?

- Методика Л.Венгера.
- Методика П'єрона-Рузера.
- Тест Лірі.

Завдання 3

1. Як проявляється зв'язок уяви з іншими психічними процесами?

2. За якої умови переключення уваги здійснюється легше?

- Зв'язок між попередньою та наступною діяльністю незначний;

нове завдання не дуже привабливе, а ступінь зосередженості на попередній діяльності невисокий.

- Зв'язок між попередньою і наступною діяльністю незначний;

нове завдання цікаве, а ступінь зосередженості на попередній діяльності невисокий.

- Наявний зв'язок між попередньою та наступною діяльністю; нове

завдання цікаве, а зосередженість на попередній діяльності невисока.

3. Яке з визначень мови є найбільш правильним і повним?

- Мова – це система слів, які щось означають і служать справі

спілкування.

- Мова – це набір звуків.
 - Мова – це засіб спілкування.
- 4 Якою методикою можна скористатися при вивченні пам'яті особистості?
- Методика Джекобсона.
 - Методика Шварцландера.
 - Тест-опитувальник КОТ.

Завдання .

1. Вказати різницю між почуттями та емоціями.
2. Який зв'язок існує між увагою та діяльністю?
 - Увага існує у зв'язку з діяльністю людини і нею підтримується.
 - Увага існує незалежно від діяльності й може існувати поза нею.
 - Увага існує залежно від установки аналізатора на подразник.
3. У чому проявляється сигніфікативна функція мови?
 - Функція спілкування людей між собою.
 - Функція означення, що виявляється у тому, що слово служить назвою предметів, властивостей, дій.
 - Вираз переживань, емоційних станів.
4. Якою методикою можна визначити продуктивність уваги?
 - Теплінг-тест.
 - Тест Роршаха.
 - Тест-опитувальник, розроблений А.Махребіаном і Н.Епштейном.

Завдання 5

1. Визначити особливості афекту.
2. Як називається здатність людини свідомо змінювати спрямованість своєї діяльності ?
 - Розподіл уваги.

- Переключення уваги.
 - Обсяг уваги.
 - Коливання уваги.
3. Що таке внутрішнє мовлення?
- Процес передавання своїх думок іншим.
 - Самостійний і самобутній вид мовлення, який розвивається від зовнішнього мовлення.
 - Видозміна зовнішнього мовного процесу, що характеризується певною загальмованістю ефективної його сторони і є знаряддям формування думки, формою її внутрішньої роботи.
4. Якою методикою можна визначити величину й рівень еготизму діалогічного мовлення?
- Методика Г.Слепяна.
 - Методика Т.Пашукової.
 - Методика “Екзаменатор” (запропонована А. Прудченковим).

Завдання 6

1. Назвати й схарактеризувати види почуттів.
- 2.Що є необхідною умовою продуктивного мимовільного запам'ятовування?
 - Дійове ставлення до матеріалу, коли він входить до змісту основної мети діяльності та є одним з факторів успішного запам'ятовування.
 - Дія з предметом є необхідною умовою тільки при мимовільному запам'ятовуванні пізнавального матеріалу.
 - Продуктивність мимовільного запам'ятовування не залежить від дії з предметами.
- 3.У чому проявляється комунікативна функція мови?
 - Сполучення слів у реченні.

- Функція спілкування, передавання думок, бажань, прагнень.
 - Форма передавання думок.
4. Якою методикою можна провести дослідження аналітичності мислення?
- Тест Ч.Спілбергера та Ю.Ханіна.
 - Таблиці Шульте.
 - Тест Р.Амтхауера.

Завдання 7

1. Схарактеризуйте типи пам'яті.
2. Коли проективне гальмування виявляється сильніше?
 - Через деякий час після того, як матеріал був сприйнятий.
 - У перші години й дні після заучування.
 - Забування в часі розподіляється рівномірно.
 - Характер забування залежить не від часу заучування матеріалу, а від його змісту.
3. У якому з наведених варіантів названі лише складні емоції?
 - Сум, розпач, страх, задоволення.
 - Почуття незручності, радість, гнів, сором.
 - Незадоволення, страх, неприємне, радість.
 - Задоволення, незадоволення, приємне, неприємне.
4. Яку методику можна використати для дослідження настрою як емоційного стану?
 - Шкала кольорового діапазону, запропонована А.Лутошкіним.
 - Тест-опитувальник Є.Бажіна.
 - Тест-опитувальник В.Русалова.

Завдання 8

1. Що таке мрія та яка її роль у діяльності людини?

2. Яке з наведених тверджень є найбільш точним?

- Людина може запам'ятовувати тільки те, що вона безпосередньо відчуває і сприймає.
- Людина може запам'ятовувати не тільки те, що сприймає і відчуває безпосередньо, а й те, що вона думає, що уявляє.
- Запам'ятовуватися може все, що безпосередньо або опосередковано входить у досвід людини.
- Запам'ятовуватися може все, крім почуттів.

3. Яку розумову операцію виконують учні, коли на основі спостереження певних фактів виводять і формують правило?

- Аналіз.
- Порівняння.
- Узагальнення.

4. Яку методику можна використати для вольової саморегуляції?

- Тест КОС.
- Тест-опитувальник А. Зверкова та Е. Ейдемана.
- Тест Роршаха.

Завдання 9

1. Показати, яке значення має увага у житті й діяльності особистості.
2. Прочитайте і скажіть, який вид пам'яті переважав у композитора Рахманінова?

Одного разу до Сергія Івановича Танєєва мав приїхати композитор О.К. Глазунов, щоб зібрати свою нову, тільки що написану і нікому ще не відому симфонію. Танєєв, що любив пожартувати, перед приходом Глазунова заховав у себе у спальні Рахманінова, який в той час був ще учнем консерваторії. Через деякий час після того, як Глазунов зіграв симфонію, Танєєв привів Рахманінова. Юнак сів за рояль і повторив повністю ту саму симфонію. Глазунов був цілком спантеличений:

звідки студент консерваторії міг знати твір, ноти якого він нікому не показував.

- Рухова.
 - Словесно-логічна.
 - Образна.
 - Емоційна.
3. Яке з наведених визначень поняття є правильним і найбільш точнішим?
- Поняття – це форма мислення, що являє собою найповніше відображення ознак, предметів та явищ.
 - Поняття – це форма мислення, що являє собою узагальнення предметів та явищ зовнішнього світу.
4. Яку методику можна використати для дослідження спрямованості особистості?
- Тест на асертивність.
 - Методика В.Басса.
 - Методика Лутошкіна.

Завдання 10

1. Схарактеризуйте основні емоційні стани.
2. Яка діяльність вимагає від людини більших зусиль для підтримання уваги?
 - Цікава діяльність, що скеровується віддаленою метою.
 - Нецікава діяльність, що скеровується віддаленою метою.
 - Нецікава діяльність, що скеровується близькою метою.
 - Цікава діяльність, що скеровується близькою метою.
3. Чи властива мова тільки людям?
 - Мова – це специфічний людський засіб спілкування.
 - Засіб спілкування, властивий не тільки людям, а й тваринам.

4. Якими методиками можна дослідити здібності особистості?
- Методика семантичного диференціалу (по Ч.Осгуду) ;
 - Тест КОТ;
 - Тест спрямованих асоціацій (по К. Степановій).

Завдання 11

1. Навести приклади виявлення властивостей уваги у навчальній діяльності.
2. Яке з наведених визначень мислення є повним і правильним?
 - Процес безпосереднього відображення предметів дійсності в їх зв'язках і залежностях.
 - Опосередковане й узагальнене відображення у свідомості людини предметів та явищ об'єктивної дійсності в їх істотних властивостях, зв'язках і відношеннях.
 - Процес створення уявлень про предмети та явища об'єктивної дійсності.
3. У якому з варіантів перелічені тільки морально-політичні почуття?
 - Любов, сором, дружба, сумнів, колективізм.
 - Патріотизм, дружба, здивування, почуття нового, гуманізм.
 - Гуманізм, колективізм, дружба, любов, сором.
 - Упевненість, здивування, колективізм, сумнів, дружба.
4. Якими методиками можна дослідити самосвідомість особистості?
 - Карта інтересів.
 - Тест «образ світу».
 - Методика оцінювання рівня домагань.

Завдання 12

1. Показати вплив настрою на діяльність людини.

2. За яких умов ретроактивне гальмування сильніше проявляється?
 - Заучуваний матеріал більший за обсягом, і час, упродовж якого він заучується, триваліший.
 - Матеріал менший за обсягом, а час заучування коротший.
 - Матеріал менше за обсягом, а час заучування триваліший.
 - Матеріал більший за обсягом, а час заучування коротший.
3. У чому полягає взаємозв'язок мови і мислення?
 - Без мови немає власне людського понятійного мислення.
 - Власне людське мислення не обов'язково спирається на мову.
 - Мова і мислення тотожні.
4. Виберіть методику, якою можна дослідити темперамент особистості?
 - Опитувальник Форвергера.
 - Тест-опитувальник В.Русалова.
 - Тест-опитувальник В.Лосенкова.

Завдання 13

1. Дайте визначення уваги.
2. В якому з наведених варіантів дається правильна характеристика творчої уваги?
 - Творча увага полягає у створенні образів нових, оригінальних об'єктів на основі попереднього досвіду.
 - Творча увага – це створення образів об'єктів на основі їх словесного опису.
 - Творча увага – це створення образів об'єктів, які раніше не сприймалися людиною.
3. Яке з наведених визначень почуттів є найбільш правильним і точним?

- Переживання, пов'язані з задоволенням або незадоволенням духовних потреб людини.
 - Переживання людиною об'єктивного світу.
 - Ставлення до навколишньої дійсності.
4. Які методики можна використати для дослідження рівня домагань?
- Методика Роршаха.
 - Методика Хоппе.
 - Методика Форвергера.

Завдання 14

1. У чому полягають особливості уяви як специфічної форми психічної діяльності людини?
2. Яка властивість уваги необхідна у нижчевказаному випадку для слідчого?

Слідчий допитував двох затриманих на кордоні людей. Записуючи зізнання першого із затриманих, він уважно слідкував за мімікою його обличчя і водночас не випускав з виду мимовільної зміни в обличчі другого, коли той слухав відповіді свого спільника. Жодна дрібниця не пройшла поза увагою слідчого.

- Коливання.
 - Стійкість.
 - Концентрація.
 - Розподіл.
3. Який зв'язок між змістом мовлення і експресивною функцією?
 - Зміст мовлення підпорядкований його експресії.
 - Між змістом мовлення та особливостями його виразу немає ніякого зв'язку.
 - Експресія мовлення підпорядкована його змісту.
 4. Якою методикою можна дослідити характер особистості?

- Метод вільного асоціативного експерименту (запропонований К.Юнгом).
- Опитувальник О.Шмельова.
- Тест ТАТ.

Завдання 15

1. З'ясувати механізми емоцій.
2. У якому ракурсі всі перелічені властивості подразників сприяють привертанню до них уваги?
 - Раптовість, сила, тривалість, нерухомість.
 - Сила, контраст з фоном, раптовість, нерухомість.
 - Сила, монотонність, раптовість, зміна положення в просторі.
 - Раптовість, сила, зміна положення в просторі, контраст з фоном.
3. Як називається форма мовлення, коли говорить лише одна особа, а решта людей тільки сприймає її мову?
 - Внутрішнє мовлення.
 - Діалогічне мовлення.
 - Монологічне мовлення.
4. Якою методикою можна дослідити свідомість особистості?
 - Методика “Дифференційно-діагностичний опитувальник” (ДДО).
 - Тест ТАТ.
 - Методика Мюнстерберга.

Завдання 16

1. У чому полягає відмінність між довільною та мимовільною уявами, творчою та відтворюючою?
2. В якому з наведених нижче варіантів мова йде про уяву?
 - Згадуючи кінофільм “Педагогічна поема”, я наче бачу перед собою живу постать А.С. Макаренка.

- Він згадав про свій намір піти у бібліотеку.
- Я виразно уявив собі артистку, яку бачив вчора в театрі.
- Читаючи “Війну і мир” Л.М. Толстого, я, наче живих, бачу героїв роману.

3. Яку особливість мислення характеризує цей приклад?

Відомо, що не можна побачити ультрафіолетові промені. Для того щоб виявити їх, необхідно подіяти ультрафіолетовими променями на фоточутливу пластинку, яка від цих променів чорніє. У даному випадку ми подіяли одним об’єктом на інший, причому так, що властивість одного об’єкта (промені) викликає зміну другого об’єкта (колір пластинки), який сприймається уже безпосередньо.

- Узагальнюючий характер мислення.
- Опосередкованість мислення.

4. Якою методикою можна дослідити самооцінку особистості?

- Методика “Коректурні проби” (буквений варіант).
- Методика Мюнстерберга.
- Шкала самооцінки (Ч.Спілбергер, Ю. Ханін).

Завдання 17

1. Довести, що увага є проявом активності особистості.
2. За яких умов можливий розподіл уваги?
 - Під час великої концентрації уваги на діяльність.
 - За умови участі одних і тих же аналізаторів у діяльності .
 - При участі у діяльності різних аналізаторів з однаковим ступенем оптимальної збудливості в кожному з них.
 - Під час виконання двох дій, на одній з яких увага зосереджується свідомо, а друга виконується автоматично.
3. У якому визначенні йде мова про розумову дію ?
 - Будь-яка відображальна діяльність мозку.

- Дія, яка ніколи не опирається на чуттєвий досвід.
4. Якою методикою можна дослідити ціннісні орієнтації особистості?
- Методика Рене Жіля.
 - Методика М. Рокіча.
 - Методика PARI.

Завдання 18

1. Показати, які фактори сприяють збільшенню стійкості та концентрації уваги.
2. Розумові дії формуються поетапно Укажіть варіант, де правильно зазначено послідовність етапів.
- Спочатку розумові дії формуються у плані голосного мовлення, потім опираються на сприйманні матеріальних об'єктів або їх зображень, а потім виконуються мовчки за допомогою внутрішнього мовлення.
 - Спочатку розумові дії відбуваються з опорою на сприймання предметів або їх зображень, далі здійснюються тільки у плані голосного мовлення, потім виконуються подумки за допомогою внутрішнього мовлення.
3. У якому з наведених варіантів перелічено лише прості емоції?
- Приємне, неприємне, задоволення, незадоволення.
 - Приємне, незадоволення, радість, огида.
 - Гнів, сором, радість, огида.
 - Неприємне, задоволення, гнів, сором.
4. Якою методикою можна дослідити мотивацію особистості?
- Опитувальник К. Леонгарда.
 - Метод дослідження рівня суб'єктивного контролю (УСК).
 - Методика Голланда.

Завдання 19

1. Порівняти різні види уваги і визначити специфічні риси кожного з них.

2. В якому з наведених варіантів дається правильна характеристика відтворювальної уяви?

- Відтворююча уява полягає у створенні образів об'єктів, які людина сприймала раніше.

- Відтворююча уява – це створення образів об'єктів, на основі їх словесного опису, графічного зображення.

- Відтворююча уява – це створення цілком нових образів, на основі попереднього досвіду людини.

3. Яка сукупність з наведених нижче ознак характеризує афект?

- Виникає поступово, буває стійким, яскраво не виявляється.

- Сильні, стійкі, яскраво назовні не виявляються.

- Сильні, виникають раптово, зовні виявляються яскраво.

- Слабкі, нестійкі, виникають раптово.

4. Якою методикою можна дослідити тривожність особистості?

- Тест “Незакінчені речення”.

- Шкала самооцінювання з інструкціями, розробленими Ч. Спілбергером та Ю. Ханіним.

- Опитувальник Г. Айзенка та С. Айзенка.

Завдання 20

1. Як створюються образи уяви?

2. Як називається здатність людини тривалий час зосереджуватись на об'єкті?

- Коливання уваги.

- Стійкість уваги.

- Обсяг уваги.

- Концентрація уваги.

3. Які вміння необхідно першочергово виробити в учнів у процесі навчання, щоб привчити їх самостійно працювати з підручником?

- Повністю переказувати весь текст відповідного розділу підручника.
 - Конспектувати текст підручника за темою.
 - Пов'язати раніше набуті знання з певним матеріалом підручника.
 - Установлювати внутрішні логічні зв'язки та взаємовідношення між різними частинами тексту, що засвоюється.
4. Якою методикою можна дослідити силу нервової системи особистості?
- Шкала самооцінки (Ч. Спілбергер, Ю. Ханін).
 - Тест Люшера.
 - Темпінг-тест.

КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Адаптація – зміна чутливості аналізатора відповідно до сили подразника.

Адаптація тесту – комплекс заходів, що забезпечує відповідність тексту новим вимогам його застосування. Виділяють основні етапи адаптація тесту: 1) аналіз вихідних теоретичних положень автора тесту; 2) переклад тесту й інструкцій до нього на мову користувача, який закінчується експертною оцінкою їх відповідності оригіналу; 3) перевірка валідності та надійності тесту стосовно психометричних вимог; 4) стандартизація тесту на необхідних виборках.

Активність – властивість, що характеризує ступінь енергійності, з якою людина впливає на зовнішній світ і переборює перешкоди.

Акустично-мнестична афазія – порушення розуміння мовлення в забруднених умовах (швидке мовлення, сприймання двох джерел мовлення разом). Труднощі при письмі під диктування вибору (К. Дрозденко).

Анаграма – слово, отримане через перестановку вхідних у нього букв.

Анкета – методичний засіб для одержання первинної соціологічної та соціально-психологічної інформації на основі вербальної (словесної) комунікації.

Афазія – порушення мовлення, яке виникає при локальних пошкодженнях кори головного мозку вибору (К. Дрозденко).

Аферентна моторна афазія – порушення членороздільності мовних артикуляцій, сплутування звуків у процесі їх вибору (К. Дрозденко).

Бесіда – метод пізнання психологічних явищ у процесі мовного спілкування за спеціально складеною програмою.

Біографічний метод – засіб дослідження, діагностики, корекції та проектування життєвого шляху особистості.

Біхевіоризм (від лат. *behaviour* – поведінка) – напрям психології, який предметом психології вважав поведінку.

Валідність (від англ. *valid* – справжній, придатний, має силу) – комплексна характеристика методики, яка містить відомості про галузі досліджуваного, явища та репрезентативності психологічної процедури стосовно них. Поняття, яке вказує на те, що тест вимірює та наскільки добре він це робить.

Вербальне спілкування (від лат. *verbum* – слово) – мовне спілкування.

Верхній абсолютний поріг чутливості – максимальна сила подразника, яку ми здатні відчувати певним аналізатором.

Відчуття – це найпростіший психічний процес, який полягає у відображенні окремих властивостей предметів і явищ матеріального світу, а також внутрішніх станів організму при безперервному впливі матеріальних подразників на відповідні рецептори.

Відтворення – процес пам'яті, у результаті якого відбувається актуалізація закріпленого раніше.

Відчуття – психічний процес, що полягає у відображенні мозком властивостей предметів і явищ об'єктивного світу, а також станів організму при безпосередньому впливові подразників на відповідні органи чуття.

Взаємодія відчуттів – це зміна чутливості аналізатора під впливом подразнення інших органів чуття.

Воля – здатність особистості здійснювати регуляцію й саморегуляцію діяльності й поведінки, що виражається в активному подоланні труднощів, протиріч і конфліктів при досягненні свідомо поставлених цілей. В. визначає індивідуальність людини, його "Я", служить самоствердженню і самовираженню. В. виконує в життєдіяльності особистості низку функцій: свідому мобілізацію психічних і фізичних можливостей на подолання труднощів і перешкод при здійсненні цілеспрямованих дій і вчинків; стабілізацію поведінки людини, що виявляється в утриманні важливих, але важко досяжних цілей; організацію активності особистості. В. виявляється в таких властивостях, як цілеспрямованість, рішучість, наполегливість, витримка та ін. Вказані функції і властивості В. дуже важливі в діяльності

працівників соціальних служб не тільки в плані безпосереднього розв'язання соціальних проблем, але й "настрою" клієнтів на подолання ними труднощів і протиріч, на пошук самостійного виходу зі скрутних життєвих ситуацій.

Деду́кція – логічний висновок у процесі мислення від загального до частки.

Динамі́чність – швидкість і легкість вироблення умовних рефлексів.

Динамі́чна а́фазія – порушена здатність говорити фразами при збереженні здатності повторювати, називати, розуміти мовлення (К. Дрозденко).

Забування – процес, що полягає в неможливості відтворення раніше закріпленого в пам'яті.

Запам'ятовування – психічна діяльність, яка спрямована на закріплення в пам'яті нової інформації через зв'язування її вже із придбаним раніше знанням.

Зді́бності – це індивідуально-психологічні властивості особистості, які є передумовою виконання тої або іншої успішної діяльності (набуття знань, умінь і навичок), так само, як і організації взаємодії людей один з одним і їхнього спілкування.

Зада́тки – це морфологічні й функціональні особливості будови мозку, органів почуттів і руху.

Зна́ння – сукупність відомостей людини про щось, її здатність орієнтуватися у системі соціальних відносин і діяти відповідно до обставин.

Імпульсивність – це риса, протилежна вольовим якостям цілеспрямованості й наполегливості.

Інди́від (від лат. *individuum* – неподільне) – окрема жива істота, представник біологічного роду, носій певних морфологічних, фізіологічних і психічних ознак, які відрізняють його від інших видів живих істот.

Інди́видуальність – індивид як суб'єкт свого життєвого шляху, унікальна самотутня особистість, яка реалізує себе у життєтворчості (П.П.Горностай).

Індивідуально-психологічні особливості – своєрідні властивості психічної активності особистості, які виражаються в темпераменті, характері, мотиваційно-потребовій сфері та здібностях.

Індукція – логічний висновок у процесі мислення від часткового до загального.

Інтереси – це емоційні прояви пізнавальних потреб людини; вони виражають спонукальну силу значимих об'єктів діяльності.

Інтроверсія – спрямованість особистості на себе, на особистісні переживання й думки.

Експеримент – активне втручання дослідника в діяльність піддослідного з метою створення умов, де виявляється психологічний факт.

Експертиза – розгляд, вивчення яких-небудь питань, проблем, рішень, що вимагають спеціальних знань для представлення мотивованого, аргументованого висновку, наукового обґрунтування. Наприклад, Е. проводиться під час рішення питань з оплати труда працюючих пенсіонерів, визначення групи інвалідності тощо.

Екстраверсія – спрямованість особистості назовні, на довколишніх на предмети, події.

Емоція (від лат. *emoveo* – хвилюю, збуджую) – душевне переживання; реакція людини і тварин на вплив внутрішніх і зовнішніх подразників, що має яскраво виражене суб'єктивне забарвлення і охоплює всі види почуттів і переживань. Е. пов'язана із задоволенням (позитивні Е.) і незадоволенням (негативні Е.) різних потреб організму. Диференційовані і стійкі Е., що виникають на основі зовнішніх соціальних потреб людини, називають почуттями.

Емпатія – здатність індивіда емоційно відгукуватися на переживання інших людей. Встановлено, що емпатична здатність індивідів збільшується із зростанням попереднього досвіду. Емпатія простіше реалізується у випадку подібності поведінкових та емоційних реакцій суб'єктів-партнерів зі

спілкування, а також у високобентежних індивідів. Е. – якість, необхідна для соціологів у роботі з клієнтами.

Етичні норми психодіагностики – комплекс норм і принципів, які регламентують діяльність психолога-діагноста з метою забезпечення інтересів досліджуваного. Містять найзагальніші правила обстеження, які попереджають некомпетентне використання методик психологічної діагностики; є кодексом професійної етики психолога, який займається діагностичними дослідженнями.

Еферентна моторна афазія – розпад структури висловлювання, його моторної схеми, хворий не може з'єднати звуки у певній послідовності (К. Дрозденко).

Керівник – особа, яка офіційно призначена для управління групою й організації її діяльності.

Клімат соціально-психологічний (від гр. *clima (climatos)* – нахил) – соціально-психологічний стан колективу, характер ціннісних орієнтацій, міжособистісних стосунків і взаємних очікувань у ньому. Розрізняють сприятливий і несприятливий, здоровий і нездоровий К.с.-п.

Колектив – група, яка характеризується особисто значущим і одночасно суспільно цінним змістом групової діяльності, виявляє високий рівень згуртованості та домінування збігу мотивації.

Комунікативні бар'єри – абсолютні чи відносні перепони на шляху ефективного спілкування, які суб'єктивно переживаються чи є реально присутніми в ситуаціях спілкування, і які обумовлені мотиваційно-операціональними, індивідуально-психологічними та соціально-психологічними особливостями учасників спілкування (А. Федосова).

Концентрація уваги – ступінь або інтенсивність зосередженості на об'єкті.

Контент-аналіз (від англ. *contens* – зміст) – метод кількісного дослідження змісту соціальної інформації.

Кореляційний аналіз (від лат. *correlatio* – співвідношення) – математичні процедури для вивчення статистичних зв'язків між ознаками соціальних об'єктів.

Лабільність – швидкість виникнення та протікання збуджуваного й гальмівного процесів.

Людина – це суспільна істота, якій притаманна свідомість, вершиною прояву якої є самосвідомість.

Мислення – психічний процес відкриття (можливо суб'єктивного) повного знання, вирішення проблем на основі перероблення інформації (К. Дрозденко).

Метод експерименту (від лат. *experimentum* – проба, досвід) емпіричний метод, суть якого полягає у тому, що дослідник сам викликає явище, яке вивчають.

Метод ідентифікації (від лат. *identifico* – проба, досвід) – спрямований на логічне розуміння психологічних проблем клієнта, побудований на здатності психолога подумки поставити себе на місце клієнта, уподібнити себе до нього і діяти з погляду цієї позиції (Т. Партико).

Метод психології – спосіб наукового пізнання людської психіки.

Мова – система словесних знаків.

Мовлення – психічний процес спілкування між людьми за допомогою мови.

Мотиви (від лат. *moveo* – штовхаю, рухаю) – спонукання до діяльності, пов'язані із задоволенням певних потреб.

Нижній поріг чутливості – мінімальна сила подразника, яка, діючи на аналізатор, викликає ледве помітне відчуття. Між чутливістю і величиною порога існує обернене відношення: чим нижчий поріг, тим чутливість вища і навпаки.

Обсяг уваги – можливість одночасно сприймати незалежні один від одного об'єктів.

Опитувальник – групи психодіагностичних методик, завдання яких представлено у вигляді запитань (або тверджень).

Оптико-мнестична афазія – забруднення в назві предметів і їх зображеннях при відносній легкості назви дій вибору (К. Дрозденко).

Особистість – системна соціально-психологічна властивість людини, яка формується і розвивається у процесі життя з освоєнням всіляких видів діяльності та спілкування в суспільстві.

Пам'ять – це фіксація, збереження та наступне відтворення людиною її досвіду.

Поняття – форма мислення, що відбиває істотні властивості, зв'язки і відносини предметів і явищ, виражена словом або групою слів.

Поріг розрізнення або диференційований поріг – мінімальна різниця в силі двох подразників, що викликає ледь помітну різницю відчуттів.

Пороги чутливості аналізатора – це ті межі у силі подразнень, в яких можуть виникати відчуття.

Пластичність і ригідність – гнучкість, легкість пристосування до нових умов і, навпаки, інертність, нечіткість до змінених умов.

Проективні методики – сукупність методик, спрямованих на дослідження особистості, в основі яких лежить принцип психологічної проєкції. Типовою ознакою проективних методик є використання в них невизначених, неоднозначних (слабо структурованих) стимулів, які досліджуваній має конструювати, розвивати, доповнювати, інтерпретувати.

Реактивність – сила емоційної реакції на зовнішні або внутрішні подразники

Самосвідомість – складний психічний процес, що складається в сприйнятті особистістю численних образів самого себе в різних ситуаціях діяльності й поведінки, у всіх формах взаємодії з іншими людьми та у з'єднанні цих образів у єдине цілісне утворення-уявлення, а потім у поняття свого власного «Я» як суб'єкта, що відрізняється від інших.

Свідомість – відбиття в психіці людини ідеальних образів дійсності, своєї діяльності, самого себе.

Семантична афазія – порушення розуміння семантичних (логіко-граматичних) відносин між словами, проявляється також у труднощах підбирання необхідних слів вибору (К. Дрозденко).

Сенсорна афазія – розлад фонематичного слуху, тобто порушення взаємозв'язків між звуковим складом і значенням слова вибору (К. Дрозденко).

Сенситивність – виникнення психологічної реакції на зовнішній подразник найменшої сили.

Сконцентрованість – показник міри диференціації подразників.

Соціометрія – метод психологічного дослідження міжособистісних стосунків у групі, колективі з метою визначення структури взаємин і психологічного сумісництва.

Спостереження – систематичне, спрямоване сприймання психічних явищ з метою вивчення і вичислення їх специфічних змін в певних умовах і при цьому надання сенсу цим явищам, якого безпосередньо їм не дано.

Судження – форма мислення, що відбиває зв'язки між предметами і явищами; ствердження або заперечення чого-небудь.

Спрямованість особистості – складне особистісне утворення, що визначає поведінку особистості, ставлення до себе та навколишнього середовища.

Темперамент – це індивідуально-психологічні особливості людини, які визначають динаміку її психічної діяльності й поведінки.

Тест (від англ. *test* – спроба, випробування, перевірка) (в психодіагностиці) – стандартизоване, часто обмежене у часі випробування, призначене для визначення кількісних (і якісних) індивідуально-психологічних відмінностей. Це основний інструмент виміру в психодіагностиці.

Тип реакції – швидкість протікання психічних процесів і реакцій.

Тривога – емоційний стан гострого внутрішнього беззмістовного неспокою, який пов'язаний з прогнозуванням невдачі, небезпеки або

очікуванням чогось важливого для людини й інтенсивного переживання тривоги.

Тривожність – індивідуально-психологічна особливість, яка виявляється у схильності людини до частого й інтенсивного переживання тривоги.

Увага – це процес зосередження психіки (свідомості) на певних об'єктах, що забезпечує його особливо чітке відображення і супроводжується підвищеним рівнем сенсорної, інтелектуальної чи рухової активності.

Уважність – характерологічна риса особистості, яка вказує на здатність людини бути уважною.

Узагальнення – уявне об'єднання предметів і явищ за їх загальними й істотними ознаками.

Уміння – способи успішного виконання виконання дії, що відповідають цілям та умовам діяльності.

Умовивід – форма мислення, за якої, на основі декількох суджень робиться певний висновок.

Усне мовлення – мовлення, яке сприймається на слух.

Уява – пізнавальний психічний процес створення людиною на основі її попереднього досвіду образів об'єктів та явищ, які вона безпосередньо не сприймає і не сприймала.

Характер – це цілісне утворення особистості, що показує особливості діяльності та поведінки людини та визначається стійким ставленням до різноманітної дійсності.